

časopis *za* **kritiko znanosti**

Enakopravnost jezikov v oboroženih silah

Jaka Avšič / Pismo zvezni ustavni komisiji

Janez Janša / Enakopravnost jezikov v JLA

Milan Balažic / Generala Avšiča kritika
»samoupravne« mikrofizike oblasti

91/92 1986

UDK 3

Izdajata:

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana

Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet:

Dr. Andrej Kirn (predsednik), Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Branko Gregorčič, Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Srečo Kirn, Igor Omerza, Leo Šešerko

Uredništvo:

Igor Bavčar, Srečo Kirn, Milan Balažič, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Vekoslav Grmič, Janez Janša

Glavni urednik:

Srečo Kirn

Odgovorni urednik:

Igor Bavčar

Sekretar uredništva:

Janez Janša

Tehnični urednik:

Janko Zlodre

Lektor:

Karmen Gradišek, Marjanca Mihelič, Milena Blažič

Naslov uredništva: Kersnikova 4/II, Yu — Ljubljana, uradne ure so v torek in četrtek od 11.00 do 13.00, tel. (061) 319-498

Cena enojne številke 300.—, dvojne 500.— din. Celoletna naročnina za posameznike 1.500.—, za institucije 3.000.— din.

Tisk: TISKARNA KOČEVSKI TISK, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

Nenaročenih rokopisov ne vračamo! Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

časopis *za* kritiko znanosti

II 263331

UDK 3 YU-ISSN-0351-4285

Časopis za kritiko znanosti 91/92 1986

Enakopravnost jezikov v oboroženih silah

Vsebina

- 3 Redakcijski uvodnik
- 7 Janez Janša / Enakopravnost jezikov v JLA
- 23 Jaka Avšič / Pismo zvezni ustavni komisiji
- 43 Milan Balažic / Generala Avšiča kritika »samoupravne« mikrofizike oblasti
- 51 Valentin Jež / Posledice organizacijske determiniranosti človeka v proizvodnem procesu
- 65 Lucijan Vuga / Vijugava pot do težnosti
- 71 Jelka Pirkovič-Kocbek / O sodobni arhitekturi (in urbanizmu) v že pozidanih celotah
- 87 Matjaž Potrč / Marx in človeška narava
- 99 Siniša Zarić / Jugoslovenstvo i zajednički ekonomski prostor
- 107 Željka Mudravčić / Društveno-ekonomska osobenost stanovanštva
- 117 Theodor W. Adorno / Negativna dialektika
- 141 Tonči Kuzmanić / David Macgregor: The communist ideal in Hegel and Marx
- 149 Zvonka Pretnar / O oblikovanju sociološkega pristopa k invalidnosti

91/92 1986

Časopis za kritiko znanosti
91/92

Izdajata:

Univerzitetni konferenčni zvezek
bor in Ljubljana

Republika Slovenija
Instituta slovenskega jezika

Izdajateljski svet:

Dr. Andrej Kirn
Branko Gregorčič
Omerza, Leo Sežar

Uredništvo:

Igor Bavčar, Srečo
sila, Bogomir Kovač, Lev Kraft, Mitja
Sežar, Sami Sile, Srečo
Janja Janja

Glavni urednik:

Dr. Andrej Kirn

Urednik za
Glasilo inštituta

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

Urednik za
Urednik za

časopis kritiko znanosti

UDK 3 YU-ISSN-0351-4282

Igor Bavčar, Srečo
sila, Bogomir Kovač, Lev Kraft, Mitja
Sežar, Sami Sile, Srečo
Janja Janja

3 Redakcijski uvodnik

7 Janja Janja / Enakopravnost jezikov v JLA

23 Jaka Avšič / Prvo zvezno ustavno komisijo

43 Milica Balažic / Generalna Avšičova kritika

51 Valentin Jelič / Posledice organizacijske delitve

55 Lucijan Vuja / Višnja pot do tečnosti

71 Jelka Pirkoč-Kocbek / O sodobni arhitekturi

87 Matjaž Potrc / Mark in človeška narava

98 Sinja Zaré / Jugoslovenstvo i zajednički eko-

107 Željka Mudrić / Društveno-ekonomska obo-

117 Theodor W. Adorno / Negativna dialektika

141 Toni Kuzmanič / David Macneil: The com-

149 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

157 Zvonka Pretner / O oblikovanju sociološkega

Redakcijski uvodnik

V prejšnji številki ČKZ (89/90) smo objavili več člankov pod skupnim tematskim naslovom »Kriza in mednacionalni odnosi v SFRJ«, v katerih so analizirani splošni vzroki družbenoekonomske krize v Jugoslaviji ter predlagane nekatere rešitve. Nosilna tema te dvojne številke Časopisa je neke vrste nadaljevanje razprave o mednacionalnih odnosih v današnjem času, skoncentrirana pa je okrog temeljnega vprašanja enakopravnosti v večnacionalni državni skupnosti, na vprašanje enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti v SFRJ, točneje v njenih oboroženih silah.

Kljub splošnemu ustavnemu določilu, da so jeziki in pisave narodov in narodnosti v oboroženih silah SFRJ enakopravni, pa 2. odstavek 243. člena ustave določa, da se lahko izjemoma uporablja pri poveljevanju in vojaškem pouku v JLA eden izmed jezikov narodov Jugoslavije. Če pogledamo desetletje nazaj, potem lahko z gotovostjo trdimo, da o enakopravnosti jezikov v javnosti ni bilo slišati dosti besed, razen nekaj več v prvi polovici letošnjega leta. Prav tako lahko trdimo, da zelo malo ljudi, posebej mlajše generacije, pozna citirano ustavno izjemo glede enakopravnosti jezikov, še manj pa poznajo okoliščine, ki so leta 1974 in še prej, vse od leta 1946, omogočale, da je ta izjema ostala v ustavi in v uporabi. Pisanje o tej temi je bilo vseskozi ne sicer prepovedano, temveč politično nezaželeno, kar pa ima v določenih pogojih lahko seveda iste posledice.

V programski usmeritvi uredništva ČKZ je tudi kritična osvetlitev naše polpretekle zgodovine. Prav želja, da se vsaj deloma osvetli ne-

katere dogodke zadnjih desetletij, je bila prvi razlog, ki je narekoval uredništvu, da se je odločilo za objavo dokumentov, študij in člankov na to temo.

Drugi razlog je nedvomno aktualnost, ki jo je po pisanju časnikov in revij ter takšnih in drugačnih razpravah na kongresih ZKS in ZKJ deležna obravnavana problematika. Površno pisanje ter politične diskvalifikacije v razpravah na zveznem partijskem kongresu so pri marsikomu vzbudile različna razmišljanja, predvsem pa odprle vrsto vprašanj, na katera skušamo v nadaljevanju odgovoriti. Popolni odgovori in argumenti bi seveda morali priti s strani organov in drugih institucij, ki se s tem poklicno ukvarjajo.

Tretji razlog za objavo naslovne teme pričujoče št. Časopisa je želja, da se opozori in zavrne vse tiste površne napade že na sam pojem enakopravnosti jezikov v JLA, ki enakopravnost povezujejo z »republiško vojsko«, »etično čisto JLA« in podobno. Uredništvo smatra, da je sklicevanje na težnjo po republiških armadah v zvezi s predlogi po uvedbi več jezikov v JLA zgolj izgovor tistih, ki nimajo stvarnih vojaških in političnih argumentov proti enakopravnosti jezikov v JLA.

Četrty razlog za objavo je vzpodbuda za strokovnjake, zgodovinarje, slaviste, borce NOB, vojaške teoretike ter vse ostale, da se vključijo v razpravo o tej temi ter da jo osvetlijo z različnih plati trezno in argumentirano. Brez tega predlog o spremembi ustave, zakona o SLO in drugih normativnih aktov (kar je potrebno za ureditev tega vprašanja, ki je vsebovano v nadaljevanju), ne bo ustrezno sprejet in rešen.

Peti razlog za uvrstitev teme o enakopravnosti jezikov v JLA v to številko je napovedana sprememba ustave SFRJ. Uredništvo ČKZ se želi z izdelanim predlogom vključiti v demokratično javno razpravo pred sprejetjem ustavnih sprememb — amandmajev. Ta predlog se nanaša na že omenjeni 243. člen ustave SFRJ.

Redakcija Časopisa se je odločila, da objavi »Pismo Jake Avšiča Zvezni ustavni komisiji« v celoti in brez vsakršnih posegov, tudi lektorskih, ki se zdijo vsakemu na prvi pogled nujno potrebni. Zato se seveda nismo odločili samo zato, ker gre za delo izjemno vztrajnega človeka, prvega slovenskega partizanskega generala in namestnika komandanta glavnega štaba NOV in POS,¹ temveč predvsem zaradi dejstva, ker že tekst sam po svoji obliki pove mnogo. Napisal ga je človek, ki je bil zaradi poklica, ki si ga je izbral, prisiljen delati v okolju, v katerem je bil njegov materni jezik manj vreden oziroma neuporaben. Z izjemo

¹ Jaka Avšič je bil rojen leta 1896 v Klečah pri Ljubljani. V starojugoslovanski vojski je bil aktiven oficir, polkovnik po činu. V NOB je sodeloval od leta 1941. Eden njegovih najpomembnejših prispevkov NOB je pridobivanje oficirjev starojugoslovanske vojske za Osvobodilno fronto. Bil je član in namestnik komandanta glavnega štaba NOV in POS, vodja slovenske delegacije na II. zasedanje ASNOJ-a ter njegov član. Po vojni je bil kratek čas komandant zaledja Jugoslovanske armade ter nato vodja

NOB je moral tako v predvojni kot povojni Jugoslaviji pri delu uporabljati srbohrvaščino oziroma srbščino, kar je pustilo v njegovem izražanju posledice, ki se jim kljub prizadevanju ni uspel izogniti niti takrat, ko je pisal tekste, kot je njegovo pismo Zvezni ustavni komisiji.

Morda je prav zaradi zavesti o svoji lastni usodi vložil toliko truda in razprav v prizadevanja za enakopravnost jezikov v JLA, o čemer priča tako njegova biografija, kot podatki o njegovih večinoma brezuspešnih intervencijah pri najvišjih organih in posameznikih za enakost jezikov v oboroženih silah.

Avšič je stališča, ki so posredovana v pismu zvezni ustavni komisiji v enaki oziroma podobni obliki posredoval neposredno tudi Titu in Kardelju, prvemu z namenom, da bi ga spomnil na njegovo pozabljeno avnojsko obljubo iz leta 1943, drugemu pa zaradi ustavne formulacije. Glede na dostopne podatke lahko trdimo, da odgovorov ni nikoli prejel.

Z vsemi navedbami, ki so vsebovane v »Pismu«, se seveda ni mogoče strinjati. Dokumenta v Časopisu ne objavljamo zato, ker bi se strinjali z vsako njegovo mislijo (poleg tega pa je od njegovega nastanka preteklo že 13 let in marsikaj se je medtem spremenilo), temveč zaradi osnovne ideje o enakopravnosti, ki je globoko pravična in aktualna danes prav tako kot pred desetletjem.

Dokument, ki ga objavljamo, je Avšič pred smrtjo zaupal svojemu bojnemu tovarišu in prijatelju z naročilom, naj ga predstavi širši javnosti. Ob tej priložnosti se zahvaljujemo tovarišu Tonetu Kebetu, ker je dokument odstopil Časopisu za objavo.

Uredništvo Časopisa pripravlja za naslednje številke več tekstov, ki opisujejo izkušnje pri rabi več jezikov v isti armadi večnacionalnih držav. Predvidoma naj bi šlo za izkušnje finskih, švicarskih in indijskih oboroženih sil. Obenem poziva uredništvo svoje sodelavce in bralce, da nam pošljejo v objavo ali informacijo svoje poglede in predloge za ureditev jezikovnega vprašanja v naših oboroženih silah.

Ljubljana, september 1986

jugoslovanske vojaške misije v Berlinu. Iz armade je bil odpuščen že leta 1947. Velik del svojega časa po upokojitvi je posvetil prizadevanjem za enakopravno rabo jezikov v JLA. Napisal je tudi več člankov, pisem in predlogov raznim organom in posameznikom, v katerih je zagovarjal enakopravnost jezikov v oboroženih silah. Umrl je v Ljubljani leta 1978. (Podatki so povzeti po publikaciji Vojaški leksikon, VZ Beograd 1981, str. 789)

Enakopravnost jezikov v JLA

Janez Janša

1. Uvod

Enakopravnost jezikov v JLA je tema, ki terja v tem trenutku zelo tehtno razpravljanje. Odsotnost vsake razprave v letih 1946—1966 in 1974—1986 je vprašanju enakopravnosti jezikov v JLA nadela videz tabu teme, kar omogoča, da se poskusi odpiranja teh vprašanj takoj napadejo in etiketirajo brez argumentov in utemeljitev, slonečih na dejstvih, izkušnjah in teoretičnih dognanjih.

V večnacionalni državi je vsak privilegij enega naroda lahko vzrok za konflikte večjih razsežnosti in za širjenje razdora na druga področja. Nacionalizme porajajo privilegiji ali zatiranja. Nacionalno vprašanje je v tem trenutku v Jugoslaviji ključnega pomena. Njegovo reševanje še zdaleč ni podrejeno razrednemu vprašanju, ne glede na to, kako ga prikazujejo.

Predpogoj za ureditev sedanjih kriznih razmer v Jugoslaviji je pravilen pristop k reševanju nacionalnih vprašanj, ki jim vse do danes nismo posvečali dovolj pozornosti. Položaj znotraj SR Srbije oziroma Kosova najbolj nazorno argumentira navedeno trditev.

Uspešno reševanje nacionalnega vprašanja pa ni ustvarjanje novega, umetnega jugoslovanskega jezika, kulture in v končni konsekvenci enotnega jugoslovanskega naroda, temveč vedno bolj popolna enakopravnost vseh narodov in narodnosti v federativni državni skupnosti. Bistvo reševanja nacionalnega vprašanja je torej vedno večja enako-

pravnost, kar seveda pomeni, da narodi in narodnosti v Jugoslaviji danes še niso popolnoma enakopravni. Če bi bili, potem nacionalnega vprašanja ne bi bilo, ne bi govorili o iredenti na Kosovu, izkoriščanju manj razvitih, neracionalnem zapravljanju pomoči za nerazvite itd.

Pomembno je spoznanje, da končne stopnje enakopravnosti ni in verjetno nikoli ne bo dosežena, da so mnogi vzroki neenakopravnosti rezultat objektivnih ekonomskih in družbenih zakonitosti, ki jih pač ne moremo spremeniti tako, da v ustavo zapišemo, smo vsi enakopravni. Če se gospodarske in kulturne razvitosti ne da enostavno izenačiti s politično akcijo in zakonodajo, pa se po drugi strani lahko administrativno zagotovi enakopravnost narodov in narodnosti v večnacionalni državi na področju političnih pravic. Ta enakopravnost je v SFRJ zagotovljena v veliki meri, obstajajo pa tudi izjeme. Mednje spada enakopravnost jezikov in pisav narodov in narodnosti SFRJ, ki jim 243. člen zvezne ustave zagotavlja enakopravnost tudi v OS, takoj v drugem odstavku pa že predpisuje izjemo: »poveljevanje in vojaški pouk v JLA«. ¹

V nadaljevanju bomo poskušali spet znova dokazati, da ne obstajajo več niti politični niti vojaškostrokovni razlogi, ki bi še opravičevali to izjemo. Glede na to, da je predsedstvo SFRJ nedavno odprlo postopek za spremembo ustave, menimo, da je končno napočil čas, da izjemo, ki je bila močno sporna že pred 12. leti ob sprejemanju sedanje ustave, dokončno odpravimo.

2. Razvoj

Na različnih mestih je bilo v zadnjem letu objavljeno več prispevkov, ki so se tako ali drugače ukvarjali predvsem z razvojem vprašanja slovenskega jezika v JLA. ² Tudi pismo Jake Avšiča ustavni komisiji, ki je objavljeno v nadaljevanju, opozarja na nekatera dejstva in navaja posamezne dogodke, ki so povezani z razvojem vojaškega jezikovnega vprašanja v Jugoslaviji. Zaradi tega bomo na tem mestu na kratko pregledali dejstva, ki so že bila obravnavana, nekoliko več pa se bomo pomudili ob važnejših, predvsem novjših dokumentih in pobudah za spremembo sedanjega stanja.

2.1. Avstroogrška

V slovenskih in hrvaških deželah, ki so do leta 1918 spadala pod Avstroogrsko monarhijo, je tedanja oblast novačila domače fante v svoje vojaške enote. Kljub očitnim centralističnim in unitarističnim

¹ Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije, DDU, Ljubljana 1974, str. 105.

² Glej npr.: Jaka Avšič, O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije, Nova revija, št. 50/51, Ljubljana 1986 (ponatis članka iz revije Jezik in slovstvo, 1969); Janez Janša, Vprašanje slovenskega jezika v JLA, Problemi št. 1/1986; pisma bralcev v Delu v prvi polovici leta 1986 itd.

težnjam, ki so prevladovale na Dunaju in v Pešti, pa so jih razporejali večinoma v narodnostno homogene enote. V prvih letih vojne so te enote dosegale solidne bojne uspehe, kasneje pa je nacionalna homogenost enot omogočala tudi revolucionarne upore slovenskih vojakov, ki so bili sicer zadušeni, vendar so drastično opozorili na zatiranje nacionalnih pravic v monarhiji, ki je bila takrat že tik pred razpadom.

Med 1. svetovno vojno je prišlo do prvega praktičnega poskusa formiranja oboroženih enot, sestavljenih iz pripadnikov poznejših Jugoslovanskih narodov, ki so jih zbrali po ruskih ujetniških taboriščih. Iz njih je bil leta 1916 ustanovljen Jugoslovanski prostovoljski korpus. Srbska vlada, ki je bila takrat na otoku Krfu, je poslala v korpus poveljniški kader, ki je hotel v enote vpeljati jezik, običaje in navade tedanje srbske kraljeve vojske. V moštvu korpusa je bilo veliko število Hrvatov in Slovencev, ki takšnih zatiranj nacionalnih simbolov niso bili vajeni niti iz službe pod Avstroogrsko, zato se je moštvo korpusa po začetnih uspehih začelo osipati zaradi dezerterstva pripadnikov zatiranih narodov. Krfska vlada je v strahu za obstoj korpusa na koncu le dovolila ustanovitev dveh nacionalnih homogenih polkov, slovenskega in hrvaškega, z lastnim oficirskim kadrom in povelji v materinem jeziku, vendar je odločitev prišla prepozno, kajti korpus so morali zaradi osipa vojakov razpustiti.

2.2. Kraljevina SHS in Kraljevina Jugoslavija

Srbska kraljeva vojska je postala ogrodje, jedro in model starojugoslovanske vojske. Vpeljan je bil princip enonarodnostnega popolnjevanja vojaških enot, uradni jezik je postal srbski. Poimenovali so ga sicer za srbo-hrvaško-slovenskega, vendar je bilo ime le unitaristična krinka, ki ni nikogar prevarala. Najostrejši kritik unitarizma v starojugoslovanski armadi je bila Komunistična partija Jugoslavije, ki je postavljala zahteve po ljudskem jeziku v vojski ter po služenju vojaščine v domačem kraju.³

Vsa trhllost unitaristične armade se je pokazala leta 1941, ko je od nje ostala samo »kraljeva vojska v domovini«, tj. četniki Draže Mihajlovića.

Boris Kidrič je na zboru slovenskih odposlancev oktobra 1943 razpad starojugoslovanske vojske zelo nazorno opisal: »Spominjate se, tovariši in tovarišiče, da se je aprila 1941 pod udarci osvajalca sesulo vse, o čemer so narodom Jugoslavije 20 let lagali, da je trdno, neporušljivo. Tista jugoslovanska armada, ki je požrla velikanske davke našega kmeta in o kateri so nam zatrjevali, da je naša hrabra vojska, je v vsej Jugoslaviji razpadla v pičlih dvanajstih dneh, na naši slovenski zemlji pa je prenehala obstajati že v treh dneh. Zaman so bila dvajsetletna orjaška bremena našega kmeta. V nič so šli vsi dolgi meseci, ki jih je

³ Glej npr. brošuro KPJ »Kako rešiti našo vas pred propastjo«, Istorijski arhiv komunističke partije Jugoslavije, drugi del, str. 265 ter gradivo s posvetovanja KPJ in KPI januarja 1930, arhiv CK ZKS, Fond Kominterne.

moral prebiti slovenski človek v kasarni in na vežbališču, kjer so ga dostikrat nečloveško sramotili in mučili, namesto da bi ga učili, kako se bo branil pred okupatorjem.«⁴

2.3. Narodnoosvobodilni boj

Partizansko gibanje se je v Jugoslaviji začelo z formiranjem oboroženih enot na prostovoljni osnovi. Prve enote so bile pretežno nacionalno homogene. Na Kosovu so bile najprej sestavljene skoraj izključno iz srbskih in črnogorskih prostovoljcev, leta 1945 pa je obstajala nacionalno homogena partizanska albanska divizija, kar je imelo velik politični vpliv na prebivalstvo.⁵ Na hrvaškem se je vstaja začela najprej na ozemljih s srbskim prebivalstvom, ki je bilo najbolj izpostavljeno ustaškemu terorju. V Sloveniji se je nacionalna homogenost ohranila do konca vojne. Tudi ob jesenski vstaji v Srbiji so se oblikovale pretežno nacionalno homogene enote. Ko je pozneje zaradi razvoja NOB ter premika operativne skupine brigad pri Vrhovnem štabu v Bosno prišlo do večjega mešanja moštev v enotah, so se kljub temu v okviru večjih enot ohranile nacionalno homogene osnovne enote — čete, ne da bi to kogarkoli motilo ali da bi to dejstvo kakorkoli negativno vojaško ali politično vplivalo na NOB; prej narobe. Poveljujoči jezik v večini partizanskih enot je bil srbski, kar še posebej velja za uporabo neposrednih povelj, ki se izgovarjajo ustno. Zaradi vojaškega znanja, ki se je pri borbah, ki so služili vojsko v stari Jugoslaviji ali bili v njeni armadi celo oficirji, oblikovalo v srbsčini, je bilo to do neke mej povsem razumljivo tudi za slovenske razmere. Na hrvaškem se tudi zaradi ustaške čistunske gonje, ki je hotela iz jezika izriniti vse, kar je spominjalo na srbsčino, v vojaški rabi jezika tudi v nacionalno homogenih enotah niso uveljavile jezikovne razlike in posebnosti, ki dejansko obstajajo.

V Sloveniji se je za poveljevanje v širšem smislu, vojaški pouk in administracijo že od vsega začetka uporabljala slovenščina. Izjeme so bile pri neposrednih poveljih do leta 1944, ki pa se v partizanih niso kdove koliko uporabljala, saj večinoma služijo bolj za paradiranje kot pa za boj. Vsa pisna povelja glavnega štaba ter nadrejenih enot, poročila, analize itd., so bila pisana v slovenščini. Slovenščina v vojaških enotah se je uporabljala kot izraz naravne potrebe po izražanju v maternem jeziku tudi na vojaškem področju ter seveda tudi kot izraz narodove državnosti, kar za afirmacijo partizanstva na slovenskem nikakor ni bilo majhnega pomena.

Slovenski jezik v vojski je bil tudi predmet razgovora slovenske delegacije na II. zasedanju AVNOJ z vrhovnim komandantom maršalom

⁴ Brošura »Govor tovariša Kidriča, sekretarja IO Osvobodilne fronte slovenskega naroda na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju dne 1. oktobra 1943«, Izdal knjižni zavod osvobodilne fronte, št. 30, 1945, str. 3, 4.

⁵ Glej: Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografijo Josipa Broza Tita, 2. del, Dokumenti, str. 1132.

Titom 1. 12. 1943, kjer je le-ta med drugim dejal, »Jasno, povsem jasno je, vi ste slovenska vojska, zato morate imeti v njej slovenski jezik od vrhovnih komand do najnižjih edinic.«⁶

Triletna praksa, duh sklepov II. zasedanja AVNOJ ter neposredno zagotovilo vrhovnega komandanta sta narekovali komandantu glavnega štaba NOV in PO Slovenije Francu Rozmanu, da je izdal formalni odlok o slovenskem poveljevanju, ki vsebuje tudi dobesedno našeta slovenska povelja. V spremnem pismu, s katerim je 1. 5. 1943 glavni štab povelja razposlal podrejenim enotam, lahko beremo naslednje:

»V naši Narodnoosvobodilni vojski in Partizanskih odredih Slovenije smo doslej poveljevali s povelji bivše srbske armade, katere je prevzela tudi jugoslovanska vojska. Naš slovenski narod, ki se je skozi vso zgodovino najbolj žilavo boril za svoj materni jezik, je stremel tudi v bivši Jugoslaviji za njegovo enakopravnost. Slovenski jezik, čeprav je bil državno priznan, pa ga je uradna srbsčina v državnem aparatu vedno bolj izpodrivala, v vojski pa je bila popolnoma privilegirana. Ne smemo se zaradi tega čuditi, da se je slovenski vojak počutil v bivši jugoslovanski vojski manjvrednega, ker je bil v tem oziru zapostavljen. Danes pa, ko smo iz prebujajočih se narodnih sil dvignili narodno zavest, v mogočen oborožen odpor, ko smo si pod najtežjimi pogoji zgradili prvič v zgodovini našo vojsko, lahko pristopamo k izvrševanju pravic, ki nam jih je zajamčilo II. zasedanje AVNOJ...

Bodoča federativna demokratična Jugoslavija jamči slehernemu narodu politično in tudi jezikovno svobodo. S tem, da bo imela naša Narodno Osvobodilna vojska slovenska povelja, ne bomo rahljali udarne moči in sposobnosti naši skupni narodnoosvobodilni jugoslovanski vojski. Nasprotno! Njena moč in sposobnost bosta še večji, ker se bo slovenski vojak in naša vojska, ki je sestavni del jugoslovanske osvobodilne vojske, mnogo hitreje dvigala in utrjevala, ker bo naš borec povelja razumel...

Ta naš Odlok, ki bo objavljen v »Vestniku«, je v skladu z razvojem in potrebami naše vojske in je napravljen v duhu sklepov AVNOJ, ter tudi z izrecnim pristankom tov. Tita...«⁷

⁶ Zapisnik dr. Marjana Breclja, ki se nahaja v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. O tem razgovoru je v knjigi Listina (in v posebej objavljenem odlomku iz nje z naslovom »Slovensko poslanstvo«) pisal tudi Edvard Kocbek in sicer konkretno: »... da ni nobenega dvoma, da smo si Slovenci v tej vojni ustvarili svojo vojsko, da bo ta vojska ostala slovenska tudi po vojni in da bo imela slovenski komandni jezik od vrhovnega poveljstva navzdol do najnižjih enot.« Iz navedenih virov je razvidno (Breclj), da je maršal Tito na konkretno Avšičevo vprašanje glede kraja služenja nabornikov iz Slovenije obljubil, da bodo le-ti služili vojaški rok v Sloveniji. Glej tudi Novo revijo št. 50/51, str. 1151 in 1152 ter Sodobnost 1970, str. 418.

⁷ Odlok se nahaja v arhivu glavnega štaba NOV in POS, F. 11. — I., Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Spremno pismo je v originalu v arhivu Istrskega odreda, F. 296/II/7. V celoti je objavljeno tudi v Novi reviji št. 50/51 na str. 1149 in 1150.

S tem odlokom je bila slovenščina dokončno uzakonjena tudi kot neposredni poveljevalni jezik v vseh partizanskih enotah v Sloveniji, z izjemo enonarodnostnih enot, sestavljenih iz pripadnikov drugih narodov, ki so se borili v NOV in PO Slovenije (enote, sestavljene iz Italijanov, avstrijski bataljon, ruske čete itd.). Gre za dejstvo, ki ga velja še posebej poudariti. Kljub težkim vojnim razmeram se je brez posebnih komplikacij upoštevalo narodnostne pravice manjšin v partizanski vojski, vključno s pravico do vojaških povelj v maternem jeziku.

Poveljevanje, vojaški pouk, načrtovanje vojaških operacij, pouk v partizanskih oficirskih šolah v Sloveniji ter korespondenca med političnimi in vojaškimi organi je potekala v slovenščini tudi v letu 1945, ko so bili slovenski korpusi skupaj z drugimi vključeni v sestavo Jugoslovanske armade.

2.4. Povojni razvoj

Brez kakršnihkoli širših posvetovanj so bile leta 1946 enote takratne JA z administrativnim odlokom narodnostno pomešane, kar je imelo za posledico uvedbo enotnega srbskega oziroma srbohrvatskega jezika kot edinega uradnega jezika v armado. Iz nekaterih dokumentov iz tega obdobja je moč sklepati, da je takšni odločitvi botrovala predvsem Sovjetska Zveza oziroma svetli vzor njene Rdeče armade.⁸ V obdobju vsesplošne centralizacije, nerešenih vprašanjih zahodnih meja in povojne evforije vse skupaj ni vzbudilo velike pozornosti, saj razen pri posameznikih ni bilo večjih reakcij (in jih niti ni moglo biti).

Po Informbiroju ter poskusih samoupravljanja in decentralizacije v začetku 50. let, ko je na drugih področjih prišlo do večjih ali manjših sprememb, je armada ostala v veliki meri izven dosega reform, med drugim tudi glede jezikovnega vprašanja. Kritika nekaterih napak pri urejanju nacionalnega vprašanja je prišla do izraza na VIII. kongresu ZKJ ter posebej na 4. plenumu. Po dokaj burni razpravi je bila leta 1969 sprejeta resolucija zvezne skupščine, ki je terjala doslednejše spoštovanje enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije. Med drugim je resolucija obvezala JLA, da pri svojem delu izvaja načelo o enakopravnosti jezikov ter da s tem v zvezi upošteva tradicije NOB.⁹

Resolucija sama ni spremenila niti prakse niti določila 42. člena ustave SFRJ iz leta 1963, ki je predpisovalo izjemo v enakopravnosti jezikov v JLA in sicer je bilo izvzeto poveljevanje, vojaški pouk in administracija.

⁸ Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, 2. del, Dokumenti, Brzjavka podpolkovniku Švobu, str. 1130 ter Ukaz o obnašanju vojaških oseb, str. 1135.

⁹ Uradni list SFRJ, št. 20/69.

V razpravi pred sprejetjem nove ustave v letih 1969—1974 se je vojaški vrh krčevito upiral spremembi, ki bi glede na resolucijo zvezne skupščine morala slediti v novi ustavi. Glavni argument proti enakopravnosti jezikov v JLA naj bi bili zgolj tehnični, tj. pomanjkanje izkušenj, literature in kadrov za uspešno opravljanje funkcij JLA po morebitnih spremembah, ki bi jih narekovala jezikovna enakopravnost v njej. Javno se z drugačnimi argumenti vsaj v Sloveniji tudi ni dalo nastopati, saj so vsi vedeli za slovenski poveljevalni jezik v NOV in POS in nihče ne bi verjel, da enakopravnost ni možna tudi 30 let po vojni v neprimerno lažjih razmerah.

Ustava iz leta 1974 tako ni uvedla enakopravnosti jezikov v JLA, je pa zaradi lepšega iz določbe izpadla navedba, da je edini jezik pri poveljevanju in vojaškem pouku srbohrvatski ter je namesto tega v ustavi zapisano »eden izmed jezikov narodov Jugoslavije«, ki pa je v praksi seveda še naprej ostal srbohrvatski.

Slovenski jezik pa se je začel uveljavljati v Teritorialni obrambi. V 306. členu ustave SRS je določeno: »Poveljevanje in pouk v enotah, štabih in drugih organih Teritorialne obrambe se opravlja v slovenskem jeziku, v posameznih enotah pa glede na njihovo sestavo tudi v jezikih narodov in narodnosti Jugoslavije.«¹⁰ Republiška ustava torej znotraj svojih pristojnosti dopušča jezikovno enakopravnost glede na sestavo enot in tako stvari ureja bistveno bolj napredno kot pa zvezna ustava za JLA. Deloma so se stvari tako le začele premikati. Leta 1977 je izšel Slovenski vojaški slovar, nekaj let pozneje pa je bil na študij SLO v Ljubljani uveden predmet »Slovensko vojaško izrazoslovje«.

Zakon o splošni ljudski obrambi,¹¹ sprejet leta 1982 je v 98. členu določil, da je eden izmed jezikov narodov, ki se uporablja za pouk in poveljevanje v JLA, srbohrvatski oziroma hrvatskosrbski jezik. Hkrati pa v istem členu piše, da se lahko v posameznih enotah in ustanovah JLA uporablja tudi kakšen drug jezik naroda ali narodnosti Jugoslavije, če uporaba tega jezika glede na sestavo pripadnikov enote oziroma ustanove zagotavlja učinkovito poveljevanje in uspešen pouk. Zakon pooblašča zveznega sekretarja za ljudsko obrambo, da določi enote, ki izpolnjujejo naveden pogoj ter jezik, ki bi lahko prišel v poštev za poveljevanje in pouk v njih. Določila omenjenega zakona so dovolj široka, da bi se brez kakršnihkoli organizacijskih sprememb lahko npr. slovenščina uvedla v vse rezervne (lahke divizije in brigade) enote JLA v Sloveniji, ker so pretežno nacionalno homogene.

Tako sta junija 1983 Svet za slovenščino v javnosti ter Svet za SLO in DS pri predsedstvu Republiške konference SZDL poslala zveznemu sekretarju za ljudsko obrambo naslednji dopis:¹²

¹⁰ Ustava SRS, DDU Ljubljana 1974, str. 139.

¹¹ Uradni list SFRJ, št. 21/1982.

¹² Arhiv RK SZDL in RK ZSMS.

SOCIALISTIČNA ZVEZA DELOVNEGA LJUDSTVA SLOVENIJE
REPUBLIŠKA KONFERENCA — PREDSEDSTVO

SVET ZA SLOVENŠČINO V JAVNOSTI
SVET ZA SPLOŠNO LJUDSKO OBRAMBO
IN DRUŽBENO SAMOZAŠČITO

DATUM: 6. 6. 1983

ZVEZNEMU SEKRETARJU ZA LJUDSKO OBRAMBO
BEOGRAD

— V procesu demokratizacije ljudske obrambe in v povezovanju ter vsestranskem sodelovanju enot JLA z delovnimi ljudmi in občani ima vprašanje jezika sporazumevanje poseben pomen, kar je jasno razvidno tudi iz ustavne opredelitve glede enakopravnosti rabe jezikov narodov in narodnosti v oboroženih silah. Da bi na tem področju še pospešili pozitivna prizadevanja in s tem prispevali h krepitvi obrambne moči države ter učinkovitejši povezanosti JLA z okoljem, vam predlagamo, da na podlagi določb 243. člena Ustave SFRJ in 98. člena zakona o splošni ljudski obrambi ugotovite, da se v smislu določbe četrtega odstavka omenjenega člena zakona uporablja pri poveljevanju in vojaškem pouku v lahkih divizijah in lahkih brigadah JLA na ozemlju SR Slovenije slovenski jezik.

To naj velja tudi za administrativno poslovanje teh enot in posebej za njihove stike z javnostjo, kar sicer z ustavo in zakonom ni izrecno urejeno, vendar je to potrebno poudariti, da bi se izognili morebitnim nejasnostim v praksi.

Predlog utemeljujemo s tem, da bo v vseh omenjenih enotah, glede na njihovo narodnostno sestavo, uporaba slovenščine zagotavljala učinkovito poveljevanje in uspešen pouk, kot je to določeno v tretjem odstavku omenjenega člena.»

Predsednik sveta
za slovenščino v javnosti
Savin Jogan

Predsednik sveta
za SLO in DS
Slavko Soršak

Odgovor širši javnosti ni znan, praksa pa je ostala nespremenjena.

V začetku leta 1986 je bilo v pisnih bralcev v časopisu »Delo« objavljenih več mnenj bralcev, ki so večinoma izražali podporo prepričanjem in pobudam po enakopravni rabi jezikov v JLA.

Na X. kongresu ZKS je Matjaž Kmecl v svoji razpravi omenil tudi jezikovni problem v vojski in sicer se je dotaknil »neustavnosti« napisov na kasarnah, ki so tudi v Sloveniji v srbohrvaščini. Marca 1986 je izšla tudi letošnja prva številka Problemov, v katerih je pisec tega sestavka objavil esej »Vprašanje slovenskega jezika v JLA«. Članek je vzbudil med drugim tudi ostre reakcije, predvsem načelne diskva-

lifikacije in etiketiranja, nikjer pa argumentirane kritike.¹³ V nekatereh revijah v drugih republikah so celo povezovali članek in diskusijo na 10. kongresu ZKS.

Le pristojni so na javno postavljeno vprašanje molčali. Edini od vidnejših uradnikov, ki je odgovoril na vprašanje, kaj misli o enakopravnosti jezikov v JLA, je bil predsednik ZZB NOV Slovenije Bogo Gorjan, pa še ta je v intervjuju za Delo dejal, da se mu to vprašanje — sploh ne zdi pomembno.(?!)

Na zadnjem zasedanju ZKJ je bilo veliko govora o nekakšnih težnjah po republiških armadah, ki da se spet pojavljajo. Kazalo je, kot da hoče nekdo ustvariti vzdušje, ki bi omogočalo diskvalifikacijo vsake razprave o enakopravnosti jezikov v JLA, češ da je to težnja po »republiških armadah«.

Enakopravnost jezikov v oboroženih silah še zdaleč ni zahteva po republiških vojskah, kar je jasno vsakomur, ki problematiko vsaj približno pozna (in večina »kritikov« na kongresu spada mednje). Kljub temu pa bomo to tezo skušali še dodatno argumentirati v nadaljevanju.

3. Posledice neenakopravnosti jezikov v JLA

V večnacionalni državi ni mogoče graditi enotnosti na račun enakopravnosti posameznega naroda ali narodov. Takšna enotnost slej ko prej pokaže svoje razpoke. Čeprav se skuša najprej zvaliti krivdo na tistega, ki je na te razpoke opozoril in ne na onega, ki jih je povzročil, pa posledice same nedvoumno kažejo na prave razloge krize.

Posledice neenakopravnosti jezikov v JLA so se v praksi začele kazati mnogo prej, preden so nanje javno opozorili sredi 60. let. Kot najpomembnejše bi lahko navedli tri.

3.1. Neenakomerna zastopanost pripadnikov posameznih narodov in narodnosti SFRJ v starešinski sestavi JLA

Po letu 1946 je pričelo število starešin z nesrbobhrvatskega govornega področja naglo upadati. Mnogo vojnega starešinskega kadra se je demobiliziralo, interes za šolanje v vojaških šolah in akademijah pa je stalno upadal. Najbolj pereča je bila zastopanost Albancev, ki jih do brionskega plenuma praviloma sploh niso sprejemali v vojaške šole. Rezultat te nacionalne diskriminacije je danes desetkrat manj starešin albanske narodnosti v JLA, kot pa bi bilo to potrebno glede na njihov delež v prebivalstvu SFRJ.

¹³ Zagrebški Vjesnik je kot odgovor na esej v Problemih objavil članek novinarja Nina Pavića »Htjeli bi i etnički čistu JNA« (prav za dan OF 1986); v članku pa Pavić označi vsakršno zavzemanje za enakopravnost jezikov v vojski kot nacionalistično razbijanje JLA.

Odstotek slovenskih starešin je v letih 1969—70 znašal le še okrog 2 namesto 9 %, kar je bila najnižja točka in med drugim argument, ki je vzbudil razprave v zvezni skupščini, znano resolucijo iz leta 1969 ter predloge za ustrezno spremembo ustave.

Zadnji javno objavljeni podatki iz leta 1981 kažejo, da se stanje ni bistveno spremenilo kljub temu, da se je posebno v Sloveniji poskušalo s politično akcijo zagotoviti večji vpis na vojaške šole. Vseskozi pa se ni nič bistvenega uredilo, ali vsaj javno razpravljalo, niti o zapostavljenosti nesrbohrvatskih jezikov v JLA niti o notranjih odnosih v vojaških šolah in armadi kot možnih vzrokih za manjši interes mladincev s posameznih področij Jugoslavije za aktivno službo v armadi. Povsem jasno je, da omenjena vprašanja vplivajo na interes za oficirski poklic. Nesmiselno bi bilo npr. trditi, da se interes npr. črnogorske mladine za šolanje na vojaških šolah ne bi prav nič zmanjšal, če bi v JLA uvedli slovenščino kot edini uradni jezik in bi šli črnogorski mladinci v vojaške šole z zavestjo, da se bodo morali jezika za pouk in delo šele naučiti.

242. člen ustave SFRJ določa: »Pri sestavi starešinskega kadra in postavitvah na višje poveljniške in vodilne položaje v JLA velja načelo čimbolj sorazmerne zastopanosti republik in avtonomnih pokrajin.«

Vsi pristojni dejavniki morajo zagotavljati uresničevanje tega načela. Le-ti pa niso samo konstitutivni deli federacije, temveč tudi armada sama. Z notranjnm ustrojem, funkcionalnostjo, spoštovanjem človekovih osebnih in nacionalnih pravic itd. mora biti kar najbolj enako privlačna za vse narode in narodnosti in ne samo za nekatere. Nikakor se na problem ne sme gledati samo kot npr. na problem Slovencev in Albancev, temveč tudi in predvsem kot na problem JLA. Reševanje mora biti usklajeno in skupno. Slika in ocena problema bi bila lahko mnogo realnejša in ustrezne rešitve hitrejše, če bi se o problemu lahko pogovarjali javno, to je z vsemi potrebnimi podatki. Marsikaj bi nam lahko pojasnila analiza nacionalne strukture tistih starešin, ki so v zadnjih dveh desetletjih vložili prošnjo za demobilizacijo. Na žalost so ti podatki brez potrebe strogo klasificirani.

3.2. Motiviranost nabornikov za služenje vojaškega roka

Dostopni so le nekateri delni podatki o motiviranosti za služenje vojaškega roka glede na nacionalno pripadnost nabornikov — obveznikov, ki pa kažejo, da je le ta podobna kot pri odločanju za vojaške šole in poklice. Manjša je torej pri vseh nesrbohrvatsko govorečih narodih in narodnostih z delnim odstopanjem Hrvatske (—) in Makedonije (+). To je mogoče sklepati po dostopnih podatkih o oporečnikih, t.j. ljudeh, ki zavračajo služenje vojaškega roka, za del populacije pa so dostopni tudi točni podatki. Objavljeni so bili rezultati odziva deklet za prostovoljno služenje vojaškega roka, ki kažejo, da

se je glede na število prebivalstva prijavilo najmanj deklet v Sloveniji, na Kosovu in na Hrvaškem.¹⁴

Motivacija za služenje vojaškega roka je odvisna predvsem od mesta, ki ga na lestvici vrednot posameznika zavzema institucija, v kateri se vojaški rok služi. To mesto pa je spet odvisno od vrednot, ki jih posameznik postavlja v ospredje in ki jih lahko bolj ali manj povezuje z določeno institucijo. Med te vrednote vsekakor spadajo tudi enakopravnost, demokratičnost, avtoritarnost itd. Posameznik, ki se odpravlja v okolje, katerega jezik dobro obvlada, je vsekakor bolj motiviran kot pa nekdo, ki ve, da bo moral naslednje leto uporabljati predvsem nematerni jezik za uradno in osebno komunikacijo. Od motiviranosti pa je seveda odvisen učni uspeh, splošna morala, zavest, kar vse skupaj tvori velik del »bojne pripravljenosti«, ki jo JLA postavlja daleč v ospredje.

3.3. Zaostanek v razvoju vojaškega izrazoslovja

V Sloveniji se je v NOB iz raznovrstnih osnov razvil soliden vojaško strokovni in poveljevalni jezik, ki bi z lahkoto opravljal svojo funkcijo tudi v miru. Večdesetletni premor v praktični rabi jezika na področju, ki se tehnično in organizacijsko izredno hitro razvija, je pustil velike posledice. Avtorji »Slovenskega vojaškega slovarja« so naleteli na vrsto ovir, ki so jih bolj ali manj uspešno rešili. Na še večje težave pa so naleteli vsi, ki naj bi slovenski vojaški jezik uporabljali tudi v praksi, t.j. pri pouku in poveljevanju v Teritorialni obrambi. V šolah za aktivne in rezervne oficirje se tako kot v enotah JLA uporablja izključno srbohrvaščina, ki človeku po enem letu obteži v glavi in ušesih in se mu vse skupaj potem, ko naj bi v rezervi V večnacionalni državi ni mogoče graditi enotnosti na račun enakov TO kar naenkrat uporabljal slovenščino, zazdi malce zmedeno. Neredkokdaj prihaja tako do kaj čudne mešanice, katere ogroddje je slovenščina, za vojaške izraze in predmete pa so vstavljene srbohrvatske besede, ker starešine slovenskih pač ne poznajo. Lektorjem se ježiio lasje, ko berejo gradiva za vojaško izpopolnjevanje v ZRVS, v katerih mrgoli »uzbun« in »minobacačev«, vendar v teh primerh ne gre samo za malomarnost avtorjev, temveč za posledico sistemsko urejenih (zgrešenih) zadev. Na take probleme je opozorilo tudi Jezikovno razsodišče v »Vojaških klamficah« v stalni rubriki »Dela«.

Očitno je, da je sedanje stanje nekakšen kompromis, ki ne vodi nikamor. Ni dovolj razglasiti, da se v TO uporablja slovenščina, hkrati pa obdržati v vseh kadrovskih šolah srbohrvaščino. To dejstvo otežuje uporabo nacionalnih jezikov v Teritorialni obrambi in zavira razvoj nacionalnega vojaškega izrazoslovja, posebno pri Slovencih in Makeдонcih, medtem ko vojaško izrazoslovje narodnosti razvijajo v armadah nacionalnih držav.

¹⁴ Podružbljanje varnosti in obrambe, RK ZSMS, Ljubljana 1984, str. 18 in 19.

4. Rešitve

4.1. Tudi sedanja praksa predstavlja kršenje ustave

Tako ustava iz leta 1963 kot iz leta 1974 govorita o enakopravnosti jezikov in pisav v oboroženih silah. Obe pa v nadaljevanju določata izjeme, in sicer ustava 1963 »poveljevanje, vojaški pouk in administracijo v JLA«, ustava 1974 pa le še »poveljevanje in vojaški pouk v JLA«.

Resolucija zvezne skupščine je vendarle imela določen uspeh, saj med izjemami v zadnji ustavi ni več »administracije v JLA«. Le ta naj bi torej po novem potekala v jeziku, ki ga uporablja institucija ali posameznik, s katerim JLA komunicira. V praksi administracija poteka še vedno v srbohrvaščini, kar je ne glede na določila v nižjih predpisih kršenje 243. člena zvezne ustave. Prav tako predstavlja kršenje ustave SFRJ neupoštevanje enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti pri opravljanju vrste drugih dejavnosti in opravil v JLA, ki ne spadajo niti pod poveljevanje niti pod vojaški pouk in ki potekajo izključno v srbohrvaščini.

Mednje še zdaleč ne spadajo samo napisi na kasarnah, kot bi lahko sodili po nekaterih reakcijah, temveč predvsem:

- medsebojno komuniciranje, npr. naslavljanje, predstavljanje, zglasitev, raport in uradni pogovor;
- opravljanje notranje službe (dežurstvo, požarstvo);
- vojaške slovesnosti, proslave in časti ter žalne slovesnosti (dajanje slovesne zaveze, dodeljevanje vojaških zastav, primopredaja dolžnosti, proslave vojaških in državnih praznikov, parade, pogrebi, komeemoracije, polaganje vencev itd.);
- sestanki vojaških kolektivov, organizacij ZKJ in ZSMJ.

Očitno je, da stvari kljub ustavnim določilom tudi zadnjih 12 let tečejo svojo pot. Resnici na ljubo pa je treba priznati, da so vse polovičarske rešitve pri tem vprašanju kaj malo vredne. Skoraj nemogoče je obdržati v srbohrvaščini samo poveljevanje in vojaški pouk, pri vseh ostalih opravilih pa upoštevati enakopravno rabo jezikov. Osnovni pogoj, ki omogoča zadovoljivo enakopravnost, so nacionalno homogene osnovne enote v JLA.

4.2. Nacionalno homogene osnove enote JLA niso republiške armade

4.2.1. Osnovni pogoj za jezikovno enakopravnost

Leta 1946 ni bilo nobene stvarne ovire za nadaljnje prakticiranje enakopravne rabe jezikov v Jugoslovanski armadi. Če bi generalštab JA takrat razpustil samo nacionalno homogene enote, večje od čet, potem enakopravnost jezikov ne bi bila bistveno ogrožena, saj so obstajale tako izkušnje kot kadri, ki bi bili sposobni tudi ob drugačni formacijski razporeditvi osnovnih enot zagotavljati enakopravnost.

Enakopravnost jezika narodov in narodnosti v JLA tudi danes zahteva en sam osnovni pogoj, ki ga predstavljajo nacionalno homogene osnovne enote v JLA. Ta pogoj bi izpolnili tako, da bi nabornike-obveznike pošiljali na služenje vojaškega roka v čete (oziroma enote ustreznega ranga v drugih zvrsteh in rodovih JLA), ki bi jih sestavljali pripadniki iste nacionalnosti. Z ustrezno formacijsko razporeditvijo teh čet bi zagotovili, da bi vsak bataljon sestavljale čete, ki bi jih tvorili pripadniki najmanj dveh različnih nacionalnosti. V brigadi ali polku bi morale biti zastopane najmanj tri različne nacionalnosti, v diviziji obvezno vsi narodi in narodnosti, ki živijo v SFRJ. Glede na številčnost posameznih narodov in narodnosti v Jugoslaviji so takšni kriteriji povsem uresničljivi, zagotavljajo pa poleg enakopravnosti jezika tudi enakomerno prisotnost narodov in narodnosti v vseh enotah operativnega ranga, kar je mnogo bolj pomembno za »jugoslovanski« karakter JLA kot pa nekakšen jugoslovanski jezik.

4.2.2. Nekatere izjeme

S predlaganim načinom popolnjevanja armade bi lahko zajeli večino, to je 90 % celotnega obvezniškega sestava, izjeme bi bile potrebne samo na bojnih ladjah, v manjših obmejnih posadkah, manjših posebnih enotah itd., kjer število moštva enote ne dosega velikost čete, ki predstavlja logično osnovno celoto za vojaški pouk in neposredno poveljevanje. V teh enotah bi se lahko kljub mešani nacionalni sestavi uporabljal en sam jezik, vendar naj bi se pripadniki teh enot vanje vključevali po lastni želji oziroma po prostovoljni izbiri.

4.2.3. Starešine bi morale obvladati več jezikov

V poveljstvih enot višjega ranga od čete, kjer prevladujejo izključno aktivni oficirji, bi se za medsebojno komuniciranje uporabljal poljubni jezik, saj bi se za predlagani način popolnjevanja enot JLA del aktivnih starešin moral naučiti več jezikov. Več jezikov bi morali obvladati predvsem starešine na kontaktnih mestih, preko katerih višji štabi poveljujejo podrejenim enotam. Ne glede na jezik, s katerim bi se sporazumevali v štabih, bi tako makedonska četa dobila povelje v makedonščini, albanska v albanščini itd. Tudi v primeru pomote bi starešina, ki bi poveljeval četi, povelje razumel in ga ustrezno prenesel na moštvo. Učbeniki, navodila in drugi učni pripomočki bi morali biti natisnjeni v vseh jezikih, kar se že danes delno prakticira za potrebe TO.

Prav gotovo je bolj učinkovito pa tudi pravično, da so v učenje več jugoslovanskih jezikov prisiljeni starešine, ki se končno za vojaški poklic prostovoljno odločijo in se zanj šolajo kot pa da je večina (vojaki — obvezniki) prisiljena slediti pouku in drugim aktivnostim v jeziku, ki ga slabo ali pa sploh ne obvlada.

4.2.4. Potrebna je minimalna reorganizacija

Poveljevanje na najvišjem nivoju, kjer se pri sestavi organov že danes do določene mere upošteva načelo čimbolj enakomerne zastopnosti vseh narodov in narodnosti, ne bi s predlaganim načinom popolnjevajna enot utrpelo nikakršnih sprememb, razen da bi generali čez čas skozi službo v različnih enotah bolje poznali tako jezike narodov in narodnosti kot njihovo kulturo, kar bi jim pri odločanju mnogo bolj koristilo kot samo občutje (pa čeprav nedvomno iskreno) jugoslovanstva. Predlagani način bi nedvomno pozitivno vplival tudi na zastopanost pripadnikov narodov in narodnosti SFRJ v aktivni starešinski sestavi JLA, kar bi na tem nivoju onemogočalo napredovanje manj sposobnim, ki sedaj večkrat hitreje plezajo po vojaški hierarhični lestvici zaradi načela enakomerne zastopanosti (ki je pri »vrhu« bolj na udaru), ker so pač po nacionalnosti npr. Slovenci in jih je v armadi premalo, ne pa zato, ker bi bili bolj sposobni kot drugi.

4.2.5. Družbenopolitična aktivnost

Družbenopolitična organiziranost v armadi ne bi s samim načinom formiranja enot ničesar izgubila. Še naprej bi obstajale osnovne organizacije ZKJ in ZSMJ z utečeno shemo povezovanja v višje nivoje. Edina sprememba bi bila ta, da se na nekaterih sestankih ne bi govorilo le srbohrvatsko ampak tudi v drugih jezikih. To dejstvo pa ne bi smelo motiti jugoslovanske naravnosti programov obeh DPO, razen pri tistih, ki pojem jugoslovanstva povezujejo z enim jezikom (srbohrvatskim) ali celo enim narodom.

4.2.6. Ustavna vloga JLA ostaja nespremenjena

Iz doslej navedenega je razvidno, da za uveljavitev predlaganega načina popolnjenja enot in uvedbe enakopravnosti jezikov v JLA ni potrebno spremeniti nobeno izmed načel, ki normativno in praktično zagotavljajo, da je JLA skupna in enotna oborožena sila vseh narodov in narodnosti v SFRJ. Nobena pristojnost s tem ne bi bila prenesena s federacije niti na republike in pokrajini niti na Teritorialno obrambo. Vojašnice v vseh mestih (večina ima večje posadke od čete) bi imele večnacionalno sestavo vojaštva. Prav toliko obveznikov kot sedaj bi lahko služilo vojaški rok izven svoje republike. Ena osnovnih pravic vsakega naroda do uporabe materinega jezika v javnosti pa bi bila kljub temu spoštovana.

4.2.7. Vsak strah je odveč

Enakopravnost jezikov narodov in narodnosti v SFRJ oziroma vsi pogoji, ki so potrebni za njeno uresničitev ne terjajo torej nobenih »slovenskih« in »albanskih« polkov, ki so jih kot veliko strahoto slikali nekateri dušebrižniki kvazijugoslovanstva v dosedanjih poskusih razprave, niti Vjesnikove »etnično čiste JLA«, niti »nacionalnih«

in »republiških« armad, ki jih kot etikete namesto argumentov sejejo »nepoučeni« kongresniki in nekateri odgovorni za tovrstne zadeve.

4.3. Sprememba ustave SFRJ

Konec julija 1986 smo lahko prebrali v dnevnem časopisju, da je konferenca SZDL Jugoslavije predlagala predsedstvu SFRJ, naj le ta določi člene ustave, ki so godni za spremembe in naj potem le-te da v razpravo. Razprava bo torej samo o členih, ki jih bo izbralo predsedstvo SFRJ. Ne glede na čudne občutke ob takšni »demokratični« razpravi vendarle predlagamo predsedstvu SFRJ, da kot člen, goden za dopolnilo in spremembe, določi tudi 243. člen ustave SFRJ, ki govori o enakopravnosti jezikov v OS.

Predlagamo, da predsedstvo predlaga, da se drugi odstavek 243. člena enostavno črta in da ostane samo prvi odstavek, ki se glasi: **V oboroženih silah Socialistične federativne republike Jugoslavije se v skladu z ustavo SFRJ zagotavlja enakopravnost jezikov narodov in narodnosti Jugoslavije in njihovih pisav.**

Ustrezno temu predlagamo delegatom za zvezni zbor skupščine SFRJ, da v skladu s prejšnjim predlogom zadolžijo ZIS za pripravo spremembe 98. člena zakona o splošni ljudski obrambi, v katerem naj se opredeli splošni kriterij za popolnjevanje osnovnih enot JLA, kot smo ga razdelali v točki 4.2. V zakonu o vojaški obveznosti in raznih podzakonskih aktih naj se podrobneje razdela splošni kriterij za popolnjevanje enot, njihovo razmestitev, merila za razporejanje starešin (ki bi se lahko razporejali po enotah tudi ne glede na nacionalno pripadnost) itd.

5. Sklep

Po opravljenih ustavnih, zakonskih in administrativnih spremembah ali še prej bi bilo treba dopolniti učne načrte vojaških šol in akademij, v katere bi se uvedli jeziki vseh narodov in narodnosti. Za vsakega starešino naj bi bilo obvezno poznavanje vsaj treh jezikov, ki se govorijo v Jugoslaviji. Vse naštete in druge nujno potrebne spremembe v administraciji, formacijah in praksi bi bilo možno opraviti v relativno kratkem času, najkasneje v dveh letih, če bi obstajal zadosten pritisk javnosti ter politična volja, ki bi mu sledila.

V najkrajšem času je možno izdelati temeljito analizo naših izkušenj iz časov NOB, pa tudi analizo izkušenj uporabe več jezikov v isti armadi, npr. švicarski, indijski ali finski. Zadolžiti je treba pristojne vojaške organe, da natančneje ocenijo vse potrebne spremembe, ki bi jih normativno in v praksi terjala enakopravnost jezikov narodov in narodnosti v OS ter analizo predložijo skupščini in javnosti. Razprava o vseh teh analizah naj spremlja razpravo o ustavnih spremembah, ki bo tako vsaj glede člena 243 močno argumentirana.

Zvezna skupščina

Zvezna ustavna komisija

Jaka Avšič

generalpodpukovnik u penz.

Aškerčeva 17, Ljubljana

22. julija 1973

Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja — Redakciona komisija

Prejel sem Vaš načrt obrazloženja Načrta ustava SFRJ od 11. 5. 1973.
in sicer Glavo VI. — Narodna odbrana.

Izjavljam Vam, da se nikakor ni mogoče strinjati z Vašim tekstom
točka 6. na str. 2. in 3. On ne razlaga ustavni tekst, ampak ga spremi-
nja in potvarja. Na kraju tega spisa je tekst kako naj se glasi obraz-
ložitev, da bo verno tolmačila ustavno določilo.

I.

Splošni okvir jezikovnih okoliščin.

1. Predsednik Republike tovariš Josip Broz Tito je v svojih izjavah,
posebno v zadnjem času, naglaševal, da je treba upoštevati in spošto-
vati POSEBNOSTI narodov in narodnosti. Znano je, da je med etnič-
nimi razlikami ljudi najobčutljivejše za vsakega posameznika prav
družbeno priznanje njegovega maternega jezika. Razgledanemu člo-
veku v družbenih vprašanjih je razumljivo, da je z negiranjem neke-
ga jezika vršena občutna krivica dotičnemu narodu oziroma narod-
nosti. Kot posledica ustavno predpisane rabe same enega jezika nastajajo privilegiji za člane enega naroda in zapostavljanje drugih naro-
dov. Nepriznavanje etničnih posebnosti ustvarja nezadovoljne ljudi

in zato direktno ogroža enotnost in bratstvo naših narodov in narodnosti.

2. V slučaju JLA pada največje obremenjevanje zaradi neznanja ali slabega znanja srbskega jezika na delavski razred manj številčnih in zapostavljenih narodnosti. Zaradi večjega pritiska na tiste ljudi, ki so manj izobraženi a bolj obremenjeni, je prav za prav ta tegoba razrednega pomena in razredno vprašanje. Obremenitev delavcev na obveznem odsluženju vojaškega roka s še enim dodatnim znanjem jezika, ki ga sicer ne obvlada dobro ali pa sploh ne, saj ga do vstopa v armado ni uporabljal, je čisto odveč in nepotrebno. Brez večjih težav je možno organizirati komuniciranje na njihovih jezikih. To pa ne dopuščajo in ko tak delavec stopi v kasarno v vojaško enoto se znajde zapostavljenega nasproti vsem tistim njegovim kolegom, ki obvladajo armadni jezik. Vojaške oblasti pa priznavajo edino tega, vse njegove starešine govorijo samo srbski jezik, katerega pravilom in miselnosti se mora odslej skušati prilagajati. To mu ni lahka naloga in spremlja ga ves čas služenja vsepovsod. Njegova služba je težja in njegov napredek zaviran.

3. JLA je skupna oborožena sila vseh narodov in narodnosti. Skupnost ni nastala z namenom **in željo asimiliranja in odnarodovanja in tudi ne, da bi** nepotrebno obremenjevala posameznike, ko pa bi se lahko uredilo, da bi govoril in mislil v materinščini. Plemenita naloga skupnosti je, čim bolj zadovoljiti vse narode in narodnosti, ki so se z osvoboditvijo združili. Ne bi jim smela nalagati nove nepotrebne jezikovne težave, ko pa ima že sicer dosti učenja. **Odsluženje vojaškega roka mora biti enako težko za vse, za vsakega posameznika ne glede na njegov jezik in narodnost. Sedanja organiziranost vojakov v JLA ni odsev, ne reflektira jugoslovanske stvarnosti, kot to nekateri vztrajno sugerirajo, da bi opravičili krivični predpis.** Narodi in narodnosti ne živijo namreč pomešani med seboj na teritoriji Jugoslavije, ampak so teritorialno ločeni po svojih etnično homogenih republikah tako, da jim je omogočena lastna kultura, jeziki in narodnostne posebnosti. Razlike so. Nekateri so zaradi zgodovinskih preganjanj manj razprostranjeni in naravno je, da se razlikujejo med seboj zaradi specifičnih etničnih posebnosti, s pomočjo katerih so se ohranili in obdržali kot družbena skupnost in narod vkljub sovražnim naklepom preteklosti.

Gre za zgodovinsko odpravo krivice, ki jo izvaja administracija armadnega vrha že od konca prve svetovne vojne, pa vse do danes, s prekinitevjo med Narodno osvobodilno vojno. Svobodno združitev in priključitev jugoslovanskih narodov in narodnosti je vojaška administracija pojmovala in izvajala kot prisilno priključitev podložnikov, kot teritorialno zasedbo, a ne osvoboditev — skoraj analogno imperialistični osvajaški politiki v kolonialnih deželah, priznavajoč samo jezik enega naroda. Jezikovno restrikcijo učinjeno vojakom v armadi, ki je državna institucija, tolmačijo kot ravnanje s katerim država izraža svojo nenaklonjenost zoper nekatere narode in narodnosti, zoper

narodno zavest ljudi. V zelo občutljivi sferi občečloveških pravic na jezikovnem področju, JLA prizna pravico eksistence samo enemu narodu, kot da se od časov Kraljevine Srbije v državi ni ničesar novega zgodilo. Za tiste čase je bila povsem naravna raba samo enega jezika. Od tedaj armada še nikakor ni akseptirala la fakt priključitve novih narodov in celo tudi ne njihove afirmacije v NOB. V mononacionalni državi raba enega jezika ni povzročala nobenih privilegijev, ker so vsi državljani bili istega jezika, tako tisti v armadi kot drugi izven armade. Jezik je subjekt kulture in literature, razvijala ga je administracija države, armada in je bil v civilni splošni rabi. Vsi državljani so imeli isti jezik. Ko pa je prišlo do nastanka Jugoslavije je prišlo do jezikovne in narodnostne pestrosti. Diferenciacije (privilegije in zapostavljanja) na medetničnem področju preje niso mogle nastajati, ker ni bilo v državi drugih narodov zaradi katerih bi lahko nastajale jezikovne privilegije in težave. Čim je v eni državi več popolnoma formiranih narodov oziroma več etničnih družbenih skupin s svojimi posebnostmi, je treba z njimi dobrohotno računati, saj so pomemben politični in gospodarski faktor. Za narode je značilno, da imajo v davni zgodovini začetno, v ljudeh zakoreninjeno in živo razvijajočo se kulturo na lastnem jeziku, ki je nosilec, neodtujivi oblikovalec in varuh naroda. Oblikovanje jezika je osnovni pogoj oblikovanja naroda in razvoja ljudi. On je tisti medij, katalizator, tista materialna in duhovna posebnost naroda in njegovih ljudi, s katero stoji in pada narodni organizem. Na jezik so pripete druge narodne posebnosti, kot so posebna zgodovinska tradicija, svoja mentaliteta, volja za narodni obstoj, za delo, za obrambo, zavest za skupnost, kultura z literaturo, narodne institucije itd.

Vse te posebnosti delujejo kohezivno na dotični narod. Ne moremo pričakovati zato, da bi ob priključitvi v skupnost narodov, ljudje odvrkli zavest, ki jih veže na svoj narod in še celo jezik preprosto, ker je to neizvedljivo. Skupnost je federacija, ona ni narodni subjekt. Čustva ljudi so privezana za dobrine svojega naroda, za kulturo, za jezik, občutek varnosti. Federacija ni narod in je za občutek ljudi »vakuum«. Ljudje se na federacijo vežejo skozi narod a ne neposredno. Zato je administrativni, nasilni odvzem jezikov v armadi negativen. Ni neposrednih pogojev za globoko intimno narodnostno »zavest da bi se ljudje mogli direktno vezati na federacijo«. So pa posredne vezi skozi ali s posredovanjem narodov.

Skupnostna državna homogenost ima drugačno vsebino, se razlikuje od tiste, ki se razvije v enem samem narodu v eni enonarodni državi vključno z voljo za odbrambo v njegovi državljanski oziroma njeni državni armadi. Homogenost v večnacionalni državi moremo in moramo pridobiti ampak na drug način. Nujno je, da se narodi z različnimi in konstantnimi posebnostmi razvijajo paralelno. Odnose med narodi je nujno pravilno urejati seveda morajo biti mednacionalni a ne asimilacija. Socialistična ideologija jasno zahteva in moderni dosežki znanosti potrjujejo, da je urejanje mednacionalnih odnosov možno samo na bazi enakopravnih pravic. Naša Narodno osvobodilna

vojna in revolucija s Titom na čelu in Oktobrska revolucija z Leninom na čelu so eklatantni afirmatorji tega socialističnega načela. Dosegali so uspehe prav za prav sposobnosti, znanja in umetnosti paralelnega razvijanja posebnosti vseh narodov in narodnosti. Brez tega ne bi bilo naše države. Posebnosti morajo biti neokrnjeno nadaljevani.

Če bi v mednacionalnih odnosih nadaljevali po poti, ki jo je ubrala armada, bi bili v teh odnosih narodov permanentni konflikti v vseh tistih zadevah, ki so osnovne gibalne sile civilizacijskega in kulturnega razvoja narodov in narodnosti. Subjekti, na katere padajo bremena in krivice, so posamezniki, ki so nosilci njihovih narodnostnih posebnosti.

Življenje v armadi je značilno po tem, da je grajeno na splošni vojni obveznosti, in zato ni in ne more biti separirano od ljudstev, (v stari državi je bila ali ne od enega srbskega) kot so n.pr. bile nekdanje profesionalne najemniške vojske v takratnih razmerah. **Politika je dolžna, da s širšega vidika določi armadi notranje narodnostne odnose. Ona bolje vidi preteklost, sedanjost in prihodnost kakor pa vojaški profesionalci.** Če je v državni instituciji prisoten jezikovni privilegij, je to neizogibno stimulacija za medsebojno izživljanje in nasprotovanja nacionalizmov. (o socializmu in pravični ureditvi narodnostnih posebnosti v njem — glej Milica Kacin — Wohins knjigo: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo leta 1918—21. Mariborski tisk 1972. str. 259, 260, 265, 268, 271, 272. itd). Upiranje zoper raznarodovanje za ohranitev svojega narodnostnega obstoja (glej n.pr. Slavistična revija leta 1973. šte. 2. Obzorja Maribor str. 150, 157, 171, 173, 176, 177, 178, itd.). Boj zoper poučevanje Slovencev v tujem jeziku je star 200 let in več (France Ostanek (Ob dvestoletnici slovenskih šolskih tiskov. Tisk Učne delavnice Ljubljana, Bežigrad 8.). **Boj za manjšinske pravice Slovencev zunaj naše države trpi zaradi jezikovne redukcije lastne JLA v domači državi.**

Patriotizem vojakov narodov in narodnosti mora izhajati in biti usmerjen v ljubezni in privrženosti za živo stvarnost državne skupnosti, ne samo iz enega naroda za en narod ampak za vse narode. To pomeni, da mora vsak posamezni vojak biti globoko prizadet in zavestno zaskrbljen za naš politični in socialni sistem. **Ta sistem, tudi armadni, pa mora odgovarjati tudi vojakovim interesom, ki niso samo interesi enega (srbskega) naroda kot je to bilo nekdanje.** Mora biti prepričan, da je država enako pravična za njegov narod kot za druge, in zaupati da je skupnosti, pa tudi vodstvu armade, starešinstvu enako drag in enako obravnavan vsak pripadnik katerekoli narodnosti. On ne more biti ravnodušen če armada na privilegiran način upošteva samo razvoj in rast enega naroda oziroma ljudi enega naroda.

JLA je skupna oborožena sila vseh narodov in narodnosti ampak ta skupnost ne more pomeniti, da bi se morali vsi podrediti enemu jeziku, nasprotno, skupnost mora zadovoljiti narode in narodnosti, da

bi jih zadržale v skupnosti, krepila narode in skupnost — da bi vse ljudstvo napravila za »porstovoljce« kakor je bilo v NOB. Ne sme nalagati ljudem nove nepotrebne težave. Odsluženje roka mora biti enako težko in enako pravično za vse.

5. Raba samo enega jezika ni upravičena ker se noben od nasprotnih razlogov ni obdržal češ: (ni sposobnega vojaškega izrazoslovja; več jezikov bi razdiralo enotnost države in armade; enotnost operacije zahteva en jezik da bi vsak vojak razumel poveljevanje; tehnično izrazoslovje prepleta celotno armado in to morajo vsi znati; narodi niso zanesljivi če niso vojaki pomešani med seboj v vsaki tudi najmanjši vojaški enoti; nimamo dovolj oficirjev, ki bi rodovno pripadali pojedinim narodom in narodnostim; socialistični internacionalizem zahteva poveljevanje, poučevanje in znanje enega skupnega jezika; vojaki se morajo upoznati s celo Jugoslavijo; enotna usvojitev stare srbske tradicije je najboljša garancija za enotnost države; treba je, čeprav nasilno, stvoriti en narod tako kakor v armadi sedaj teče). Ničesar od tega ne dokazuje nujnosti, da bi sploh zaradi kakršnihkoli vojaških moralnih ali tehnično-operacijskih potreb ali izvajanj kakšnih drugih vojaških nalog vključno z notranjo varnostjo, ne morali ljudi poučevati v materinščini. Nasprotno pa kljub temu sedanjost jugoslovansko prakso zagovarjajo s stališča in vidika predpostavke, da je samo en narod zanesljiv in državotvoren, a vsi drugi, da so bolj ali manj nezanesljivi in jih je treba stalno nadzorovati. To nezaupanje naj bi torej le popravili s formiranjem ene nacije (z raznarodovanjem naj bi torej odpravili jezikovne razlike narodov in narodnosti). Takšna nakana in metoda, kadar pride do njene manifestacije v praksi, neizbežno psihološko deluje na pripadnike zapostavljenih narodov in narodnosti in ima svoje globoke politične posledice, znane že iz zgodovine teh narodov. Objektivno je takšen postopek z jezikovno pomešanimi rekruti zaradi privilegiranja enih, škodljiv za bratko sožitje jugoslovanskih narodov. Naziranje o nezanesljivosti je v preteklosti šlo tako daleč, da hegemonistična politika n.p.r. makedonskega naroda niti priznavala ni. Makedoncem je onemogočila vsako manifestacijo osnovnih človeških pravic, zatrla je celo samo ime Makedonec, narodno kulturo in posebnosti, ki ta narod razlikujejo od Srbov in drugih narodov. Drugi nesrbski narodi in narodnosti so bili deležni manj drastičnega postopanja, lahko bi rekli na daljšo dobo izračunanega raznarodovanja. Najbolj sistematično in vztrajno je v tem smislu izvajana v armadi restrikcija jezikov vseh drugih narodov in narodnosti. Naravno, da je takšna politika morala peljati v nezadovoljstvo in s tem tudi v nezanesljivost. Zato jo je treba spremeniti na boljše s spoznanjem njihovih posebnosti. S tem bi naradno rastlo bratstvo in enotnost. Kako je bilo to napačna in škodljiva politika je pokazalo 1941. leto, ko je nastalo povsem neprčakovano totalno razsulo armade. Nasprotno pa je s priznavanjem narodnih pravic, med katerimi naravno popolno priznanje rabe jezikov v armadi in administraciji, je uspela politika NOBJ. Dosegla je brez prisile vzorno in trdno jedinstvo narodov in narodnosti.

Načrt OBRAZLOŽENJA meri nazaj v asimilacijo

1. Usodna napaka bi bila če bi tekst Zvezne ustave člen 221, odstavek drugi tolmačili tako kot ga sedaj tolmači Načrt obrazloženja Načrta Zvezna ustava namreč da se »**komandovanje in obuka u JNA može vršiti na jednom od jezika naroda Jugoslavije**«. (str. 2. točka 6. drugi stav Načrta Obrazloženja). S takšnim decidiranim odlokom načrt spreminja smisel Ustavnega teksta. V ustavi je namreč v tem odgovarjajočem drugem odstavku 221. člena postavljena vejica a ne pika — kar pomeni, da stavek ni dokončan. V nadaljevanju tega stavka izza vejice pravi: »**v njenih delih pa jeziki narodov in narodnosti**«. Torej je treba razumeti: hkrati, ko se lahko uporablja en jezik, se v delih uporabljajo jeziki drugih narodov in narodnosti. **V praksi JLA mora torej biti spoštovano načelo enakopravnosti jezikov na tak način kakor to predpisuje celoten stavek.** Novinci regruti se morajo temu določilu prilagojeno organizirati, drugače kakor to delajo sedaj in sicer razporejati jih morajo v narodnostno homogenih osnovnih četah (»nacionalno jezički homogenih jedinicah« str. 2. pri dnu poslednja vrsta). V takšnih homogenih delih armade naj se torej poučuje v jezikih vojakov. V štabih večjih enot se hkrati uporablja samo en jezik, kar bi zadovoljevalo prvo polovico tega celega sestavljene-ga stavka.

Takšna praksa bi reflektirala realno stanje Federacije narodov in narodnosti. V moderni armadi razlikujemo namreč dve obliki (dve vrsti, dva načina) poveljevanja. V osnovnih enotah poveljujejo vojakom **neposredno** njihovi komandirji in vodniki v njihovih jezikih, torej poveljujejo in poučujejo v materinščinah vojakov govorno tete a tete, a v višjih štabih bi se hkrati lahko poveljevalo v enem jeziku. Značilnost poveljevanja v višjih štabih je v tem, da se vrši **pismeno**, da je način poveljevanja **administrativni** — medtem ko se v osnovnih enotah vrši govorno, v neposredni konfrontaciji med oficirjem (podoficirjem) in vojakom. Ne bi bilo človeško humano, če bi zahtevali od vseh vojakov nesrbske narodnosti, da bi morali razumeti in znati srbski, vsaj ne miselno popolno obvladati, kakor je potrebno za dobro razumevanje teorije abstraktnega znanja. Veliko olajšanje bo za vojake, ko bo v osnovnih enotah nasproti vojakom izpolnjevano načelo enakopravnosti jezikov. Osnovno civilizacijsko in socialistično pravilo je, da se spoštuje državljanske jezikovne posebnosti in komunicira z ljudmi na njihovih maternjih jezikih. Ni enakosti postopka, če morajo razni vojaki govoriti en srbski jezik, enakost je, če jim omogočimo, da govorijo vsak svoj jezik.

2. **Obrazložitev** Ustave izgleda, hoče biti kot njen aneks, in kakor je napisana sedaj, spreminja samo bistvo Ustavnega določila. Spreminja samo bistvo rabe jugoslovanskih jezikov v JLA. Kar je v enem samem stavku in torej v miselni zvezi konteksta povedano skupaj, bi se moralo tako tudi v praksi hkratno izvajati po večjih združenih

enotah in osnovnih enotah tako, da bi v nekaterih enotah osnovnega ranga (najnižjega ranga) prišlo do obvezne rabe nesrbskih jezikov. **Obrazložitev**, ki jo imamo pred seboj niti tega ne dopušča. Ustava določa kombinacijo jezikovnih rab; Obrazložitev nasprotno, odstranjuje vsako partnerstvo tako, da ostane goli enotni jezik, ne glede na porazne posledice. Iz celotne ustavne stavčne kombinacije nesmiselno iztrga drugi del stavka, ga loči in obravnava prvi del samostojno. Tako doseže spremenjen in napačen pomen besed in celega stavka.

S tem vrača nazaj v nasprotno smer predvideni napredni razvoj JLA, ki je postavljen v ustavnih temeljnih načelih. Takšno vračanje bi bilo ogromnega negativnega pomena za odnose med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi. Neenako tretiranje vojakov povzroča nenehno nastajanje in konfrontacije nacionalizmov. Lahko rečemo, da bi še samo takšno spreminjanje smisla ustavnega teksta izzvalo sumnje na prisotnost starega razdiralnega državnega nacionalizma, toliko bolj ker se ve kateremu narodu bi ugajale privilegije vojakov v JLA.

3. Kakšna praksa odgovarja socialistični miselnosti v socialističnih mednacionalnih odnosih? Praksa samo enega jezika v tako važni veji državne dejavnosti kakor je JLA potegne s seboj še razne dodatne administrativne posege na drugih področjih v smislu enojezičnosti povsod tam, kjer ima armada stike. Isto neenakopravnostno prakso prenašajo odsluženi državljani na civilni jezikovni sektor v družbo in tam navajeni na armadni jezik a pri pomanjkanju znanja besed svojega jezika, ker teh niso pridobili, delujejo jezikovnostno agresivno, kar odtuja armado od ljudstva, ki mu jezik materinščine predstavlja duhovno vrednost. V konsekvenci je praksa in propagiranje rabe samo enega jezika v JLA izraz zatiranja narodnih čustev drugih (nesrbskih) narodov; medtem ko proti narodni zainteresiranosti enega izbranega naroda ni ugovora, ker na njegovo ohranitveno miselnost deluje pozitivno. Takšno jezikovno tlačenje čustev pripadnosti svojemu narodu in skrbi za njegov obstoj ni mogoče razložiti kot socialistično. Institucionalno izgleda kot svojevrstna metoda delovanja, a ker spominja na metode, ki so jih uporabljali pri vojaških zasedbah tujih teritorijev, je v očeh tega naroda občutek kakor da ga armada drži za narodno manjšino nasproti onemu drugemu privilegiranemu narodu. Vojak je v armadni rabi tujega jezika podrejen s sredstvi državne prisile, pod pretnjo zakonskih kazni v armadi in je zato nasprotje med privilegiranimi in zapostavljenimi vojaki še bolj drastično kar celo evocira spomine na fašistično dobo.

4. Ali je to birokratski način po katerem bi prišlo do napačne razlage ustavnega določila?

Če imate u vidu tekst celega stavka iz Zvezne ustave (člen 221. odstavek 2.) potem je lahko razumljivo, da je že sama obrazložitev razlagana ločeno v dveh razdvojenih stavkih, iztrganih iz celote, napačno prikrojena in brez zveze med seboj. Tista zveza, ki se nanaša na oba dela enega skupnega stavka in ki daje pravi smisel

skupnega izvajanja tega določila, pa je izpuščena. Ko so nam potem predstavljena ločeno dva novo nastala stavka, sta napravljena tako da dobi vsak drugačno vrednost; eden imperativno drugi kondicionalno, tako izgubita skupno povezavo, ki zahteva, da se morata izvajati oba enako obvezno. Kakor se izvaja eden tako se mora izvajati drugi. Tako je torej v biroju napravljen na papirju navidez mali prekršek na birokratski način v sintaksi stavka. Prenešeno v prakso pa je od ogromnega pomena za državo in za ljudi, za vojake izvajalce.

Zaradi lažjega razumevanja si zamislimo, če bi v stavek Zvezne ustave izza vejice postavili n.pr. besedico »hkrati«, ne bi prav nič spremenili smiselne vsebine stavka. Nasprotno pa spremenimo smisel če razdvojimo ta sestavljeni stavek na dva samostojna dela in n.pr. postavimo namesto vejice piko, kar sedaj lahko vsak stavek drugače, po svoje, razlagamo in jih stavljamo v različne pogoje.

Tako je narejeno v Načrtu Obrazloženja. Ustavna določba je tako obrnjena, da je vsa veljava dana prvemu delu stavka tako, da velja za celo armado, na splošno brez izjeme, da se vrši pouk in poveljevanje samo v jeziku enega naroda tako tudi v delih armade, v katerih bi po ustavi morali veljati jeziki (plural). S tem se armada vrača nazaj v stari sistem, ki podpira hegemonijo, monolingvistični sistem s totalno negacijo manjših narodov in narodnosti. Ponovno bodo ljudje padli nazaj in se znašli v dobi ko še ni bilo rešeno nacionalno vprašanje oziroma ko je rešeno tako kakor ga rešujejo v kolonialnem sistemu.

Načrt obrazložitve napravi takšno nazadnjaško stanje v armadi s tem ko vsebino drugega dela stavka razrahlja z besedami: »Medjutim dovoljava možnost« in se pri tem oslanja na bodoči Zakon o narodni obrambi in njegove pogoje, ki kakor je slutiti ne bo uvedel rabe jezikov in narodnosti. Takšno skeptično predvidevanje se oslanja na sam fakt napačne Obrazložitve ustavnega določila in na to ker pri prvem delu stavka pogojev Zakona sploh ne omenja, čeprav se ustavno določilo sklicuje na Zakon hkrati za oba načina poveljevanja. Ustavni tekst zahteva, da Zakon o narodni obrambi obdela celotni sistem jezikovne rabe tako tisti del ki predvideva rabo enega jezika kakor tudi tisti ki je predviden za rabo jezikov narodov in narodnosti v delih armade. Naravno, da iz teksta izhaja, da je treba z rabo njihovih jezikov zadovoljiti pripadnike narodov in narodnosti. Iz tega izhaja, da je treba uporabiti takšen sistem, ki bo to storil. Na srečo se da to vprašanje idealno in zelo enostavno urediti s pomočjo pravilnega in namenu prilagojenega razporejanja regrutov po narodnostnem principu (razrez regrutov). Na tak način bi nastale »nacionalno jezički homogene« osnovne enote. Ta izraz uporablja Načrt Obrazloženja na str. 2, pri dnu, samo da takšno razporejanje s pogoji, ki jih bo zakon določil (Načrt ustava medjutim dovoljava možnost...). Tale izraz pomeni nekaj čisto drugega, kakor pa je rečeno v ustavi, ko govori o poveljevanju in poučevanju na enem jeziku. Armada je dolžna rabo jezikov prilagoditi ustavnemu določilu

v celoti. Da bi to mogla je dolžna osvojiti takšen način formiranja vojaških enot, ki bodo omogočale poučevanje in poveljevanje v materinščinah vojakov. S tem bo šele moglo priti do jezikovne enakopravnosti in s tem tudi do enakopravnosti in enakega postopanja z vojniki vseh narodov in narodnosti.

Svoje krivo tolmačenje ustavnega predpisa hoče Obrazložjenje potrditi in zavarovati z zaključnim stavkom v zadnjem tretjem odstavku 6. točke, ko pravi: »Ovakav ustavni princip ustvari predstavlja potvrdu dosadašnje prakse u izgradnji JNA«. Takšna obrazložitev pomeni popolno negacijo prvega odstavka 221. člena Osnutka ustave Socialistične federativne republike Jugoslavije in temeljev njenega družbeno političnega sistema.

5. Kakšne so nadaljnje družbene posledice potvorbe ustavnega določila?

Dovoljevanje možnosti da JLA nadaljuje upeljano prakso rabe samo enega jezika v celi armadi za vse vojake, ne glede na to, da bi morala v delih armade poučevati in poveljevati v materinščinah, močno prizadeva človeške pravice narodov in narodnosti, njihovo prebivalstvo, saj jim s tem **onemogoča polnopravno vključevanje v odbrambo svoje domovine**. S tem takorekoč razglša en jezik ponovno za državni jezik in vse druge degradira v drugo neenakopravno stopnjo; v nepomembnost. Armada je oborožena sila ljudstva. Orožje jo dela namreč za eksistenčno važno ustanovo, ki zaradi svoje vseobsežnosti in moči močno vpliva tudi na izvenarmadno življenje v državi. Lahko je razumeti, da njena neenakopravna usmerjenost škodljivo deluje z omalovaževanjem na manjše narode in narodnosti. Ne samo to, za njo sedaj takorekoč ne eksistirajo. Razglasjanje pravice samo enega jezika in naroda spravlja v nič razglasitve enakopravnosti narodov in narodnosti in to: v odločujočem centralnem jezgru, v upravno političnih institucijah, ki bi morale najbolj spoštovati enakopravnost zaradi svoje naloge upravljanja, zbiranja in razdeljevanja sredstev. Z zanemarjanjem materinščin ljudi zmanjšujemo samozavest in zavest pripadnosti in solidarnosti njegovi jezikovni skupnosti, s tem njegovemu narodu s pomočjo katerega je zavezan skupnosti narodov, ki bi ga morala ščititi in mu dajati zaupanje in hrabrost borca. Zato se z materinščinami ljudi ne more in ne sme razmetavati in podirati narodne zavesti, ki je temelj skrbi vsake narodnostne skupnosti za obstoj in ohranitev. **Z odtujitvijo človekove zavesti o pripadnosti, ga napravimo odtujenega in ko postane takšen nima več skrbi za skupnost, ne obveznosti; njegova vrednost, dragocenost za obrambo je padla. Pada vse tisto kar imenujemo vojaška morala, kar pa nikakor ni interes JLA.** V naših razmerah ni človeka v katerem bi deloval nek drugačen duhovni avtomatizem, če ga že ne mislimo razvrednotiti in mu s tem odvzeti moralno vrednost. Pozitivnih osebnosti ne potrebuje samo armada, tudi vsa družba, za dobro razvijanje

vsakršnjega napredka in tudi gospodarstva. Jezikovna službena vaba ima torej velik vpliv. Če bi še naprej vse prednosti priznavali samo enemu narodu, bi spodkopavali temelje sožitja, voljo za obrambo države bi ohromeli, pospeševali emigracijo in delili ljudi v kategorije raznih rangov, v privilegirane in zapostavljene, na zanesljive in nezanesljive.

6. Kako delavski razred doživlja jezikovne krivice?

Velika večina ljudi v Jugoslaviji je rojenih v družinah, ki govorijo en določeni jugoslovanski jezik in v njem vzgajajo svoje otroke. To pokaže ljudsko štetje. Ljudje so torej enako trdno navezani na svoj jezik in odvisni so od tega jezika ker jim je za življenje potrebno potreben. Prisiljeni so na čim večje spopolnjevanje v tem svojem jeziku, da bi mogli, vsak zase doseči čim višjo sposobnost, večjo izobrazbo, več znanja, kakor znanje, tako se tudi jezik razvija in človek mora celo življenje skrbeti, da tudi v jezikovnem znanju ne zaostaja. Potrebna je vse večja natančnost in spretnost izražanja v svoji materinščini. To zahteva od posameznika dosti časa in naporov. Toliko časa zahteva dobro znanje enega jezika kolikor zahteva marsikatera stroka, profesija. Nekateri pa se nikakor ne morejo naučiti, da bi se dobro izražali govorno ali pismeno, kakor zahteva znanje in izražanje znanja stroka in torej zaostanejo.

Ljudje niso enako nadarjeni. Izobrazba je odvisna od nadarjenosti (poleg drugih pogojev). Nekateri v jeziku dobro napredujejo, za druge pa je prav težava pri učenju svojega jezika usodna, kar mu zavre družbeni uspeh in dohodke. Za takšnega človeka je huda obsodba če bi zahtevali od njega, da se mora naučiti še enega jezika. Ta naloga ga popolnoma zlomi.

Na znanju jezika in sposobnosti izražanja v njem in še naprej v znanju drugega ali več jezikov in zmožnostih uporabljati jih pasivno ali aktivno, govorno ali pismeno, se ljudje močno diferencirajo. Njihov položaj v družbi je močno pogojen od teh njihovih sposobnosti in prizadevanj. Vsega tega se je treba dobro zavedati ko določamo ljudem rabo jezikov v JLA. Lahko tudi razumemo kako veliko krivico napravimo novincu v armadi, če zahtevamo od njega znanje še enega jezika, drugega jezika, ki pa ni njegova materinščina. Pri tem nikakor ne smemo biti lahkomišljeni. Bolj upravičeno bi lahko jezikovno znanje pričakovali od nekaterih inteligentnejših oficirjev, predstojnikov.

Zato moramo zastopati stališče da ljudi poučujejo in jim poveljujejo v materinščinah. Malo težje je razumeti jezikovne težave rojakom srbske narodnosti ker njim ne preti nadloga, da bi jih JLA prikrajšala za njihovo materinščino. Vendar tudi njim etični, ideološki, humani in kulturni razlogi nalagajo, da v tem vprašanju ne zavzamejo vulgarnega, brutalnega, gospodovalnega in birokratskega stališča.

Ce hočemo pravilno presoditi odvzem pravice vojaku na njegovo materinščino s stališča delavskega razreda, ne smemo imeti pred očmi tistega manjšega števila jezikovno nadarjenih izobražencev, ki dobro obvladajo dva in več jezikov in jim učna snov ne dela nobenih večjih težav. Naša skrb mora biti in pogled obrnjen na tisto večino manj nadarjenih, ki jim celo lastni jezik in izražanje v njem dela težave. To je tisti del delavskega razreda, ki zasluži vso našo pažnjo pri odločanju rabe jezikov. Ta je globoko zainteresiran za poučevanje in poveljevanje v njegovi materinščini. On globoko občuti krivice neenakopravnega ravnanja in mu ni težko razlikovati v čem je tukaj pravica enakopravnosti. Lahko mu je tudi razumeti zakaj je potrebno v delih armade uporabljati jezike narodov in narodnosti, a ne samo en jezik za vse pripadnike raznih jezikov.

7. Kakšen pomen ima v Obrazloženju zapisani izraz, ki pravi, da ustava utvrđuje: »da se u određenim sferama delatnosti u JNA može odstupati od načela ravnopravnosti«?

Tega izraza v Ustavi ni in je v Obrazloženju na novo ustavljen. On pomaga sestavljalcu, da bistvo določila prikaže spremenjeno. »Sfera delatnosti« je nekaj zaokroženega, nekaj celotnega in ko se bravcu ta celota utisne v spomin mu nadalje govori in sugerira samo en jezik. Tako izgleda je lažje izpustiti in zanemariti ono kar bi kvarilo celoto sfere, ki se zaradi tradicije lažje ujame z enim jezikom. Želi, da bi odstranil vsako misel na povezavo jezikov narodov in narodnosti, ki pa se po ustavi morajo vključiti v poveljevanje in poučevanje JLA. Ustava določa: »v delih JLA uporabo jezikov narodov in narodnosti«. Ta del določila iz stavka ne smemo odstraniti ker se očitno drži skupaj ter spada zato v isto sfero delovanja, t.j. v poveljevanje in poučevanje. Določeno pa je, da jih vabijo v delih armade in jih torej ne bi smeli tretirati pod drugačnimi, rekli bi, strožjimi pogoji. Torej ustavni tekst ne dovoljuje odstopanja od načela enakopravnosti jezikov kar v celi sferi delovanja JLA. Obrazložitev torej rabo jezikov napačno prikazuje.

Ni nujnosti odstopanja od enakopravne rabe jezikov, čeprav je bilo v prejšnjih razlagah bivšega teksta drugače prikazovano, češ da je iz **tehničnih razlogov** nemogoče izvajanje enakopravnosti jezikov v JLA. Ta razlaga je pozneje opuščena. Le pri površnem pogledu na strukturo armade, ki mora vsebovati enotnost volje, bi mogoče komu izgledalo, da je več jezikov nemogoče vklopiti v to organizacijo. Dejansko to ne drži, bistvo enotnosti ni v enem jeziku, bistvo je v enotnosti volje za obstojem države a da bi ta bila morajo vojaki biti prepričani, da je država namenjena in posvečena obstoju in ohranitvi narodov in narodnosti ter njihovemu socialističnemu na-

prednemu razvoju. Napredni razvoj ne zanika obstoja narodnostno organizirane družbe. Brez posebnih težav je mogoče urediti poveljevanje v raznih jezikih po posameznih enotah, če so te jezikovno oziroma etnično homogene organizirane. Prav zato ker vidijo personalizacijo individualizacije se bodo bolj zvesto borile za iste cilje skupne ohranitve. Danes je v vseh modernih armadah prišlo do prepričanja o potrebi narodnostnega zadovoljevanja.

V NOB smo imeli dele armade, ki so imele regionalno etnično karakteristiko v katerih so poveljevali in poučevali v jezikih narodov in narodnosti. Bile so ne samo osnovne enote, čete in bataljoni, baterije in divizioni, ampak tudi brigade, divizije, korpusi in Glavni štabi narodov v katerih je od vrha do dole (dokumentirano z besedami Vrhovnega komandanta) bilo poveljevanje in pouk v jeziku dotičnega naroda. Največ brigad so sestavljale etnične homogenosti.

Razglašali so da »redna armada« v primerjavi s partizansko vojsko, ne more prenesti več jezikov in to dokazovali s potrebo po večji disciplini in udarnosti. Verjetno so se nekateri spominjali na nekdanjo jugoslovansko vojsko, ki se je v mirnem času obdajala z bajeslovnim mitom o hrabrosti in nepremagljivosti, hoteč namigovati na kvaliteto stare Srbske vojske iz I. svetovne vojne. Toda te kvalitete niso znali gojiti ker v nacionalnem vprašanju niso znali najti prave poti vključno s priznanjem in spoštovanjem narodov in njih jezikov v armadi. Karakteristika kvalitete redne armade ni v tem, da prepove rabo jezikov in narodnosti in dovoli samo en jezik. Nasprotno naj vodstvo, kar se tiče narodnostnih pravic, posnema NOB, ki je vodila dejansko prav takšne operacije, kakor jih vodi katerakoli armada, svoji obožitvi primerno, pa če ji damo naziv redna ali ne. In prav ta armada NOB je zmagovala armade, ki so jih imenovali »redne«. JLA ima v mirnem času možnosti in sredstva, da se višje in bolje organizira a prav sedaj ima priložnost da dobro uredi mednacionalne odnose vojakov, iz česar bi rezultirala večja moralna trdnost.

Jugoslovanski narodi imajo podobne jezike in so si sorodni kot južni Slovani a pri tem imajo vsak svojo kulturo in narodne tradicije približno enako razvito in na svetovno sodobni ravni. Iz zgodovine sklepamo, da se bodo tudi za naprej upirali poskusom asimilacije. Sorodnost ne more pri tem nič spremeniti, prej nasprotno, ker biološka znanost še dobro pozna nagon sorodnostno agresivnost, ki se upira asimilaciji. Treba je razumeti naš lastni novejši zgodovinski razvoj. Zbliževanje, trdnost, solidarnost, enotnost in bratstvo je mogoče razvijati samo iz enakopravnostne baze naprej na interesni skupnosti vseh narodov in narodnosti tako da so stalno vsi narodi enako spoštovani. Na tej Avnojski enakopravnosti je zavarovana prihodnost in sedanjost Jugoslavije. Stara jugoslovanska armada (SHS) in država je šla po drugi poti s hegemonijo srbskega naroda! Eden od sredstev asimiliranja je bil en sam jezik v armadi. Napačno je bilo, da je tudi naša armada diktirala en jezik, kar pa sedaj lahko popravi na korist njene duhovne monolitnosti.

8. Kakšna je zamisel Obrazloženja glede rabe jezikov drugih narodov in narodnosti?

Najprej imamo razglašeno, da mora JLA rabiti samo en jezik tako kakor to dela sedaj. Ker pa je očitno, da to ni prav, da ustava drugače določa, preide na obravnavo drugih jezikov tako, da jih skoraj popolnoma omalovaži in izloči iz prakse. Začenja se s stavkom: »medjutim dovoljava možnost...«

V svojem tekstu Obrazloženje sicer predvideva možnost rabe tudi drugega jezika, tistega ki se govori na določenem področju. No formuliran je s pogojenostjo zelo dvomljive uporabnosti. Spričo sedanje prakse in miselnosti v armadnih krogih je skoraj brez upanja, da bi lahko prišlo do izvršitve. Z določbo enega jezika se je tudi **vnaprej ogradilo** in zavarovalo.

Če bi ipak prišlo do realizacije, bi sicer pridobili na enakopravnosti, kar je pozitivno, ne bi pa zadovoljevalo načela individualne enakopravnosti, kakor to zahteva Resolucija Socialistične zveze od 1967 leta, ki govori o jezikovnem urejanju v državnih organih Jugoslavije in deklaracija priznavanja in izvajanja osnovnih človeških pravic, med njimi je poučevanje v materinščini, kar zagovarjajo v Združenih narodih in tudi neuvrščene države in kar je tudi vsebina izjave treh komunističnih strank 1934 leta. Načelu enakopravnosti odgovarjajo homogene osnovne vojaške enote ranga čete, podobno kot so osnovne šole oziroma osemletke.

Očitno je, da se Obrazloženje izogiba izpolnitvi jezikovnega ustavnega določila, ki zahteva oboje, da se pri poveljevanju uporablja lahko en jezik v JLA a v njenih delih pa jeziki narodov in narodnosti. Jasno je: deli armade so izvzeti rabe enega jezika in rezervirani za jezike narodov in narodnosti (vštevši srbski jezik). Izjema od enakopravnosti jezikov torej en jezik ostane za komandovanje v združenih enotah, njihovih štabih, torej tam **kjer je iz vojaških razlogov organizacijske narave resnično nujno**. Nujno je zato, da bi se izognili upočasnitvi operacij ali pa tam, kjer je zaradi malega števila specialistov nujno združevanje vojakov raznih jezikov a ni mogoče sestaviti homogene osnovne enote v kateri bi jim lahko nudili pouk in poveljevanje v materinščini. Načelu enakopravnosti odgovarja da ta »en jezik« ni imenovan. Seveda, sestavljanje vojakov raznih jezikov v eno skupno enoto ne sme biti delano namenoma t.j., da bi to samo sestavljanje bil izgovor zato, da bi se delalo z vojaki na nematerinskih jezikih.

9. Razlogi vojno organizacijske narave nastopijo takrat, kadar ni mogoče zadovoljiti enakopravnosti jezikov in sicer zato, ker bi če bi dali prednost enakopravnosti, zato trpela operativna sposobnost armade. Drugih razlogov ni ki bi zahtevali združevanje v nehomogene enote. Predpostavka, da je ta ali durgi narod nezanesljiv ne more niti odgovarjati stvarnosti, še manj da bi zaradi nekaterih ljudi morali

odvzeti čelemu narodu pravičo na materinščino. Nezan esl j i v o s t se ne more odpraviti z odvzemom **osnovnih pravic**.

Nasprotno. Dopusčamo, da je zaradi etničnega zanemarjanja prišlo do tega, da so pojedinci postali sovražniki. Iz narodopisja in sociologije je znano, da so kratenja pravic te vrste zelo hude narave zato: 1) ker so v bližnji ali daljši povezavi z materialno naravo oškodovanja in 2) po tej poti pride celo do vojn. Iz obmejnih prask lahko sklepamo da niso izključene celo med »socialističnimi« državam i. Ta ilustracija naj nam služi za spoznanje kako važna je pravilna ureitev naših notranjih nacionalnih vprašanj. Neza d o v o l j n e ž i in spekulanti so povsod, ekstremisti tudi, preganjati jih je treba, ali mere kot bi bile odvzem osnovnih pravic čelemu narodu ali dopuščanje neenakopravnosti, so krivice, ki podžiga nezadovoljstvo, ki je hrana ekstremizmu. NOB je imela globoko zaupanje v narode in ker so ljudje to občutili se je ljudstvo še bolj oklepalo vodstva in mu z ljubeznijo vračalo zaupanje.

Mnenje, da je ljudem koristno če zahtevamo, da se en bloc vsi naučijo drugega jezika, je neljudska, napačna, nasilna praksa. Tako mislijo in delajo tudi kolonijalisti in fašisti, pa jih socialisti in komunisti obsojamo zaradi nehumanosti protiljudskih režimov.

Avtentičnost ustavnega besedila zahteva, da zakon jasno predpiše rabe jezikov narodov in narodnosti v delih armade. Rabe jezikov morajo biti prav tako obvezne oziroma uporabljane, kakor je jezik enega naroda s tem, da vsak vojak uživa svojo materinščino, tako pri komandovanju kot pri vojaškem pouku.

III.

Članom ustavne komisije!

Naj mi bo dovoljeno sledeče razmišljanje:

Pri reševanju vprašanj, ki se tičejo posameznih narodov in hkrati skupnosti narodov ter skupnih nalog, ki jih izvaja državna celota, moramo si postaviti vprašanje kako naj se ravna jo komunisti, ker so kot pripadniki izšli iz posameznih narodov in jim je svojstven določen manjši ali večji nacionalni egoizem. Ali sme n.pr. komunist Slovenec, inteligent, zanemariti potrebe in koristi tistega dela slovenskega delavskega razreda, ki ga opredeljujemo kot bazo (nekvalificiran, polkvalificiran, manj nadarjen delavec, manualni delavec zaposlen na gradnjah v komunali, kmetijstvu, delavec ki ni mogel dokončati osemletke ali ki je obiskoval samo posebno šolo za manj razvite, ali ki zaradi manjših dohodkov ali takšen ki mu čas ali okoliščina n.pr. zaradi bolezni ali intenzivnega osebnega urejanja stanovanja, ne dopuščajo, da se dopolnilno izobražuje v še enem dodatnem jeziku ali kakšni drugi nadaljni izobrazbi itd.)? Pri tem pa ta delavec in tudi izobraženec lahko vidita, da takšne osnovne koristi pri neki drugi nacionalnosti niso zanemarjene.

Če bi pri odločanju takšen komunist funkcionar ali delegat zanemaril skrb za svoj delavski razred, kot se je to v naši praksi že dogajalo, smemo trditi, da je nanj vplivala zbirokratizirana miselnost, odtujitev od delavskega razreda, celo lahko tudi karijerizem. Za takšnega realni delavski razred ni več stališče iz kategega naj izhaja. Ta ni na liniji ustvarjanja socialistične družbe ampak se je izkoreninil proti čemur se prav sedaj bori naša samoupravljalvska politika.

Ravno tako bi bilo napačno, če bi takšen n.pr. slovenski delegat ne videl državnih skupnih interesov in ne iskal usklajevanja in enakopravnosti za ves delavski razred in njegovo državo, njeno skupno obrambo v JLA.

Kdor gre s stališča samo enega dela delavskega razreda in je torej zaskrbljen kako bo lahko izpolnjeval svoje vojaške naloge samo ta del, je prav tako zbirokratiziran tehokrat in je, lahko rečemo, padel hkrati tudi pod vpliv enega nacionalizma, enega naroda, v njegovo nacionalistično mentaliteto, ki ne vidi težav delavskih množic drugih narodov ali ki je mogoče celo mnenja, da ima lahko eden nadpravico, višjo pravico na privilegije. Drugim, da je usojeno plačati te privilegije.

Prav gotovo morajo biti v polni meri upoštevane **skupne** vojaške potrebe. Zadovoljene morajo biti tudi specifično vojaško organizacijske zahteve zaradi čimboljše rabe raznih orožij in aparatov. Toda pri zadovoljitvi tega je brez škode kot je dokazano možno upoštevati in zadovoljiti jezikovno etnične potrebe vseh narodnosti. Tako je bilo v NOB in je tudi širom po armadah splošna praksa. Ne sme se preuveličevati samo vojaške oborožitvene faktorje a druge vojaške faktorje (moralno) zanemariti. To bi bile napake, ki bi jih delali z zanemarjanjem ostalih komponent življenjskega in moralnega, ljudskega, predvsem delavskega faktorja. Takšen član komisije, delegat ali zastopnik stroke, sekretarijata, bi zavzemal ozko nekvalificirano tehokratsko stališče, ki ne more dati maksimalno možnih rezultatov v narodni obrambi. Ko pa je vsak delegat, in tudi če je vojaški strokovnjak, pripadnik enega ali drugega naroda, je podana nevarnost, da nekdo iz delegatov svojo tehokratsko stališče preuveličuje, ker ga na to speljuje hkrati njegova nacionalna pripadnost, za katere privilegije bi se v tem slučaju lahko boril oziroma jih poskušal ohranjati. Neadekvatno bi bilo zavarovanje takšnih nacionalističnih privilegijev celo s **pomočjo** **ustavnih določil** ali pa kakor je v tem slučaju: **z obrazložitvijo, ki ni avtentična** z ustavnim določilom. Raba jezikov narodov in narodnosti oziroma istočasno v gornji sferi poveljevanja (a ne pouka) samo enega jezika v JLA, bo zahtevalo neki prehodni čas za polno uveljavitev, ki ga je treba v zakonu določiti. Priprave sicer niso težke, če nismo pretirano skompolozni in zavlačevalni. Zaradi družbene občutljivosti je to vprašanje treba zadovoljivo rešiti tako, da bo v interesu enakopravnosti. Popraviti je treba anahronistično nepotrebno izjemo iz stare ustave, ki je odtujevala ljudi in kvarila moralno stanje armade.

Ljudje, ki v armadi zagovarjajo samo enojezikovno rabo in odklanjajo kakršnokoli rabo jezikov narodov in narodnosti v temeljni dejavnosti poučevanja in poveljevanja, ki totalno objema vojaka v celotnem življenju, stoje v bistvu na stališču, ki nasprotuje družbeni in politični ureditvi naše države, ki je z ustavo SFRJ določena (216. člen ustave). Z rabo enega samega jezika se vzgaja pri vojakih in državljanih določena miselnost, ki povečuje en narod, njegovo večjo veljavnost kar hkrati zmanjšuje veljavnost drugih narodov. Takšni neenaki narodi ne morejo imeti pogojev za enakopravno sožitje za federativne odnose, ki nujno predpostavljajo priznanje in miselnost o enakopravnosti narodov, narodov ki so istega ranga ne glede na številčnost. Armada je skupna in zato najširša in najintenzivnejša vzgojna institucija. Ona tudi terja ogromne finančne izdatke narodov in narodnosti. Iz tega sledi, da bi ljudje morali biti vzgajani v miselnosti v kateri je globoko vkoreninjena Avnojska enakopravnost in enaka veljavnost narodov. Ta predpostavlja sožitje narodov v katerem ima vsak narod zaščito v skupnosti narodov svoje države v vseh njenih institucijah. Vsak pripadnik katerega koli naroda mora priti do prepričanja, mora biti prepričan, da so njegove etnične posebnosti enako zaščitene; za enega kot za drugega pripadnika mora veljati isto, za vse ki smo zaščiteni kot za vse tiste, ki ščitijo. Če pripadniki vseh narodov niso v armadi pridobili takšne miselnosti bi bila vojaška vzgoja zgrešena vzgoja, ker če imajo nekateri drugačno prepričanje, drugačne izkušnje s prakso vojaškega življenja, se pri teh prirodno mora razvijati nacionalizem, bodisi zaradi zapostavljanja bodisi tudi zaradi privilegijev. V armadi kot vidimo iz Obrazloženja se hoče še naprej uveljavljati samo en jezik in ne skrbijo zato, da bi se formirala miselnost, ki prežema ustavo in ki je v večnacionalni državi neobhodno potrebna. Razen pripadnikov enega naroda so vsi drugi zapostavljeni. Ti ki jim njihove narodnostne posebnosti niso priznane ne morejo pridobiti tistega nadvse dragocenega prepričanja, da so za državo enako-vredni in veljavni, kar bi jih namreč obvezovalo na enake dolžnosti in fizične obveznosti v narodni obrambi.

Če je vodstvo armade zvesto NOB, zvesto ustavi naše države bi moralo biti zaskrbljeno za privzgojitev takšne miselnosti vojakov, ki nosi prepričanje o potrebi enakopravnosti in enaki zaščiti narodov in narodnosti. To pa predpostavlja takšno ureditev armade, ki prav to na delu v svoji praksi izpolnjuje in torej priznava posebnosti vsakega pripadnika. Če bi hoteli odvreči od sebe staro miselnost o enem narodu (kakršna je bila nekdanj v Kraljevini Srbiji), ki da ima pravico nad drugimi jeziki, ki da je več vreden, ki vodi druge itd. bi zlahka našli pravo organiziranost armade, ki bi zadovoljila zahteve enakopravnosti in ljudi — pripadniki armade, bi sami našli tisto miselnost o enakopravnosti, o pravem bratstvu, ki je neobhodna za splošni in večji uspeh države.

JLA ne more drugače vzgojiti prepričanja in miselnosti svojih vojakov o enakosti narodov in narodnosti kot samo tako, da ona to

enakost dejansko vpelje, da se ravna po tem principu, a ne da o bratstvu razlaga in govori a dejansko drugače ravna.

Kako naj to naredi?

Vsakoletni **celotni kontingent regrutov** znaša določeni odstotek prebivalstva. V tem kontingentu ima vsak narod in narodnost določeno svoje število regrutov, ki je v sorazmerju s številom prebivalstva vsakega naroda v državi. Večji del teh bi razdelili po jezikovno homogenih osnovnih vojaških enotah, del pa bi le moral biti v mešanih osnovnih enotah, pa tudi v teh bi se našla možnost za aplikacijo pravice na materinščino. Tako lahko predvidevamo, da bi od celotnega stoprocentnega kontingenta bilo n.pr. Slovencev kakih 5 %, ki bi jih formirali v homogene osnovne enote vseh rodov vojske, v katerih bi bil učni in poveljevalni jezik slovenski. Te enote bi lahko bile zaradi vojaško organizacijskih operativnih potreb dislocirane širrom jugoslovanskega državnega teritorija. Takšno ravnanje in morebiti še kaj več bi odločilno prispevalo k dejanskemu izvajanju enakopravnosti jezikov narodov in narodnosti, ker bi na isti način postopali z vsemi regruti. Posledice tega bi bile velike. **Pojmovanje enakopravnega sožitja** bi se hitro in kvalitetno spremenilo ne samo v armadi, tudi bistveno v vseh mednacionalnih in ljudskih odnosih. Spremenila bi se miselnost ljudi, medsebojno zaupanje bi poraslo, padlo bi sumničenje o likvidatorskih naklepih in strah posameznih narodov in narodnosti kar omogoča še bolje urejanja sožitja tako narodov kot tudi ljudi. Ljudje bi bolje razumeli bistvo vojaškega znanja, tradicije NOB in pomena armade. Takšno ravnanje bi bila pozitivna mera proti agitatorjem in organizatorjem separatističnih propagand. Dokler se vodstvo armade brani rabe jezikov narodov in narodnosti, dela objektivno za asimilacijo in hkrati za sovražno propagando in za notranjo neenotnost, ne more prepričati, da je zagovornik naše družbene in politične ureditve ter temeljnih pridobitev NOB.

Veliki pomen za ustavno enakopravnost ima armadna **obveščevalna služba kakor tudi informativna služba sploh**. Če organe teh služb (ljudi) ni prežela miselnost enakopravnosti, so tudi njihova stališča, s katerih presojujejo dogodke, napačna. Tako so tudi njihova poročila in težnje temu primerna. Takšna poročila in dejavnost lahko zavaja upravno politično in sodno ukrepanje. Iz samih njihovih elaboratov je možno odkriti miselnost in stališča s katerih so narejeni zaključki. Neenako odmerjanje pravice na izražanje narodnostnih čustev lahko napravi skupnosti, prepričanju o bratstvu in enotnosti, veliko škode, prav iz in zaradi neenakopravnostne miselnosti ljudi centralne administracije (uprave). Iz miselnosti, ki povečuje pripadništvo enemu narodu — jeziku nastajajo razlikovanja, različni postopki, ki porajajo nasprotja. Neenako tretiranje tvori producira uporni duh, ki izbije zdaj pri enem zdaj pri drugem človeku, ko pride v kolesje neenakopravnega tretiranja. Tako se v množici nabira nevarno razpoloženje. Stopnjevanje na eni in drugi strani, ki se neizbežno formirajo lahko vse nas vržejo v katastrofo.

Dokler v JLA vlada samo en jezik, je prav to dejstvo za ljudi (ene in druge), signal, da se je treba postavljati pri ocenjevanju, obveščanju, informiranju, poučevanju na ekskluzivna stališča. Predpisani en jezik je torej kot reaktor, katalizator miselnosti ki ali utrjuje ali pa slabi državo, razkraja duhove. Če v državni administraciji njeni organi živijo in delajo v mentaliteti in sferi, ki se ne zaveda prave enakopravnosti, takrat ta administracija sama pripravlja ogrožanje federacije in državne skupnosti.

Če organi državne administracije (sem je treba šteti celoten oficirski kader), njihovi posamezniki, vršijo svoje službe in urejajo v takšni pristranski miselnosti odnošaje med ljudmi (lahko celo nezavedajoč se privilegirajo eno ali drugo etnično pripadnost) tako nastaja globoka diskriminacija v širokih ljudskih plasteh. Imel sem priložnost to opazovati, doživljati in razumevati škodljivost, ki slabi našo družbo. Nekateri zaslepljeni tehno kratki sugerirajo idejo, da bo uspelo demontirati drugim narodom vso dedno zgodovinsko in sodobno kulturo, literaturo, jezik in druge etnične posebnosti. Seveda je to nesrečna utopija. Ne. Ljudje morajo prav v življenju armade spoznavati prave odnošaje na temelju spoštovanja in dejanskega doživljanja enakopravnosti z uvedbo etnično homogenih vojaških enot. S priznanjem obstoja in posebnosti narodov in narodnosti se nujno spreminja stara miselnost in jo zamenjuje nova miselnost, kvalitetno bližja resničnemu bratstvu in dejanski tvorbi solidarnosti. Ko bo v armadi vzpostavljena enakost, bodo mladi ljudje v armadi to sami videli, doživljali in se preobrazili. To bi bila koristna vloga armade ne samo znotraj, ker njeni gojenci gredo in delujejo v civilu, torej tudi za celotno družbeno življenje, za enotnost.

Odpor proti organiziranju JLA tako, da bi se lahko enakopravno uveljavili tudi jeziki narodov in narodnosti je dokaz, da še obstoja nasprotna centralistično-nacionalistična miselnost, ki je ostanek **nepoznavanja vsebine pridobitev NOB** in nepoznavanja zgodovinskega razvoja in ohranitvenih naporov naših narodov. Vsi naši narodi so zgodovinsko zainteresirani za svojo ohranitev, kakor dokazuje NOB, pri čemer volja enega naroda ne more biti večja od drugih in ne sme storiti ničesar, kar bi vzbujalo dvom o iskrenosti bratskega sožitja. Takšni narodi so najtrdnjši cement, ki drži enotnost države.

Aktivno znanje drugega jezika, čeprav sorodnega, predstavlja napor, ki občutno prizadene vojaka. Vojaška oblast ne oziraje se na okoliščine takoj pri vstopu zahteva od vsakega regruta znanje »enega jezika«, kar je lahko vzrok raznim nesporazumom z predpostavljanimi starešinami in svojimi kolegi. Čez te vojakove težave ni ustava ni zakon ne sme iti brezbrizno, če hoče vzgajati dobre državljane. Armada se ne more sklicevati na dosedanje prakso, ker v JLA prihajajo vsako leto nove generacije in se težave regrutov ponavljajo prav zaradi samo enega službenega jezika. Obremenjeni človek trpi, pouk se podaljšava, trpi preciznost in zanesljivost znanja. K temu je prišteti politični faktor psihološkega pomena. Kratenje temeljnih

človeških pravic nikakor ne more politično pozitivno delovati na prizade. Krivično zgodovinsko tradicijo je treba popraviti.

Vojaško **organizacijski razlogi** so v določenih slučajih lahko vzrok (dopolnitev enot z redkimi specialisti, no tega je postopno vse manj, ker se šole proizvajajo povsod). Za nekatere ne bi mogoče organizirati pouka v materinščini. Tudi po delih osnovnih enot ali celo po posameznih orodjih, orožjih, aparatih, čolnih... je možno organizirati pouk posameznih etničnih skupnosti. Torej bi bili le izjemni slučaji, nikakor pa to ne more biti vzrok, da se enostavno vpelje za vse vojake le en jezik. Pri tem je treba upoštevati nadomestilo za pomanjkanje oficirjev nekaterih narodov in narodnosti. To se da urediti. Kar ni dopustno zahtevati od vojakov, pa lahko pričakujemo od inteligentnih profesionalnih oficirjev, da se bodo z določeno prizadevnostjo osposobili za razlaganje na drugem jeziku. Lahko bi koristili tudi rezervne oficirje itd. Kadar se združujejo višje vojaške enote je jezikovni problem zadeva starešin — oficirjev. V podrejenih enotah paralelno lahko rabijo druge jezike. Hierarhična zgradba armade omogoča vključevanje jezikovno heterogenih enot brez kakršnekoli škode za njeno učinkovitost.

Mlademu, doraščajočemu človeku se v armadi širi horizont znanja. Če ga prisilimo na rabo novih besed v drugem jeziku bo moral hkrati zaostajati v znanju svojega jezika. Ti vojaki prihajajo iz armade z okrnjenim znanjem svojega jezika.

Skušnje organiziranja vojaških obilastvenih postopkov ali političnih taktik se osrediča na povzemanje niza družbenega prava in niza znanosti o človeku, kjer obliast predstavlja spoznavanje človeka in le-to vzpostavlja arhitekturno obliko skupaj vrstokratnih načinov podrejanja omogočajo modifikacijo človeka v predmet vednosti kot tipusa znanstvenega diskursa. Le-ta pa korelativno telo (že pravi »belino« telesa za zasledbo obilastvenih razmerij za politično ekonomijo telesa. Telo je pač vsaki investitorni načrt politike uporabnosti, voljnosti, razdelitve in podrejitve, je torej v vsem svojem vzroku in početu »spontano« v politično polje; obilastna razmerja ga neposredno zajemajo, investirajo, ga razmetujejo, urijo, mučijo, ga polijajo k delu, mu vplivajo ekonomije, zahteva od njega znake.¹

Uspostvo se s političnim investiranjem telesa nasporno najtesneje veže s ekoposkito uporabnostjo produktivne sile, saj se delovna sila kolektivno dopuša in reproduciira — v vlogi objekta političnega instrumentaliziranja — zgolj skozi podrejitve, s Bravermanom rečeno, »znanstvenemu upravljanju dela.«² Produktivno in podrejeno telo ni rezultat skrepitve gramatičnega transparenca priročja in žigosanja za alternirano nasilje—ideologija—mehanizirani vladajočega razreda, kar ni subtilni način podrejanja lahko privzemajo hibridnejše oblike masovne uporabe sile: nasilje ni, pa gre kljub temu za različno pri-

¹ M. Foucault, Nadzorovanje in kaznovanje, str. 30, DK, Ljubljana 1984.

² To besedilo napotujemo na Studije H. Bravermana, Rad i monopolistički kapital, Globus, Zagreb, 1983.

Generala Avšiča kritika »samoupravne« mikrofizike oblasti

Milan Balažic

Situiranje foucaultovske paradigme oblastvenih postopkov ali političnih taktik se osredišča v povezavi niza kazenskega prava in niza znanosti o človeku, kjer oblast predpostavlja spoznavanje človeka in le-to vzpostavlja srž tehnologije oblasti. Skupki vsakokratnih načinov podrejanja omogočajo modifikacijo človeka v predmet vednosti kot toposa znanstvenega diskurza, le-ta pa korelativno šele (že prostore »belino« telesa za zasedbo oblastvenih razmerij, za politično ekonomijo telesa. Telo je pač vselej investiturna točka politike uporabnosti, voljnosti, razdelitve in podreditve, je torej v vsem svojem vzroku in počelu »potopljeno v politično polje; oblastna razmerja ga neposredno zajemajo, investirajo, ga zaznamujejo, urijo, mučijo, ga pošiljajo k delu, mu vsiljujejo ceremonije, zahteva od njega znake«.¹

Gospodstvo se s političnim investiranjem telesa nesporno najtesneje veže z ekonomsko uporabnostjo produkcijske sile, saj se delovna sila projektivno dopušča in reproducira — v vlogi objekta političnega instrumentarija — zgolj skozi podreditev, z Bravermanom rečeno, »znanstvenemu upravljanju dela«.² Produktivno in podrejeno telo ni rezultat skrepenele gramscijanske transparence priličenja in žigosanja po alterniranju nasilje—ideologija—mašineriji vladajočega razreda, kajti subtilni značaji podrejanja lahko privzemajo hibridnejše oblike nenasilne uporabe sile: nasilja ni, pa gre kljub temu za fizično pri-

¹ M. Foucault, Nadzorovanje in kaznovanje, str. 30, DE, Ljubljana 1984.

² Tu bralce napotujemo na študijo H. Bravermana, Rad i monopolistički kapital. Globus, Zagreb, 1983.

silo; nenasilne oblike podrejanja so naddoločene (surdétermination) z nasiljem, nasilje komunicira z ideološkim nadnabojem (surcharge).

Vednost o telesu in obvladovanje njegovih sil recipročno predstavljata strukturalno matrico politične tehnologije telesa, ta pa ne insistira kot nek zaprt koherenten vseobvladujoč krog gospodstva — nasprotno — sestavljena je iz posameznih drobcev, koscev, delov, iz različnih postopkov in pripomočkov. Čeprav so rezultati le-teh največkrat koherentni, pa asimetrično politično taktiko žene diskontinuirano-asistematična instrumentacija, nevmetljiva v kako institucijo in nezajemljiva za državni aparat. Institucije in državni aparat uporabljajo, vsiljujejo ali sprožajo te taktike, medtem ko je področje delovanja taktik domena mikrofizike oblasti. Za Foucaultovo teorizacijo mikrofizike oblasti so imanentne naslednje pritegnitve:

- a) oblast ne temelji na lastnini — odločilnejše so strategije in taktike,
- b) učinki gospodarstva niso element prilaščanja — tu je potrebno vztrajati na derivaciji delovanja, na tehnikah ali manevrih, vštevši drsenje dispozicij,
- c) oblast ni z osvojitvijo strateških položajev po vladajočem razredu pertinentno ohranjan privilegij — upoštevati moramo stalna sprevrčanja mreže razmerij, znotraj katere se bolj kot lastništvo ali pogodba uveljavlja nepretrgana bitka in iz nje izhajajoča oblast kot interakcijski učinek, skratka oblast se nima (ne-ima), oblast se izvaja, investira tiste, ki je nimajo in jih s tem vzpostavlja celo v tisti destrukcijski točki, ko/da se upirajo gospodarstvu. Oblast sama sebi proizvede načine opozicije; če Foucaulta radikaliziramo v optiki socialističnega samoupravljanja: socialistična civilna družba je nujni proizvod in kompetenca državno-partijske birokracije, ki le-to retrodeterminativno kot tako vzpostavlja »prek cele vrste kompleksnih kolesij«¹ soočanja, spopadov in preobratov znotraj razmerij sil birokracija—tehnokracija—delavski razred. Če želimo adekvatno opredeliti določeno naravo sodobne socialistične države, potem se moramo spustiti v analizo tistega, kar ta tip države simptomatično izvrže iz sebe, da se lahko konstituira: negacija države ali socialistična civilna družba dobiva rang negativnega takorekoč vnazaj, kajti država nastopi šele kot učinek spregleda izključitve. Socialistično državo vzpostavljajoči način pozabne izključitve socialistične civilne družbe le-tej korelativno določa strukturo, s tem pa tudi strukturo območja državnega — z eno besedo: socialistična država in njen reprezentant državno-partijska birokracija **proizvajata** socialistično civilno družbo, načine tehnokratske alternative, oblike podreditve ali odpora delavskega razreda skozi samoupravno odločanje, ki ga je birokracija prisiljena razvijati, da si še naprej ohranja svojo oblast. Način proizvodnje socialistične civilne družbe korespondira z načinom proizvodnje vsakič historično pogojene socialistično pogojene države. Za vzpostavitev le-te pa je neogibna retrodeterminacijska predpostavka nenehno reproduciranje in izključevanje socialistične civilne družbe.

Načelno gnoseologijo brezkompromisnega razmerja sil pa Foucault prižene še dlje. Ne le, da oblast proizvaja vednost, da — homologno — neka specifična politika producira politično znanost prekritja nadejanega loga spoznanje-obvladovanje, »oblast in vednost druga drugo neposredno implicirata«.³ Oblast sopostavlja sebi prilično polje vednosti in vednost konsistentno vzpostavlja neko oblastveno razmerje do te mere, da sta spoznavni subjekt in objekt spoznanja zgolj učinka historigičnih variacij ključne implikacije oblast-vednost, ne glede na to, ali je ta vednost v službi oblasti ali pa se ji zoperstavlja, saj dispozitiv oblast-vednost določa in možne načine in razsežnosti spoznavanja. Utemeljitev presežne oblasti in primanjkljaja oblasti leži torej v celi vrsti materialnih tehnik z nalogo prenosa podreditve v politično telo tako, da vsako novo vedenje eminentno rezultira v novi podreditvi: več veš, bolj si podrejen. Telo je zlasti projekt mesta možne vednosti in napolnivši se v tej prizmi povratno proizvaja delovanje oblasti z vračanjem vednosti, se pravi, z okrepitvijo oblastnih učinkov. Oblast-vednost prek »neznatnih materialnosti« spreminja telo v orodje oblasti in to obvladljivo kolesce. V diskurzih meščanske ideologije permutira v subjekt, ki ga je potrebno osvoboditi, pa je že sam nič več od bežnega orientacijskega učinka podjarmljenosti.

Kakor vidimo, je Foucaultov središčni problem diakritična razrešitev neke luknje, okrog katere se strukturirajo načini mišljenja in spoznavanja, luknje, v dozdašnjih poskusih tematizacije največkrat prepuščene odloženim izostankom, ohlapnim imputacijam, ali inerciji lebdeče nadzgodovinske regulative: samo-po-sebi-razumljivost načinov mišljenja in spoznavanja kot da le-ti načini ne bi bili zvezani z gospostvenimi razmerji in bi ravno ta samo-po-sebi-razumljivost ne bila bistveni intencionalni pogoj/možnost za delovanje diskurzov oblasti, sproščenih z velikimi »ne-političnimi« institucijami in njihovo jurisdikcijo nad proizvodnjo zgodovinskega polja Družbenega. Med diskurzi oblasti dominantno mesto zavzemajo znanstveni diskurzi, pri katerih ni težko pokazati na koketiranje s politiko oziroma njihovo virtualno političnost, pa se jim vendar vedno dodaja njihovo v osnovi apolitično osvoboditeljsko-humanistično jedro, evocirano z vse večjo stopnjo obvladljivosti naravnih in družbenih zakonitosti. Foucault oporeka takšni verifikaciji znanosti, ki zanj ne predstavlja nič drugega kot ideološko samorazumetje naravoslovne ali družboslovne vednosti; foucaultovski epistemološki rez (*coupure épistémologique*) pa implicira preboj »spontane« ideologije znanosti in analizo vednosti, vzpostavljajoče se z vzpostavitevjo (proizvodnjo svojih objektov in ne le objektov, marveč hkrati objektov vednosti in ne le objektov vednosti, marveč objektov obvladovanja) oblasti. Seveda oblasti, kjer je polju političnega na isti ravni političnega kodificirano polje apolitičnega, to je diskurzi in institucije, ki proritetno učinkujejo skoz lokalizacijo fantazme družbe nasploh, Družbe kot celote, skozi in za katero se v razrednem boju odpirajo politične bitke — »realnost« fantazme Druž-

³ M. Foucault, *ibid.* str. 32

be začne delovati, ko nekemu, s tem trenutkom vladajočemu razredu uspe markirati specifično predpostavkovno območje družbene splošnosti. To območje vnaprej določa subjekte, objekte, načine in sredstva razrednega spopada, dojete v vseh možnih modusih puntualnosti, v docela decentrirani večnivojski razpršeni raznolikosti.

Poudarili smo že, kako je Foucaultu posameznik torišče restrukturiranja institucij in figurira kot njihov proizvod, ko te brazdajo modalitetno dvojico normalno-odklon in si od tu izhajajoče nalagajo proceduralni akt urejanja in socializacije posameznikov, boljše, upravljanja in prilagajanja delovnemu procesu. Oglejmo si to **politologiko** поблиže.

Uvedimo Foucaultovo konceptualizacijo oblastne tehnologije z nizi elementov, značilnimi za tri dispozitive iz druge polovice 18. stoletja:

1	2	3
suverena moč znamenje	družbeno telo znak	administrativni sled
ceremonija premagani sovražnik	predstava pravni subjekt rekvalifikacije	vaja neposredni prisili podvrženi posameznik
mučeno telo	manipulirana duša	dresirano telo

Prvi dispozitiv talionskih muk je učinek določene mehanike oblasti, ki javno razkazuje svojo oboroženo silo nad telesom in per definitionem temelji na obveznostih kot osebnih vezeh: vsak upor proti ali pretrganje vezi velja za sovražno dejanje in žalitev suverena, zato v sebi sproža zahtevek neomejne maščevalnosti. Govorimo o oblasti, »ki zato, ker nima na voljo nenehnega nadzorovanja, skuša obnavljati svoj učinek z bliščem svojih posamičnih manifestacij; oblasti, ki se prekaljuje tako, da obredno razkazuje realnost svoje nadoblasti«.⁴

Tak način gospostva pa s seboj pertinentno nosi izmikajoči fragment nevarnosti za samo politično oblast. Ljudstvo se v obredih nepremagljivosti oblasti navsezadnje solidarizira z žrtvijo in mučenčevu telo, v katerem se spopada sodna oblast in ljudstvo, evocira cel plaz doksološke iluzorike soočanj ali pravosodnih samoopravičil ali deskripcije povzdigovanja zločinca vsled slabo razdeljenih razmerij oblasti in verne impotence ideološke kontrole. Ravno provokativna mreža deskripcije pomeni pretvezo in povod premika osi oblastne tehnologije k bolj rigidnemu urejevanju oblasti. Potreba že zaznamuje vpoklic novega dispozitiva, v kali in docela zavezanega nastopu absolutne oblasti vednosti.

Temu nastopu insistira odkritje »človeka« — merila oblasti, voljnega spreminjanja ali popravljanja z različnimi znanostmi in praksami,

⁴ M. Foucault, *ibid.* str. 59

izgrajenimi na podlagi razvoja produkcije, naraščanja bogastva, ostrejšim reformuliranjem lastninskih odnosov in s tem povezanimi restriktivnejšimi nadzorovalnimi metodami, gostejšim kvadriljiranjem (quadrillage: mreža kvadratnih razdelkov političnega prostora, namenjena nadzoru in kontroli) in konsistentnejšimi tehnikami opazovanja — vse z namenom boljše segmentacije oblastnih mehanizmov prilagajanja, izpopolnjevanja in nadzora najnepomembnejših vsakodnevnih premikov množice teles in sil. Dispozitiv 1 je bil zaradi virtualno urejene porazdelitve oblasti reformiran, toda ne da bi sedaj v vsej žlahtnosti neujemljivega presežka zavladala Pravica, temveč da bo oblast dosegla razpršenejšo in kontinuiistično porazdelitev z odlikovano ureditvijo (Verfassung) pokorščine in uklonitve prek dvocepega gibanja heterogenizacije-homogenizacije družbenega telesa. Le-to zopet potrebuje obrambe pred konstitutivnim rezom (političnega) prestopnika, nad katerim se znaša v dispozitivu 2 neomejena — ne več maščevalnosuverenova — »družbeno obrambna« nadoblast. To je tehno-politika regulacije oblastvenih učinkov in taktik, »da bi zadeli tarčo, ki je zdaj manjša, zato pa bolj na široko porazdeljena po družbenem telesu«. ⁵ Foucault glavna pravila tako koncipirane oblasti subsumira pod:

- a) pravilo najmanjše količine (več interesa najdemo v izogibu kazni, kot pa v tveganju prestopka),
- b) pravilo zadostne idealnosti (poudarjena je predstava in ne realnost kazni),
- c) pravilo stranskih učinkov (kazen najrigorozneje deluje na one, ki niso storilci prestopka),
- d) pravilo popolne gotovosti (vez med prestopkom in kaznijo je neomajna),
- e) pravilo obče resnice (vsak prestopok se da zdravo-razumsko »matematično« dokazati) in
- f) pravilo optimalne specifikacije (natančno kodiranje polja ilegalizmov brez vrzeli ali odvečne potrošnje oblasti).

Eksces mučenega telesa je torej nadomestil zbir znakov in reprezentacij, nizov in genez, kontinuirano delujočih na površinski kolektivni posamični »duh« kot klasiranih rezin mesta vpisa oblastnih tehnik — območja interdeterminacije nadzorovanja idej in podreditve teles.

Iz demarkaže (demarquages) vznikne dvojična reprezentacijska konfiguracija s + — vrednostmi (znaki) ovirami, da bi podrejele gibanje sil razmerju gospostva, z razsvetljensko eksPLICITACIJO skritega za naravno nujnost. Podrejanje pa še pridobi, ko 18. stoletje ugotovi, da pokopanega ne more, živo telo prestopnika pa lahko koristno prilasča pri javnih delih: tako prestopnik hkrati dela in proizvaja znake, cele diskurze svarilnih nauk, celo zakon, knjigo, šolo. Dispozitiv

⁵ M. Foucault, *ibid.* str. 90.

2 — tako dramaturško dognan teater Pravice, spektakel zakona in scena učenja — in vendar v troboju dispozitivov skozi odločilni epistemološki rez — zopet — **vednosti** Evropo prekrije ogromen uniformirani aparat zaporov. Zakaj? Zakaj prisile in ne več predstave, čemu izvajanje — »urniki, izraba časa, obvezno gibanje, premišljevanje na samem, skupno delo, tišina, spoštovanje, dobre navade« — in ne več znaki in akceptivni izveski (enseigne) — če ne zato, »da bi pridobili ubogljivega subjekta, posameznika, ki si ga podrejuje navade, pravila, ukazi, avtoriteta, ki se nenehno izvršuje okrog njega in na njem in katere delovanje v samem sebi mora samodejno dopustiti«. ⁶

Zdaj prehajamo v bolj neposreden stik s pobudo generala Avšiča. Dispozitiv 3 v odnos oblasti-posameznik importira izdelavo telesa/stroja, »s katerim manipulirajo, ki ga oblikujejo, ki ga dresirajo, ki uboga, ki odgovarja, postaja spreten ali katerega moči se pomnožujejo«, ⁷ z eno beseddo, gre za zapopadek La Mettriejevega **L' Homme-machine** kot modela oblasti, legitimirane skozi analizo, spreminjanje in izpopolnjevanje telesa, bo le-to variiralo znotraj derivacije krotkosti, uporabnosti in podrejenosti. Vojska postane model družbe. Discipline — z obveznostmi, prepovedmi ali prisilami doseženi gibi, drže, prostori in časi delujočega telesa, se sprevržejo v obče oblike gospostva s konotacijo: večja ubogljivost — večja uporabnost in obratno. Mehaniki oblasti je oblast garantirana zavoljo novega inicialnega mesta politične anatomije oziroma vojske/modela, katera telo zagradi, razstavi in ga ponovno sestavi, vmes je dresura, urjenje. Dosežek disciplin politično relevantno kulminira v **ločevanju oblasti od telesa**: telesu so ekonomsko izredno povečane uporabljive sile, kakor so obratno sorazmerno telesu sile politično pomanjšane. Z drugimi besedami: proklamiran je politični račun premega sorazmerja + — ekonomske uporabnosti je enako + politične ubogljivosti, večja sposobnost, večja podložnost, več vednosti, več podrejenosti, oziroma: »če ekonomsko izkoriščanje ločuje silo in produkt dela, lahko rečemo, da disciplinska prisila vzpostavlja v telesu prisiljujočo vez med povečano spretnostjo in povečanim gospodovanjem«. ⁸ Začetna razpršenost teh dostikrat križajočih se procesov polagoma oblikuje metodo političnega investiranja telesa vzpostavljajoč kohezivno mikrofiziko oblasti Koristno Razumnega, ki poskuša inventarizirati celotno družbeno telo.

Pri tem je vojaški model panoptične hierarhične organizacije ekstrapoliran na družbo, zdaj družbovojsko. Vojska/oblast prožno in precizno obdela politični prostor, tako da vsak samoupravljalec dobi v ogromni strukturi samoupravnega sistema določeno mesto in vsako mesto določenega samoupravljalca. Ustvarja in perpetuirata se disciplinski prostor, v katerem se razvrščajo skupine in posamezniki: — toliko, kolikor je skupin in teles, toliko je ekstenzije delov urejenega politično-disciplinskega prostora. Z njim se razdira heteromorfni kon-

⁶ M. Foucault, *ibid.* str. 128.

⁷ M. Foucault, *ibid.* str. 136.

⁸ M. Foucault, *ibid.* str. 138.

tinuum nepreglednih in množičnih mnogovrstnosti, nadomešča še ne dovolj razdelana razvrščanja in ukinja — nadzira-razreže nekontrolirano in zmedeno, deformirano in tvegano gibanje ter nevarno zgoščanje posameznikov; z njim ugotavljamo prisotnost — odsotnost posameznikov, vzpostavljamo načine in mesta najdevanja sujeta; z njim konstituiramo uporabne komunikacije, »da pretrgamo druge, da lahko vsak trenutek nadzorujemo obnašanje vsakogar, ga ocenimo, ga sankcioniramo, izmerimo kvalitete ali zasluge. Potemtakem gre za postopek, ki omogoča spoznavanje, obvladovanje in uporabo. Disciplina organizira analitičen prostor«. ⁹

General Avšič v svojem tekstu lepo pokaže, kako institucija — vojska konstitutivno proizvaja Eno, to je nek imaginarni čep Razlike. Enotnost JLA v nobenem primeru ne sme biti ogrožena, tako kot se ta ideološka fantazma, ki sem ter tja ugleda dan v posameznih simptomih od »drugačne vloge JLA« v jugoslovanskem političnem sistemu do redukcije protislovij jugoslovanske družbe na načelo enonacionalnosti. Vojska — neodvisno od tega ali na čelu sveti petokraka zvezda ali ne — s sebi lastnimi snopi diskurzov, telesnimi vajami, rituali, materializacijo neke specifične ideologije skozi »političko nastavo« to ideologijo vznači v telo: telo pripadnika JLA ve, je enako, se podredi.

Poseben fenomen Avšičevega teksta je njegov jezik, bolje spakodranščina, bolje srboslovenščina. Če povemo malo demagoško — glede na jugoslovansko stvarnost Avšičeve zahteve seveda **niso** »upravičene« in proti le-tej nima nobenega pravega dokaza. Če naštejemo le nekaj travmatike: nacionalizmi, nizka politična kultura, skrb za enotnost, efektnost JLA in njena bojna pripravljenost, mednarodni položaj in končno kajpak, da za vse te lepe stvari čas še ni dozorel. Edini »pravi« dokaz generala Avšiča je njegov tekst, spakodranščina alias srboslovenščina. Avšič svoje zahteve **prakticira**.

Na leto se upokoji² okrog 16.000 delavcev, pri čemer je kar 33 odstotkov invalidskih upokojitvev. Poleg invalidskih upokojitvev pa šteje v garanje število prazni delavcev, ki se se pridružajo upokojitvi zaradi iztečenega delovne dobi. Pri beneficiranih delih je namreč v Sloveniji zaposlenih 39.548 zavarovancev, kar predstavlja hudi pet odstotkov skupnega števila zaposlenih v družbenem sektorju.

Podatki o izostankih z dela kažejo, da pride na zaposlenega v družbenem sektorju približno 1,7 izostankov na leto, v gospodarstvu pa 1,8. Zaradi tega je v družbenem sektorju na leto izgubljenih okrog 12.000.000, v gospodarstvu pa okrog 11.000.000 dni.³ Vsaki odstot-

¹ Statistični letopis SR Slovenije 1982, Ljubljana 1983, str. 132.

² Poročila o poslovanju, SPIZ, Ljubljana 1983, str. 30.

³ Informacija o zavarovalni dobi, ki se šteje s povečanjem, SPIZ, Ljubljana 1982, str. 11.

⁴ Informacija o zavarovalni dobi, ki se šteje s povečanjem, SPIZ, Ljubljana 1982, str. 11.

⁵ M. Foucault, *ibid.* str. 138.

Posledice organizacijske determiniranosti človeka v proizvodnem procesu

Valentin Jež

V Sloveniji je mesečna fluktuacija delavcev v združenem delu enaka 1,16 odstotkov, v gospodarstvu pa 1,20 odstotkov.¹ To pomeni, da odide iz organizacij vsak mesec okrog 9320 delavcev, oziroma samo v gospodarstvu 8120. Na leto pomenijo ta števila kar obravnavanja vreden problem, če upoštevamo stroške, ki so z njim povezani. Seveda so tu poleg tistih, ki zapustijo organizacije in si poiščejo zaposlitev v drugih organizacijah tudi delavci, ki se upokojijo in delavci, ki gredo na odsluženje vojaščine.

Na leto se upokoji² okrog 14.500 delavcev, pri čemer je kar 33 odstotkov invalidskih upokojitev. Poleg invalidskih upokojitev pa šteje v gornje število precej delavcev, ki so se predčasno upokojili zaradi beneficirane delovne dobe. Pri beneficiranih delih je namreč v Sloveniji zaposlenih 39.546 zavarovancev, kar predstavlja nad pet odstotkov skupnega števila zaposlenih v družbenem sektorju.

Podatki o izostankih z dela kažejo, da pride na zaposlenega v družbenem sektorju približno 1,7 izostankov na leto, v gospodarstvu pa 1,8. Zaradi tega je v družbenem sektorju na leto izgubljenih okrog 12.600.000, v gospodarstvu pa okrog 11.160.000 dni.⁴ Vzroki odsot-

¹ Statistični letopis SR Slovenije 1985, Ljubljana 1985, str. 132.

² Poročilo o poslovanju, SPIZ, Ljubljana 1983, str. 30.

³ Informacija o zavarovalni dobi, ki se šteje s povečanjem, SPIZ, Ljubljana 1982, str. 11.

⁴ Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji 81, Zdravstvena skupnost Slovenije, Ljubljana 1982, str. 38—41.

nosti z dela so različni in pogosto neznani, kot razlogi pa so najpogosteje navedene bolezni, nega družinskega člana in nesreče pri delu.

Na 100 aktivnih zavarovancev znaša povprečni stalež (ne všteti porodnic) že več let 3,8. To pomeni 18,5 dni zdravljenja na vsakega zavarovanca. Analiza pokaže, da je med boleznimi, zaradi katerih so delavci na bolniškem dopustu, približno 40 odstotkov takih, ki so lahko psihogene narave.

V družbenem sektorju je bilo leta 1981 skupno 51.078 delavcev nezmožnih za delo zaradi nesreče pri delu, v gospodarstvu pa 48.742. To pomeni 888.504 dni oziroma 833.106 dni dela. Poleg nesreč pri delu pa imamo v okviru delovanja delavca v delovnem procesu še druge pripetljaje, ki skupaj z nesrečami spadajo med nezgode pri delu. Ti pripetljaji, ki niso poškodbe delavca, ne pomenijo razloga za odsotnost z dela, vendar predstavljajo ekonomsko škodo zaradi tega, ker povzročajo prekinitev delavčeve produktivne dejavnosti.

Skupno gre za 89,5 odstotkov izkoriščenosti razpoložljivega delovnega časa. To je tako, kot da na leto ne bi delalo 84.355 delavcev.

Kako razložiti te in podobne pojave, ki gledano skozi tehnokratska očala povzročajo veliko gospodarsko škodo, skozi očala humanista pa jih je videti kot simptome nečloveškega stanja, v katerem poteka delavčevo delo?

Vsi navedeni in še drugi pojavi so rezultat interakcije človeka z dejavniki, s katerimi se srečuje pri delu v organizaciji. Na eni strani so odvisni od narave organizacije, v kateri dela, na drugi pa od značilnosti njegove osebnosti kot bio-psiho-socialne celote. Seveda so vmes tudi taki dejavniki, ki jih ne moremo v celoti prištevati k tema dvema elementoma interakcije, vendar smo prepričani, da so manjšega pomena.

Organizacije, v katerih dandanes delamo, so rezultat zgodovinskega razvoja in imajo specifičen pečat meščanskega načina proizvodnje, ki se je iz industrije razširil na vsa področja družbe. Gre za način proizvodnje, ki se je razvil na motivih akumulacije kapitala in deluje na protislovju kapitala in dela, protislovju lastninske razdvojenosti — na lastništvu proizvodnih sredstev na eni in delovne sile na drugi strani. V dialektiki boja, ki izhaja iz protislovnih interesov obeh strani, prerašča ta način proizvodnje samega sebe, raste v svoje lastno nasprotje, pri čemer razvija proizvodne sile. Toda ta dialektični razvoj zahteva iz dneva v dan nove žrtve.

Ker je oplajanje kapitala možno le na osnovi presežnega dela, je eden od temeljnih pogojev takega načina proizvodnje povečevati obseg takega dela bodisi z njegovim ekstenzivnim ali pa intenzivnim obravnavanjem. Vsekakor je pomembno, da se pri tem čimmanj vloži v proizvodnjo in od nje čimveč iztrži. Vlaganje v proizvodnjo pa poteka po dveh straneh: širjenje obsega konstantnega ali obsega variabilnega kapitala, ki je zajet v proizvodni proces. Čim manj je

vloženega enega in drugega kapitala na proizvedeno enoto blaga, tem večji je dobiček, ki izhaja iz take proizvodnje. Zaradi tega tak način proizvodnje teži k zmanjševanju investicijskih vlaganj, zniževanju cene delovne sile in povečevanju količine proizvodnje v mejah, ki ne zahtevajo povečanja vlaganj. Vlaganje v produkcijo, njen obseg in kvaliteta so torej odvisni od kriterija dobička. Seveda je med produkcijo in dobičkom še dodaten mediator, ki v veliki meri povzroča racionalnost omenjenih odnosov. To je trg, katerega navidezno iracionalni mehanizmi dajejo končni pečat racionalni produkciji.

Kot je znano, opredeljujejo način proizvodnje na eni strani proizvodne sile, na drugi pa proizvodni odnosi. Spoj teh dveh skupin elementov v specifičnem vzorcu pomeni specifičen način proizvodnje. Menjanje tega vzorca v kvalitativno drugačnega nastaja v dialektiki odnosov med obema skupinama, ki s preraščanjem v protislovnost revolucionirajo proizvodni način. Ko postanejo odnosi, v katerih poteka proizvodnja (lastninski odnosi), spona razvoja proizvodnih sil, se družba revolucionira.⁵

Socialistične revolucije so v mnogih deželah spremenile obstoječe družbenopolitične ureditve in s tem načele spreminjanje družbenih odnosov. Toda če pustimo drugo ob strani, spremenile niso načina proizvodnje, v katerem določajo njegovo kvalitativno naravo predvsem proizvodne sile oziroma stopnja njihove razvitosti. Razvitost proizvodnih sil pa opredeljuje proizvodne odnose, zaradi česar se v družbah, ki so z zavestno akcijo skušale spreminjati te odnose, stalno pojavlja težnja po reprodukciji takih proizvodnih odnosov, ki so razvitosti proizvodnih sil adekvatni. Odtod objektivna osnova birokratskemu ali (in) tehnokratskemu prisvajanju (producerskim odnosom, ki odražajo privatno lastnino). Odtod tudi pojavi v materialni produkciji, ki spominjajo na podobne v tistih deželah, kjer do socialistične revolucije ni prišlo. Skratka, način proizvodnje je opredeljen s cilji te proizvodnje. Če je ta cilj ekspliciten v proizvodnji blaga, menjalne vrednosti, tedaj iz njega izhajajo vse implikacije načina proizvodnje.

V tem okviru moramo najprej razčistiti nekatere poglede na vlogo samoupravljanja kot proizvodnega odnosa v okviru načina proizvodnje. Največkrat pripisujemo samoupravljanju, takemu kot dejansko v naših gospodarskih (in drugih) organizacijah je, prevelik pomen v zvezi s preseganjem razmer, ki so nastale z delitvijo dela v času razvijanja meščanskega načina proizvodnje. Še več, običajno se gleda na stopnjo razvitosti samoupravljanja pri nas, kot da je taka, kakršno srečujemo na normativni ravni. Empirične študije pa že vse obdobje samoupravljanja dokazujejo, da ni tako. Poleg tega pa je samoupravljanje v organizacijah še vedno le politična aktivnost delavcev, popolnoma ločena od proizvodne aktivnosti, v kateri vladajo obveznosti

⁵ K. Marx: Prispevek h kritiki politične ekonomije, MEID, Cankarjeva založba, Ljubljana 1968, str. 105.

in odgovornosti, tehnološki red in hierarhija vodenja. Tako organizacije ohranjajo dualizem vodenja in izvajanja, rezultat razredne delitve dela, ki se spremeni v dualizem upravljanja in izvajanja, kajti delitev upravljanja in vodenja, upravljanja s sredstvi in vodenja dela se ne obnese zaradi nekaterih povsem jasnih razlogov.

V samoupravnih organizacijah sloni proizvajanje še vedno na enakih principih kot v kapitalističnih podjetjih: približno enaka je stopnja delitve dela, enaka ali bolj zaostala je tehnologija in organizacija vodenja (kot bomo videli) v glavnem ne odstopa od vzorca vodenja v kapitalističnem podjetju. Ob tem pa naj bi potekalo upravljanje povsem drugače. Tako se od nekvalificiranega ali polkvalificiranega delavca (ki v organizacijah prevladuje) pričakuje, da bo na eni strani opravljal visoko deljeno, rutinsko in poenostavljeno delo, na drugi strani pa delo, ki je visoko kompleksno, ideativno in zahtevno. Na eni strani naj bi ta delavec sprejemal strateške odločitve, spremljal njihovo izvajanje prek zelo heterogenega in zapletenega informacijskega sistema ter izvajal ustrezne korektivne ukrepe, na drugi strani pa se podrejal odločitvam, opravljal naloge izključno na osnovi odločitev drugih, in sicer take, pri katerih je njegova odgovornost zožena na minimum.

Da bi razumeli protislovnost take situacije in obenem uvideli njeno konfliktnost za delavca, si oglejmo naravo organizacije še nekoliko podrobneje.

Prej navedene ekonomske okoliščine, ki pomenijo zakonitosti blagovne proizvodnje, diktirajo vse večjo kontrolo nad nematerialnimi in materialnimi vidiki proizvodnje. Kontrola se lahko realizira prek delitve dela in, z njeno pomočjo, prenosa tega dela z delavca na stroje. Le dosledna kontrola nad procesom proizvodnje namreč lahko zagotavlja veliko stopnjo ekonomske racionalnosti tega procesa.

Delitev dela poteka v proizvodnji v horizontalnem in vertikalnem smislu in tako parcializira in specializira opravila. Na ta način zožuje delavčevo **perspektivo** nad celovitim procesom v prostorskem, časovnem in vsebinskem smislu. Zaradi tega, ker se prvotno opravilo posameznega delavca deli na več delavcev in se tako glede na njegovega izvrševalca dezintegrira, se pokaže potreba po posebni funkciji **usklajevanja** med temi opravili, **usmerjanja** dejavnosti različnih oseb, ki ta opravila opravljajo zaradi istih ciljev, in zato tudi po **kontroli** nad izvajanjem (izvajalci) teh opravil. Te funkcije, ponovno združene v eni osebi, lahko spet zagotovijo **integracijo** prej parcializiranih in specializiranih opravil v posebnem vzorcu medsebojnih odnosov, ki mu pravimo organizacija.

Učinkovitost organizacijskega vzorca pri realiziranju predvidenih nalog je torej odvisna od komuniciranja med elementi organizacije. Odvisno od stopnje delitve dela in heterogenosti opravil, ki iz take delitve izvirajo, lahko komuniciranje omogoča integracijo teh opravil. Ta dva vidika namreč opredeljujeta število udeležencev v komunika-

cijskem procesu, vsebino, zapletenost in pogostost vzpostavljanja komunikacijskih zvez. Splošno vzeto je lahko na vsako osebo maksimalno pet do šest komunikatorjev, če hočemo zagotoviti učinkovitost tega procesa.⁶ Ta princip pa pri velikem številu udeležencev v proizvodnem procesu oblikuje piramido **funkcionalne hierarhije**, v kateri naj bi vsak višji sloj opravil imel širšo perspektivo v zvezi z dogajanjem v organizaciji, ki pa lahko izhaja le iz večje splošnosti in abstraktnosti znanja za opravljanje dela. Ta lastnost opravil na višjih slojih hierarhije pa se kaže tudi v **vrednostni hierarhiji** opravil in njihovih izvajalcev, ki izhaja iz kompleksnosti nasproti enostavnosti. Kot pa je znano, je kompleksnost dela glavni dejavnik, ki opredeljuje redkost v ponudbi nasproti povpraševanju in s tem tudi njegovo tržno vrednost. Ta redkost (in iz nje izhajajoča tržna vrednost) opredeljuje vrednostni položaj posameznega nosilca opravila v organizaciji, materialne in nematerialne beneficije, ki posameznemu položaju sledijo, izhajajo iz nje, ne pa iz položaja samega.

Če naj torej taka organizacija deluje v smislu ekonomske racionalnosti, tedaj se morajo odločitve v zvezi z njenim delovanjem kot celote ali njenih posameznih delov, kolikor njihovo delovanje zadeva celoto, sprejemati tam, kjer je perspektiva najširša, tj. na vrhu organizacije. Te odločitve morajo biti najsprejemljive, najbolj odmišljene in dolgoročne ter se morajo nato od nivoja do nivoja (v smeri izvajanja) operacionalizirati v smislu posebnih razmer, s katerimi se nivo in njegovi deli srečujejo, in večje konkurentnosti v smislu funkcije vsakega dela na takem nivoju. Tako naj bi potekale odločitve v **verigi ukazov** od vrha organizacije proti njenemu dnu, in kontrolne informacije v nasprotni smeri, oboje zaradi zagotavljanja **enotne smeri** dejavnosti vseh delov te organizacije.

Funkcionalna in vrednostna hierarhija opravil v organizaciji torej na eni strani opredeljujeta **podrejenost**, na drugi strani pa **avtoriteto** udeležencev v organizaciji. Pristojnosti in odgovornosti posameznika v organizaciji so praviloma povezane s prej omenjeno perspektivo. Ker pa so pristojnosti segmentirane, odgovornosti pa kumulirane, se z večanjem avtoritete veča tudi moč in z njo svoboda kot realizacija te avtoritete. V smislu kumulativnosti⁷ deluje tako tudi princip kontrole in z njim **princip discipline**, ki sta tako na dnu najbolj striktni, najbolj natančno opredeljeni in najbolj večdimenzionalni.

Kontrola nad proizvodnim procesom je, kot smo videli, prepletena z vsemi organizacijskimi elementi, vendar se na višjih nivojih, kjer delitev dela še ni dosegla tolikšne stopnje, izvaja osebno, na nižjih nivojih pa je neosebna, izvajana prek organizacijskih ukrepov oziroma vgrajena v tehnologijo. V vsakem primeru poteka prek **standardizacije** delovnih metod in delovnega ritma, kar pomeni, da je

⁶ Ta problem je obravnaval že Fayol H.: General and industrial administration, Pitman, London 1949.

⁷ Follett Mary P.: Dynamic Administration — The Collected Papers of Mary Follett. Henry C. Metcalf and Lyndall Urwick, Harper New York 1942.

stopnja opredeljenosti delavčeve aktivnosti dokaj visoka ne le po vsebini, ampak tudi po trajanju ter časovni razporejenosti.

Navedeni organizacijski principi so le del tistih, ki jih razni organizacijski teoretiki navajajo v zvezi z (ekonomsko) učinkovitim delovanjem organizacije, in le nekateri od tistih, ki bi jih lahko navedli kot vire konfliktnih situacij, v kateri se znajde zrela osebnost, ko se vključi v organizacijo. Konfliktnost, ki je prisotna med značilnostmi organizacije in značilnostmi zrele osebnosti (kar si bomo prav kmalu ogledali) se s tem, da je samoupravljanje razcepljeno na tak tip organizacije, še poostruje. Organizacija, kot smo jo na kratko skicirali, zahteva parcialno, osebno nezrelo osebo, samoupravljanje pa zahteva zrelo osebnost, polno vsestranskih interesov in delovanja. Tako se od samoupravljalca zahteva, da razmišlja s svojo glavo, daje iniciativo za najrazličnejše odločitve, brani svoja stališča z argumenti, nastopa samodisciplinirano, je dovolj samokritičen, aktiven, deluje celovito in v smislu dolgoročnih ciljev itd. Od delavca pa se pričakuje disciplina v skladu z merili drugih (oseb ali tehnoloških postopkov), poslušnost predpostavljenim, hitro in točno izvajanje ukazov in navodil, ki jih dobiva, ne da bi mu bilo treba o njih razmišljati in ne da bi vedel za njihov dolgoročni pomen itd. Medtem ko predpostavlja samoupravljanje enakost posameznika pri skupnem delu, sodelovanje, vzajemnost in solidarnost med delavci v okviru organizacije, predpostavlja meščanska organizacija dela diferenciacijo med udeleženci organizacije, tekmovalnost, sebičnost, individualnost.

Različna (razredna) zasnova obeh tipov organizacij (samoupravne in podjetniške) narekuje različno vedenje človeka v naših organizacijah združenega dela. Tako se s tem v zvezi pojavita dva problema. Prvi je individualen in se kaže v konfliktnosti za delavca — primer je šolski, kot tisti o oslu in dveh kupih sena —, drugi pa je družben in se kaže v funkcioniranju samoupravljanja. Ker ima podjetniška organizacija svojo osnovo v stopnji razvitosti proizvodjalnih sil, se nanjo nacepljeni samoupravni odnosi, samoupravna organizacija, pogosto zreducirajo na kolektivno participacijo pri odločanju, kar dokazujejo mnoge empirične raziskave v zvezi z distribucijo moči in druge.

Konfliktna situacija, v kateri se znajde delavec na razpotju med samoupravnimi in podjetniškimi odnosi, ki jih formirata oba tipa, združena v hibridno organizacijo samoupravnega podjetništva, je precejšnje potenciranje tiste, ki jo že sam po sebi povzroča razkorak med lastnostmi zrele osebe in principi, na katerih organizacije delujejo.

Zrela osebnost predstavlja organizacijo velikega števila sestavin, ki jih je posameznik razvijal in poglobljal v procesu individualizacije in jih integriral v koncept Sebe. Katere in kolikšne so te sestavine, je odvisno od posameznika, procesa njegovega zorenja in okolja, v katerem je dozoreval. Kljub veliki stopnji variabilnosti takih sستا-

vin in njihovi obsežnosti pa imajo različne osebnosti le nekatere skupne lastnosti. Te odsevajo zrelost posameznikove osebnosti. Integriranje posameznih sestavin osebnosti se ne kaže le v njihovem vključevanju v koncept Sebe, ampak tudi v njihovi medsebojni usklajenosti, ki odseva tako imenovano notranjo uravnoteženost posameznika na eni strani, kot tudi v usklajenosti navzven, ki kaže na prilagojenost. Kljub temu da sestoji osebnost iz posameznih sestavin, pa ni enostavna vsota teh sestavin, pač pa nova entiteta, v kateri te sestavine delujejo kot del celote. Sprememba v eni od njih vpliva na druge. Kolikor je majhna, ne vpliva na celotno ravnotežje, sicer pa ga lahko resno poruši. Vsaka zrela osebnost predstavlja zato trajno dinamično vzpostavljanje (ohranjanje) ravnotežja med svojimi sestavinami in navzven, ki pa je možno le toliko, kolikor rušilni elementi v njenem zunanjem ali notranjem kontekstu niso preveč intenzivni.

Dinamika vzdrževanja ravnotežja je pri posamezniku najbolj deliktna v zvezi z zadovoljevanjem njegovih potreb. Vzbujena potreba, kot vemo, povzroči napetost in zadoščena potreba pomeni redukcijo napetosti. Različne potrebe vključujejo različne količine energije in zato predstavljajo različno intenziteto in trajanje napetosti, kolikor so vzbujene in še nezadoščene. Notranje potrebe, tiste, ki izhajajo iz osredja osebnosti, vključujejo znatno večje količine energije kot tiste, ki so bližje njeni površini. Prve oblikujejo veliko množino čustev, druge le malo. Kolikor naletijo na prepreko, je frustracija pri prvih mnogo intenzivnejša, kot pa pri drugih. Konflikt med prvimi je lahko za osebnost popolnoma destruktiven, medtem ko so posledice konflikta med drugimi blažje. Toda v vsakem primeru je destruktivnost odvisna od načina, kako se konflikt rešuje. Ustrezen način reševanja konfliktne situacije pomeni korak v razvoju osebnosti, neuspešno rešen pa korak v bolezen.

Na poti samouresničenja človek zadovoljuje v svojem življenju potrebo za potrebo, ki se hierarhično razvrščajo od najbolj vitalnih do najbolj duhovnih, tipično človeških potreb. V tem smislu se razvija od pasivnega otroka do aktivnega odraslega, samoiniciativnega posameznika. Iz nebogljenčka, odvisnega od skrbi drugih, se razvije relativno neodvisna oseba, ki deluje kot zrela osebnost na mnoge različne načine v primerjavi z otrokom, katerega reakcije so omejene na ozek krog aktivnosti. Te ustrezajo interesom, ki so pri otroku površni, hitro se spreminjajoči, naključni, pri odraslem pa poglobljeni in trajnejši. Od ozkega pogleda na svet se v dozorevanju oblikujeta širina in globina prostorske in časovne perspektive, ki se na eni strani kažejo v individuovem zaznavanju sveta okrog sebe in vključevanju tega prek svojih izkustev v okvire svoje zavesti, na drugi strani pa v usmerjenosti delovanja iz sedanjosti v prihodnost. Ko tako razvija svojo duševnost, se vedno bolj zaveda vseh plasti sebe in vedno bolj pogloblja kontrolo nad samim seboj. S tem narašča potreba po samostojnosti in širjenju tistih področij njegovega življenja, v katerih njegove lastne odločitve opredeljujejo izid njegovih prizadevanj. S

tem se iz podrejenega položaja v družini in družbi prikoplje do enakega ali nadrejenega v odnosu do drugih.⁸ 9¹⁰

Poleg individualnopsiholoških posledic pa organizacija povzroča tudi socialnopsihološke. Čeprav imajo tudi individualne neposredno ali posredno socialno reakcijo, se v organizaciji, tako na vseh nivojih vodenja ali štabnih funkcij, kot tudi na nivoju izvajanja (in tu prav posebno), pojavljajo okoliščine, ki zavirajo normalno komuniciranje delavca z njegovimi sodelavci in ga s tem od njih ločujejo. Posebno na nivoju izvajanja je k temu močno prispevala organiziranost tehnoloških postopkov, za katere pri nas še vedno ne iščemo alternativnih organizacijskih izhodov.

V organizaciji se ima vsakršno komuniciranje med delavci, ki nima delovne vsebine ali delovne podlage za odvečno, kot nedelo in zapravljanje časa. Prav tako se, kolikor gre za striktno upoštevanje organizacijskih principov, komunicira med dvema mestoma na istem nivoju v mnogih primerih lahko le ob prisotnosti ali vsaj z vednostjo nadrejenega. Racionalna organiziranost delovnega procesa namreč (v »idealni« obliki) predpostavlja vnaprejšnje predvidevanje vseh pripetljajev na posameznem delovnem mestu, vgraditev teh predvidenih situacij v pravila posameznega mesta in izločitev horizontalnega komuniciranja. Ta princip je pri kompleksnejših tehnoloških postopkih celo vgrajen v tehnološki »hardware«. Paradoksalno v naših organizacijah pa je še to, da se mnogokrat meni, da celo komuniciranje v zvezi s samoupravnim odločanjem in odločanje med delovnim časom ne sodi v okvir tega časa. Zaradi tega so sestanki samoupravnih delovnih skupin (in druge oblike samoupravnega komuniciranja) premaknjeni na konec delovnika (ko »se že tako ne dela«), sestanki samoupravnih organov pa celo na izvendelovni čas.

Komuniciranje med delavci je organizacijsko in tehnološko omejevano na različne načine. Direktna prepoved ali pa izdelanost navodil za delo sta kot dva ekstrema tega omejevanja le redka, zato pa se v te namene oblači delavce raznih faz delovnega procesa v različno obarvane delovne obleke, uvaja omejevanje prehodov iz oddelka v oddlek ali gibanja po oddelku z zaostrovanjem delovnih norm (pri katerih se takih potreb ne upošteva), fizičnimi preprekami (fiksne ali začasne stene), ritmom gibanja polizdelka od faze do faze in podobno, vse do kontroliranja z internim televizijskim ali drugim cenejšim elektronskim sistemom. No, zadnji dve skupini kontrolnih ukrepov sta pri nas izjema.

Poleg organizacijske izoliranosti pa je v naših razmerah treba posebej omeniti samoupravno izoliranost. Gre za okoliščine, ko posamezniki ne dobivajo informacij, ki bi jih potrebovali za samoupravno

⁸ Erikson E. H.: *Childhood and Society*, Norton, New York 1950.

⁹ Musek Janez: *Osebnost*. Dopisna delavska univerza Univerzum, Ljubljana 1932.

¹⁰ Lewin Kurt: *A Dynamic Theory of Personality*. Mc Graw Hill, New York 1935

odločanje. Teh informacij ne dobivajo nasploh ali pa dobivajo okrnjene ali celo popačene. Tu žal ni dovolj prostora, da bi ta problem obravnavali širše, omenimo le to, da je komunikacijska osamljenost (predvsem na tem področju) največkrat povzročena s tem, da sporočanje ni prilagojeno značilnosti sprejemalcev, zaradi česar posredovani podatki največkrat za nekatere ne pomenijo informacije, ker zanje niso interpretativni.

Drug socialnopsihološki konflikt, v katerem se lahko znajde posameznik v organizaciji, je različna stopnja brezosebnosti oziroma osebnostne neidentitete. S tem mislimo to, da posameznik v organizaciji za druge ni osebnost »xy«, ni zaznan kot oseba z določenimi osebnostnimi lastnostmi in sposobnostimi, ampak predvsem prek vloge, ki jo v organizaciji opravlja. Prekrivanje osebnosti in vloge je včasih (čeprav redko) zadostno, zaradi česar je tudi zaznava drugih udeležencev organizacije dokaj »pristna«. Toda v večini primerov je razkorak med osebnostjo in vlogo tolikšen, da drugi člani organizacije povsem zmaličeno zaznavajo osebnost. Vloga, ki jo opravlja tak delavec je namreč preozka za njegove potencialne sposobnosti in lastnosti in te se ne morejo izkazati. S tem je okrnjena identiteta posameznika v ožji delovni, pa tudi širši socialni situaciji, hkrati pa je okrnjena tudi naravnost, pristnost njegovega komuniciranja z drugimi in s tem integriranje v socialno okolje.

Racionaliziranje produkcijskega procesa pa pri meščanskem načinu in pogojih proizvodnje ne poteka le prek racionaliziranja z delovno silo prek organizacijskih ukrepov v direktni in indirektni obliki, ampak tudi z racionaliziranjem drugega variabilnega kapitala in fiksnega kapitala. To pomeni čim manjše vlaganje v stavbe, stroje, sredstva notranjega transporta, klimatske naprave, naprave za čiščenje odplak in dimov itd. Posledice take (profitne) naravnosti in zane-marjanje drugih (humanističnih) vidikov proizvodnje se kažejo na nivoju delovnega mesta, oddelka, obrata in širšega okolja tovarne. V skrajnem primeru se kažejo v vsesplošni poluciji. Relativna stopnja onesnaženosti zraka, vode in zemlje, človeku škodljivih snovi v hrani, pijači, oblačilih in predmetih, ki jih vsak dan uporablja, razodevajo motive, ki se skrivajo v ozadju proizvodnje vsake dežele in dajejo osnove za oceno odnosov, ki prevladujejo pri tem proizvodnji.

Poleg navedenih posledic spreminjanja življenjskega okolja se kažejo posledice v spremembi delovnih razmer, v katerih se znajde delavec. Nezdrave delovne razmere se to pot kažejo na fizikalni ravni. Izvirajo iz neposrednega zniževanja stroškov v fiksni kapital ali pa iz drugačne strategije ohranjanja konkurenčnosti. Med prve štejemo primere, ko se določenih (tehnoloških ali vzporednih) izboljšav ne uvaja v delovni proces zaradi tega, ker je še vedno možno in hkrati ceneje uporabiti delovno silo. Uvedba mehaniziranega postopka, elektronske naprave, pnevmatičnega pripomočka, klimatske ali druge očiščevalne naprave, drugačnih surovin itd. bi pomenila »dražjo« rešitev. Med druge pa uvrščamo tiste primere, ko nove tehnologije ali

drugih ukrepov ne uporabimo (čeprav so nam že znani) zaradi tega, ker so stara tehnologija in ukrepi pri ohranjanju konkurenčnosti na tržišču še dovolj učinkoviti za zagotavljanje ekstra profita. Posledice za delavce pa so v obeh primerih bolj ali manj identične.

Iz navedenega izhajajo specifične razmere, v katerih poteka delo v vseh primerih privat(izira)ne lastnine. Kritično vlogo pri tem igra razmerje moči med lastnikom delovne sile in (pri)lastnikom kapitala, najsi je zadnji lastnik tudi pravnoformalno ali pa brezpravno kot skupina tehnokratske ali birokratske narave. Stvar ostane v bistvu ista.

Delovne razmere, ki izhajajo iz takega odnosa, se kažejo v težkih fizičnih ali mentalnih obremenitvah delavca, visokih temperaturah, nasičenosti zraka z vlago, strupenimi plini, aerosoli itd., slabi osvetlitvi, izpostavljenosti sevanju ali vibracijam in še v raznih drugih negativnih elementih dela, ki ogrožajo biološko, pa tudi psihosocialno plat človekove osebnosti.

Primerjava med značilnostmi organizacije in zdrave osebnosti nam hitro razkrije neskladnost obeh. Čim nižje v skalarni organizaciji je neko delo in čimbolj kaže značaj množične produkcije, tem manjša zrelost se pričakuje od delavca, ki to delo opravlja, temveč se od njega pričakuje pasivnosti, odvisnosti, podrejanja, tem bolj naj bi se posamezne sestavine njegove osebnosti kazale parcialno in tem bolj bi se moral prilagajati neustreznim okoliščinam dela. Stanje je za zdravo, zrelo osebnost konfliktno, frustrirajoče, kratkoročne perspektive in daje stalen občutek nezadostnosti.¹¹

- doživlja frustracijo, ker je omejeno njeno samoizražanje,
- ima občutek nezadostnosti, ker ji ni omogočeno opredeljevati svojih lastnih ciljev glede na njene osrednje potrebe, poti do teh ciljev itd.,
- ima zoženo časovno perspektivo, ker ne more nadzirati jasnosti in predvidljivosti svoje prihodnosti,
- je v konfliktni situaciji, ker ne prenaša frustrirajoče situacije, nezadostnosti in negotovosti na eni strani, hkrati pa pri drugih delih ni videti boljše rešitve, kolikor so druga dela sploh na razpolago.

Da bi posameznik ohranil notranje in zunanje ravnotežje svoje osebnosti, njeno integriteto in s tem zdravje, ima tako imenovane obrambne reakcije, ki so lahko (kot smo že rekli) zdrava ali nezdrava rešitev take situacije. Čim bolj protislovne so zahteve formalne organizacije s potrebami zdrave osebnosti, tem verjetneje je pričakovati take reakcije. Med mnogimi znanimi obrambnimi mehanizmi bomo tu navedli le nekatere.

¹¹ Argyris Chris: Understanding Organizational Behavior. The Dorsey Press, Homewood 1960.

Beg iz situacije je med najočitnejšimi obrambnimi reakcijami na frustracijo. Kaže se v stalni ali začasni zapustitvi organizacije, v obolenju, zatekanju k alkoholu ipd. Ta obrambni mehanizem je med najpogostejšimi in najmočnejšimi dejavniki fluktuacije in absentizma. Posebno vpliven je ta faktor pri delih, ki so osiromašena vsebine, zahtevajo zelo malo sposobnosti, za delavca niso izzivalna in pomenijo stalen pritisk nanj zaradi opredeljenega delovnega ritma.¹²

Taka dela ne angažirajo delavčeve osebnosti v zadostni meri, ne dovoljujejo razmaha njegovih umskih in fizičnih sposobnosti in dovoljujejo iskanja lastnih poti pri izvajanju, še manj pa postavljajo pred delavca probleme, ki bi jih naj ta reševal.¹³ ¹⁴ ¹⁵ Posebna oblika te obrambne reakcije se lahko kaže v vzpenjanju po organizacijski lestvici navzgor, kajti vsaka naslednja stopnička pomeni manjšo konfliktnost z vidika narave dela. Tu, pri takem načinu izhoda, se lahko izrazijo tiste človekov lastnosti, ki so bile doslej zatrte: aktivnost, samoiniciativnost, iznajdljivost, samostojnost, težnja po moči, razne sposobnosti, egovključenost, kontrola nad lastnim svetom, priznanje samega sebe, pestra dejavnost in interesi itd. Ta možnost pa krepi obenem tudi mnoge oblike vedenja, ki imajo asocialno obarvanost. Bolj ko gremo proti vrhu skalarne organizacije, manj mest nudi to možnost. Zaradi tega je pritisk na taka mesta vedno večji. Razvije se brezkompromisna tekmovalnost, sebičnost in še nekatere druge »vrline«. Pa tudi običajna fluktuacija, bodisi notranja ali zunanja, ne razreši situacije v vsakem primeru. Delavec največkrat najde podobno delo in je zamenjava v pomoč le toliko, kolikor je tako delo nekaj časa novost. Kolikor se taka reakcija sprevrže v fluktuabilnost, se v osebnosti formirajo drugačne »rešitve« te trajno ponavljajoče se frustriranosti. V najboljšem primeru je to apatičnost, pomanjkanje interesov, zmanjšanje vključenosti v delo (kolikor je je kdaj bilo) in zmanjšana lojalnost do organizacije.

Zadnje navedene reakcije so lahko tudi edini način reakcije. Nekateri posamezniki sploh iščejo take poti za zmanjševanje napetosti, ki so običajno stanje frustrirane osebnosti. Konstantni poskusi, ki so orientirani izključno na (pasivno) reduciranje emocionalne napetosti, vodijo v nevrozo ali psihozo, kolikor že niso simptom ene ali druge.

Podobna reakcija je beg iz realnosti v **sanjarjenje**. Tak primer zelo nazorno opisuje v svojem klasičnem delu Friedman.¹⁶ Najpogosteje jo uporabljajo delavci ali delavke, ki delajo pri dolgočasnih in monotoni opraviilih, ki jih je zaradi enostavnosti in repetitivnosti mogoče opravljati povsem avtomatično. Povsem nasprotna tej pa je agresivna

¹² Jusić Božo: Socialne razlike i raspodjela vanekonomskih vrijednosti rada. Kulturni radnik, Zagreb 1975, št. 5.

¹³ Fromm Erich: The Sane Society. Rinehart, New York 1955.

¹⁴ Argyris Chris: Personality and Organization. Harper and Brothers, New York 1957.

¹⁵ Likert Rensis: New Patterns of Management. Mc Graw Hill, New York 1961.

¹⁶ Friedman G-. Razmravljeni rad. Naprijed, Zagreb 1959.

reakcija do dejavnikov, ki delavca ovirajo. Agresivnost se kaže v oporekanju, zmerjanju drugih in namernem delanju škode. Take reakcije največkrat povzročijo dodatne pritiske na delavca v obliki disciplinskih in drugih ukrepov; razvije se *circulus vitiosus*, iz katerega je izhod le v zapustitvi organizacije ali razvitju psihosomatske bolezni.

Poseben primer obrambne reakcije je **kompensacija**. Ta je dokaj pogost pojav pri tistih delavcih, ki ostanejo v organizaciji pri najbolj frustrirajočih opravilih. Pri tej obrambni reakciji (in njenih analogijah) gre za nadomeščanje cilja, h kateremu je usmerjena frustrirana aktivnost. Tako delavec opusti delo kot sredstvo samorealizacije in kot področje zadoščanja višjih, bolj duhovnih in za človeka bolj avtentičnih potreb. Največkrat mu potem delo postane zgolj instrument za zadovoljevanje drugih potreb, potreb v prostem času. **Usmeri se na materialne vidike življenja**, ki vodijo v drugo smer, proč od samorealizacije v popredmetenje. Denar in druge materialne dobrine, ki jih je z njim mogoče doseči postanejo osrednji motiv in cilj njegove produktivne dejavnosti. Vrednost predmetnih stvari je preponderirana.

Tu gre poudariti, da to obrambno reakcijo podkrepljuje tudi vodstvo organizacij. Pogosta »filozofija« vodilnih je, da so delavci motivirani predvsem z denarjem. Pa ne samo to, celotni sistemi, zgrajeni na principih meščanskega načina produkcije, so orientirani v izključno materialnost. Vsepovsod se poudarja pomen denarja, omogoča se »reševanje problemov« s kreditiranjem in drugimi tehnikami (propaganda in reklama, dizajn itd.) stimuliranja pri kupovanju materialnih dobrin. Tako se spet razvije začarani krog (to pot na družbenem nivoju):¹⁷

1) industrijska delovna situacija frustrira zaposlene 2) delavci deloma reagirajo tako, da dajo velik poudarek materialnim nagradam 3) sindikati se usmerijo na vprašanja materialnih nagrad 4) vodstvo ne le omogoča take nagrade, ampak jih 5) podkrepljuje z ekonomsko propagando, ki 6) podkrepi njihove želje po še večjih materialnih nagradah.

H gornjemu usmerjanju na materialnost se obrača tudi »nagrajevanje po delu«. Ta, sicer socialistični princip se zaradi objektivnega nivoja razvitosti proizvodjalnih sil običajno sprevrže v nasprotje. Poleg tistih, ki izhajajo iz stopnje delitve dela, pridejo v poštev tudi drugi vzroki, kot na primer pomanjkanje ustreznega instrumentarija za merjenje vseh vrst opravil, od najbolj enostavnih do najbolj »multipliciranih«. To, kar je uporabno pri enostavnih delih, pri zahtevnejših ni, in sicer v obeh pomenih: storilnost ni mogoče meriti na vseh nivojih kompleksnosti dela, še manj pa »delovnih razmer«. Zaradi tega se vse merjenje navadno zreducira na eksaktno določanje delovnih norm pri enostavnih delih, pri drugih pa na ohlapno ocenjevanje. V vsakem primeru pa gre za instrumentalizacijo dela, obenem pa za usmerjanje na materialne vidike nagrajevanja nasploh, ob ozki filozofiji »homo oeconomicus«.

¹⁷ isto kot 14, str. 110.

To je spet eno od okrnjevanj delavčeve osebnosti. Poleg tega, da so »med maso proizvodnih delavcev v tipično industrijski proizvodnji redki tisti, za katere se lahko reče, da delajo na optimalnem nivoju svojih sposobnosti«,¹⁸ in je s tem ogroženo realiziranje in razvoj njihove osebnosti, dobijo zaradi malozahtevni opravi nižje osebne dohodke, razen v primerih, kjer so razmere v katerih ti delavci delajo prepotencirane.

Prepotenciranje delovnih razmer se kaže na dva načina: v povečevanju osebnih dohodkov zaradi zdravju škodljivih delovnih razmer, ki največkrat nastane tam, kjer zaradi neznosnih razmer ni več dobiti delavcev (npr. rudarji), ali pa pri dodeljevanju beneficirane delovne dobe. Če zanemarimo, da se take tendence pojavljajo le pri fizični ogroženosti, lahko ugotovimo, da gre v bistvu za dva načina plačevanja življenja. Delavčeva beda (ki jo je napovedal že Marx) se stopnjuje ob prodajanju svojega zdravja in življenja za materialne dobrine, ki jih lahko kupi za tako pridobljeni denar, ali pa nastane še večja beda življenja ob predčasni upokojitvi, ko brez osnovnega načina, človeku najbolj svojskega načina samorealizacije, uživa pokoj, brezdelje in »svobodo« prostega časa. To najbolj vidimo v vsakdanjem življenju teh ljudi, oropanih zdravja (fizičnega in duševnega) in aktivnosti — bodisi v njihovem »dela prostem vsakdanjiku« ali v »pozni« letih po upokojitvi. Zadnje je videti kot pospešeno pričakovanje smrti, prvo pa kot izgubljanje od smrti še odmaknjenega življenja.

Namesto reševanja problema tam, kjer izvira, se delavci **usmerijo na področja izven dela**, v tako imenovane »prostočasovne aktivnosti«. Tudi te aktivnosti v organizacijah vztrajno podpirajo in pri tem trošijo ogromna sredstva na vzporednih področjih. Vse, prav vse se skuša storiti, da bi delavca obdržali v nemogočih razmerah, ki mu jih taka organizacija nudi, ne da bi odpravili vire, ki vodijo v konfliktno situacijo.

Ko tako delavec ostaja v organizaciji, bodisi zaradi take ali drugačne reakcije na obravnavano situacijo ali pa zaradi že prejšnje preorientacije na materialne dobrine, lahko reagira na konfliktno situacijo z regresijo, tj. v svojem osebnostnem razvoju ostane na nižjem nivoju ali pa naredi korak nazaj. Njegovo obnašanje se »prilagodi« situaciji tako, da postane manj zrelo in manj učinkovito. Prične se obnašati tako, kot mu narekujejo okoliščine: pasivno, brez iniciative, podrejeno in odvisno.

Apatičnost, ki je pogosta spremljevalka ali pa posledica nezmožnosti za reševanje frustrativne situacije, se kaže pri delavcih na različne načine. Poleg znakov, ki so značilni za regresijo, spremljajo apatičnost še drugi: zmanjševanje produkcijskih norm, goljufanje in upočasnitev dela. Te reakcije pa se v nasprotju z doslej obravnavnimi pojavljajo pogostejše na skupinskem nivoju. Ob tem se oblikujejo neformalne skupine, ki tako obnašanje še podkrepljujejo z negativnim sankcioni-

¹⁸ Jusić Božo, prav tam.

ranjem tistih posameznikov v oddelku, ki »kršijo« norme neformalne skupine tako, da delajo v skladu z zahtevami formalne organizacije, in s pozitivnim sankcioniranjem tistih, ki se obnašajo konformno do norm neformalne, ne pa formalne organizacije.

Tu ne gre prezreti posebne vrste reakcije, navadno skupine delavcev, ki tudi pri nas ni redek, čeprav manj obsežen pojav kot v zahodnih deželah. Gre za kolektivno reakcijo delavcev na dvojnost produkcijskih odnosov. Dvojnost, o kateri smo že govorili je v intencijah družbe po razvijanju samoupravljanja in dejanskosti prisvajanja produkcijskih sredstev v obliki tehnokratizma in birokratizma. Gre za razredno poanto reakcije na frustracijo družbene dimenzije ob hkratni frustraciji v smislu konflikta pričakovanja in realizacije ali možnosti in dejanskosti, tj. konflikta med osvojenimi samoupravnimi, družbenolastniškimi vrednotami in tehnokratsko ali birokratsko stvarnostjo, oformljeno v mnogih naših organizacijah. Mislimo na prekinitve dela, protestne ustavitve dela, izsiljene sestanke, kot jim pravijo, da bi prikrili protislovja, iz katerih izvirajo stavke. Da so odnosi, ki jih oformlja birokratska organizacija, ozadje najrazličnejših povodov stavk, je bilo že ugotovljeno.¹⁹

Ne da bi še naprej naštevati druge vrste obnašanja, ki ga povzroča obravnavani tip organizacije, lahko zaključimo, da nastaja velika izguba človeških potencialov v vsakem primeru. Še sreča, da ta izguba ni vedno v obolenjih ali pa v obliki tistih reakcij, ki restrukturirajo človekovo osebnost do take mere, da je rehabilitacija brezupna. Kakorkoli že, s povsem humanističnega, kot tudi ozko ekonomskega vidika nastaja v okviru organizacije, kot se je izoblikovala v okviru organizacije, kot se je izoblikovala v okviru meščanske družbe in še vedno persistira tudi v socialističnih deželah, velika škoda saj so na eni strani okrnjene velike zaloge človeških zmožnosti in energije, na drugi strani pa materialnih sredstev, ki so že ustvarjena, pa tudi izgube tistih, ki bi jih bilo možno ustvariti ob bistveno drugačnih organizacijskih izhodiščih. Taka organizacijska izhodišča pa je možno realizirati le ob drugačni temeljni motivaciji produciranja.

Samoupravljanje pomeni ustvarjanje odnosov, produkcijskih odnosov, ki se bistveno razlikujejo od tistih, ki prevladujejo v meščanski družbi. Pomeni tudi spreminjanje načina produkcije. Toda uvajanja takih odnosov se moramo lotevati celovito in v skladu s stopnjo razvitosti proizvodnih sil. Prevelik optimizem uvajanju takih odnosov pomeni prezirati vlogo teh sil ali pa precenjevati njihovo razvitost. To odpira nevarnost restrukturiranja privatnolastniških kolektivističnih odnosov, na katerih se razbohotita birokracija in tehnokracija — katalizatorja pri nastajanju organizacije, kot jo še dandanes srečujemo in kot smo jo tu obravnavali, s tem pa posledic, ki so z njo determinirane.

¹⁹ Mohar Lidija: Prekinitve dela v organizacijah združenega dela. Raziskovalni center za samoupravljanje, Ljubljana 1984. Vidiki samoupravljanja št. 80.

Vijugava pot do težnosti

Lucijan Vuga

V zadnjem desetletju je preučevanje gravitacije trdno zavzelo mesto med najbolj proučevanimi področji sodobne fizike. Vsako leto se pojavijo nove, popolnejše sprejemne naprave, ki naj bi omogočile zaznavo vesoljskega — gravitacijskega valovanja. Znamenja temelječa v opazovanjih orbitalne periode dvosistemskega pulzarja kažejo, da se gravitacijska valovanja izločajo v skladu s predvidevanji; vendar nam jih še ni uspelo neposredno zaznati. Nekateri pričakujejo, da se bo to zgodilo v naslednjem desetletju in bo to začetek nove, gravitacijsko-valovne astronomije.

Naslednjo še težjo nalogo predstavlja generiranje gravitacijskih valov v laboratorijskih pogojih, ki bi bili dovolj močni, da bi jih lahko registrirali.

Obstoječa razmišljanja so še vedno v okvirih modeliranja. Realistično teorijo o interakciji gravitacijskega valovanja s snovjo bo šele treba izdelati. V splošnem pa bi lahko rekli, da gre za proučevanje interakcij gravitacije z elektro-magnetnim valovanjem, s čigar učinki je danes povezano največ upanj za umetno generiranje gravitacije.

Nekateri, npr. Bondi, Pirani, Robinson in Gibbons iščejo v smeri reševanja gravitacijskih enačb tipa ploskih gravitacijskih valovanj. Izhodišče je kvantna elektrodinamika v izkrivljenem prostoru-času z metriko močnih ploskih gravitacijskih valov. Pri takem pristopu smatramo, da je polje gravitacijskega valovanja klasično, čeprav kvantizirajo tako elektron-pozitronska kot tudi elektromagnetna polja (me-

toda osnovnega polja). V principu obenem s kvantnimi materialnimi polji v izkrivljenem prostoru-času preučujejo kvantizirano polje gravitonov, pojmovano kot vzburljenje osnovnega gravitacijskega polja, ker gravitacijski pentljasti diagram prispeva prav toliko k polarizaciji vakuumu kakor pentlje materialnih polj.

Prostor-čas, z metriko ploskih gravitacijskih valov, se pokaže kot vakuumsko rešitev Einsteinove enačbe, ki dopušča petparametersko grupo gibanj, pusti pa invariantno izotropno hiperpovršino valovnega čela. Plosko gravitacijsko polje je opredeljeno z dvema poljubnima funkcijama parametra **zakasnevajočega časa** kar odgovarja dvema neodvisnima sestavinama polarizacije ploskega gravitacijskega valovanja. Prednosti koordinatnega sistema, prostor-čas z metriko ploskega gravitacijskega valovanja s **harmoničnimi koordinatami**, ki nimajo singularnosti, predstavljajo enega najtrših orehov fizikalne znanosti. Vendar se ta isti koordinatni sistem pokaže kot dokaj neprimeren pri konkretnem izračunavanju, če ni očitne simetrije glede na premike na hiperpovršini, pri kateri je parameter **zakasnevajočega časa** enak nič. Boljšo simetrično formo ima metrika v t.i. **grupnih koordinatah**, ki so povezane s harmoničnimi koordinatami prek enačb. S tem močno poenostavimo opisovanje intervala in se tako komponente metrike pojavijo kot funkcije **edine koordinate (u)**. Izkaže se, da ima tak koordinatni sistem singularnost samo pri nekaterih (u). Najpogostejše se pojavi ploskovalovna rešitev tipa impulza, ki mu pri praktičnem reševanju fiksiramo začetek in konec.

Rezultat takega pristopa je, da prostor-čas ustreza lineariziranemu ploskemu gravitacijskemu valovanju, ki se razprostira vzdolž »z« osi, z izhodiščem v linearni teoriji svobodnega brezmasnega spinornega polja. Za **boljše razumevanje je smotno uporabljati predstavo o polju močnega ploskega gravitacijskega valovanja kot kodru (gubi) na izkrivljeni prostor-časovni osnovi**, pri čemer izkrivljenost vpliva z valovanjem nelinearno na metriko. Smatramo, da je kodranje hitro spremenljivo, medtem ko je metrika osnove veliko počasnejša. Pri hitro potekajočih kvantnih procesih lahko prevzamemo, da je metrični tenzor v adiabatski odvisnosti (neodvisen od razmer v okolici) od parametra (u). Tako lahko obravnavamo tudi širjenje elektromagnetnega valovanja na osnovi ploskega gravitacijskega valovanja. Maxwelllove enačbe se ujemajo s prostor-čas ploskim gravitacijskim valovanjem. V predelu prostora z metriko Minkovskega dobljene rešitve ustrezajo ploskemu valovanju; imamo torej ploski prostor-čas. (»Prostor Minkovskega« je predel pred in po prehodu gravitacijsko-valovnega impulza.)

Očitno prihaja do interakcije med elektromagnetnim in spinornim poljem v izkrivljenem prostor-času z metriko ploskega gravitacijskega valovanja. Tako Zakon ohranitve ne preprečuje, elektronu da bi vsrkal foton, če se ne ohrani impulz vzdolž smeri razprostiranja gravitacijskega valovanja. Ta efekt lahko interpretiramo kot rezultat izmenjave med gravitoni in močnim valovanjem. V predelu šibkega gravitacij-

skega valovanja prihaja do fotorojevanja gravitonov; torej šibko gravitacijsko valovanje poseduje krožno polarizacijo. S fizikalnega stališča je ta proces soroden procesu, kjer elektron vsrka foton v klasičnem polju elektromagnetnega valovanja. Razlika je v tem, da gravitacijsko polje vpliva na foton in to vnaša nelinearnost. Analogijo lahko še razširimo; že smo govorili o interpretaciji polja močnega gravitacijskega valovanja kot »kodra« na prostorsko-časovni osnovi, ki je izkrivljen s samim valovanjem. Če proučevani proces interakcije karakteriziramo z zadosti majhnim prostorsko-časovnim merilom — v kvantni elektrodinamiki je lahko tako merilo Comptonova dolžina elektronovega vala — lahko smatramo osnovno polje kot stanovitno in ima le to lastnost, da je »naglo« odvisno od koordinat, ki so karakteristične za »kode«.

Fizikalne interpretacije predpostavljajo določene analogije posameznih fenomenov kot je npr. interakcija med fotoni elektrona, ki je v klasičnem polju elektromagnetnega valovanja, pri čemer je možno vzpostaviti relacije z gravitoni, ki se rojevajo iz valovanja ali jih valovanje vsrka; vse to zajemamo z ustreznim statističnim aparatom, ki opredeljuje verjetnostna stanja: npr. fotorojevanja gravitona.

Teoretiki predvidevajo, da je možno s temi posegi (dovolj) natančno zasledovati mutacije v povezavi z gravitoni.

Znano je, da obstojajo tri popolnoma enakopravne geometrije: evklidska (parabolična), hiperbolična in eliptična, vse tri so v sebi neprotislovne. Vsaka od teh geometrij se lahko realizira v sestavu popolnoma konkretnih geometrijskih objektov.

Vprašanje, kakšna je geometrija fizičnega prostora v katerem živimo je bilo že mnogokrat zastavljeno. Dokončnega odgovora še nimamo, dasi množice znanstvenikov izmišljajo nove hipoteze in izdelujejo nove teorije. Kakšna je struktura vesolja, na eni strani, in kakšna je znotraj sveta atomov in subatomskih delcev, na drugi strani.

Znanost sloni na predpostavki, da je osnovni element prostora: premica. Pri tem navajajo, da se v našem kozmičnem prostoru nahajajo taki objekti, npr.: trajektorija gibanja svetlobnega valovanja, silnice težnostnega polja, pot materialnih delcev, ki se svobodno gibljejo v vsemirju — kozmični žarki itd. Po zemeljskih merilih so te premice kongruentne, vendar v vesolju ni nujno da je tako, zato ne moremo govoriti na splošno o geometriji tega prostora, temveč lahko govorimo le o geometriji svetlobnega žarka, geometriji gravitacije itd. Pri čemer ni izključeno, da se te geometrije med seboj bistveno razlikujejo, še več, stvari se dodatno zapletejo, ker je, po splošni teoriji relativnosti, medsebojna zveza med elektromagnetnim valovanjem in gravitacijo. Teoretično je bilo dokazano in kasneje tudi z poskusi potrjeno, da se svetloba v magnetnem polju ne giblje premočrtno, temveč se ob velikih masah ukrivi. Ker so te mase v vesolju neenakomerno razporejene, je geometrija prostora valovanja zelo zapletena. Po splošni teoriji relativnosti je tudi čas povezan z gravitacijo in elektromagnetnim valo-

vanjem, kar formira štiridimenzionalni prostor, ki je predmet posebnega zanimanja sodobnih fizikov, matematikov in astronomov.

Z gotovostjo lahko trdimo, da tega ne obvladujejo zakoni evklidske geometrije, temveč splošne Riemanove geometrije.

Ko govorimo o geometriji znotraj atoma so razmerja še manj jasna. V kozmičnem prostoru je mogoče pokazati objekte, ki naj bi bili premice, medtem, ko je to v mikrosvetu nemogoče. Zato je zelo težko ali nemogoče kaj reči o znotrajatomske in subatomske prostoru ter njegovi geometriji. Nekateri pač verjamejo, da je evklidska. Vendar bi lahko, kakor v drugih primerih, tudi neka popolnoma drugačna geometrija pravilno obdržala strukturo realnega prostora.

Pokazalo se je, da so geometrijski aksiomi le približna znanja o resničnih svojstvih prostora in da natančnejša ter obsežnejša proučevanja vesolja, atomskega sveta in časa dopuščajo novo zasnovo geometrije, ki bi bolje odražala prostorske značilnosti. Mimogrede naj pripomnimo, da na majhnih prostorih tako lobačevske-hiperbolične, kakor riemannske-eliptične geometrije velja evklidska-parabolična geometrija.

S tem v zvezi je tudi metrika neevklidskih prostorov, ki meri veličine geometrijskih objektov (dolžino, površino, prostornino), pri čemer moramo dobiti način, da vsakemu od danih objektov pridružimo popolnoma določeno realno število kot mero te veličine — kar imenujemo preslikavanje, ki mora zadovoljiti nekatere pogoje. 1) enaki objekti imajo enake mere, drugače rečeno — mera mora biti invarianta množica vseh gibanj; 2) če se objekt sestoji iz nekaj objektov istega tipa, je njegova mera enaka seštevku teh mer. Tako moramo vsaki dolžini pridružiti realno število, ki je invariantno z ozirom na gibanja ipd.

Kadar imamo zapletene razmere realnega sveta je treba postaviti temu ustrezno metriko, kar pa ni vselej enostavno, ker je to v zvezi z medsebojnim prepletanjem in sovplivanjem različnih realnih geometrij. Brez obvladovanja metrike pa je nemogoča fizikalna obdelava in interpretacija teoretičnih, še manj pa eksperimentalnih podatkov.

Ne ozirajoč se na velike uspehe v zadnjem desetletju pri vključevanju gravitacije v občo shemo kvantne teorije polja, še ni dosledne kvantne teorije gravitacije. Nadaljuje se pretresanje variant gravitacijske teorije tudi na klasični ravni; npr. V. I. Denisov, A. A. Logunov: *Novye predstavlenija o geometrii prostranstva-vremeni i gravitacii* ter C. M. Will: *Theory and experiment in gravitational physics*. S tem v zvezi so posebne pozornosti vredne metode, ki izhajajo iz splošnih, dobro znanih, principov kvantne teorije polja v povezavi s fenomenologijo gravitacijske interakcije. Domneve o obstoju delcev, ki prenašajo gravitacijsko interakcijo v odvisnosti z makroskopičnimi lastnostmi težnostnih sil (odsotnost negativnega naboja, vplivanje na daljavo, Newtonov zakon, odklon svetlobnega žarka v težnostnem polju), v okviru Lorentz-kovariantne teorije vodijo do kompletiranja drevesnih diagramov, ki

v celoti dajo einsteinovski lagranžnian. Delec brez mase s spinom dva in je minimalno povezan s tenzorskim ohranjajočim tokom drugih delcev, mora imeti enako interakcijsko konstanto z vsemi temi delci in je tako tudi v interakciji s samim seboj. Upoštevanje te interakcije gravitona s samim seboj nas pripelje do preoblikovanja izhodnega prostora — časa Minkovskega v Riemannov prostor splošne teorije relativnosti. Geometrijski karakter gravitacijske teorije se pokaže kot najbolj naraven odraz univerzalnosti gravitacijske interakcije — za koordinate »zasledovanega« prostora Minkovskega se izkaže, da jih ne moremo opazovati. Pri proučevanju teorije »vzburkanja« je često najudobneje formulirati obdelavo in izsledke s terminologijo ploskega prostora-časa.

Gravitacijska interakcija predstavlja le majhen del elektromagnetne interakcije in jo je mogoče proučevati v primitivnejšem približku teorije »vzburkanja«. S tem približkom se nelinearnost gravitacijske interakcije scela izkaže in zato ustreza proučevanje gravitacijskega valovanja v ploskem prostoru-času, s tem da uvedemo v elektrodinamiko brezmasno snovno tenzorsko polje. Taka teorija je nujno le približna (približek), kar se kaže v približnostnem karakterju kalibrirne simetrije. Proučevanje snovnega polja simetričnega tenzorja drugega reda v psevdoevklidskem prostor-času, katerega metriko posebej izberemo, nam pokaže, da izbor lagranžniana svobodnega polja diktira izbor pozitivne energije, vendar v terminih kvantne teorije polja in pod pogojem odsotnosti »duhov«.

Pri kvantni obravnavi brezmasnega tenzorskega polja moramo izpolniti zahtevo »pozitivna gostota energije« in še nekatere druge pogoje. Druga oteževalna okoliščina je v zvezi z »nepravilnim« znakom spremenljivih odnosov nefizičnih komponent polja, kar terja usmeritev h konceptiji indefinitne metrike. Splošno je kvantizacija linearizirane teorije brezmasnega tenzorskega polja analogna kvantiziranju svobodnega maxwellovskega polja. Z izključitvijo nefizičnih komponent je mogoča klasična interpretacija, kar po drugi strani omogoča proučevanje le z drevesnimi diagrami. Tako npr. pridemo do opisovanja spiralastega gravitona.

Nadalje predpostavljamo, da je v smeri izhajanja koherentnega sestavljenega valovanja sumarna intenziteta sevanja, v tej smeri, proporcionalna kvadratu števila elementarnih delcev, in pri določenih pogojih nastopi »nadsvetlobno« čerenkovsko sevanje. Kot primer takega pojava je navedena plazma, v kateri se faznost gibanja posameznih delcev uresničuje v polju prečnega elektromagnetnega valovanja.

Ker je mogoča inverznost procesa tudi gravitacijsko valovanje se pretvarja v elektromagnetno. V tem primeru lahko dogajanje opisujemo kot mešano valovanje, pri čemer se »razcepleni« posamezni modi kažejo kot linearne kombinacije izhodiščnih elektromagnetnih in gravitacijskih valovanj. Za to zelo dobro služi pisava vektorskega potenciala sekundarnega kvantnega elektromagnetnega polja v spiralasti obliki, pri čemer tudi interakcija ohrani spiralnost delcev.

Na žalost, ne gre brez uvedbe kvazi-delcev: fotogravitona in gravifotona. V takem primeru igra zunanje polje vlogo anizotropnega okolja (pomembnost smeri!!!) v katerem fotograviton ali gravifoton imata fazno hitrost različno od hitrosti svetlobe in odvisno od smeri širjenja. V čisto električnih ali čisto magnetnih poljih ta efekt izgine pri širjenju valov vzdolž polja. V realnih situacijah so fazne hitrosti izhodnih fotonov in gravitonov pod vplivom okolja in polarizacije vakuum različne, in zato ne pride do popolne prelevitve fotona v graviton in obratno.

Interesantna je teorija, da je možna optična detekcija gravitacijskega valovanja, kar izhaja iz osnov te teorije. Ta generacija naj bi izhajala kot rezultat srečanja elektromagnetnih valovanj.

Pri širjenju elektromagnetnega valovanja krožne polarizacije v plazmi, se ustvarja magnetno polje, ki je usmerjeno vzdolž valovnega vektorja (obratno kot pri efektu Faradaya), ker rezultira v dodatnem generiranju gravitacijskega valovanja zaradi transformacije fotonov v gravitone v istovrstnem polju.

Vse te ugotovitve kažejo na dokajšnjo (tudi) praktično uporabnost v ekonomiji človeštva, dasi ni lahko napovedovati, kdaj bo prišlo do tega. (Pri tem naj ne zvezni sarkastično pripomba, da je od galvanizacije žabjih krakov do praktične uporabe elektrike minilo precej let, danes je čas od odkritja do uporabe bistveno krajši.)

Branje najnovejših del, ki obravnavajo to snov, kaže dvoje:

- po eni strani prizadevanja za obvladovanje tega področja, ki bi nam omogočalo praktično uporabo. S tem v zvezi je nujno iskanje dovolj natančnih približkov, poenostavitvev in »začasnih« interpretacij;
- po drugi strani pa je trud mnogih usmerjen v prodiranje v globine naravnih skrivnosti — velikokrat z neverjetnimi špekulacijami, iskanju »duhov«, ki naj bi nam pomagali zakrpati (vsaj začasno) tiste luknje v vedenju, ki zevajo v celovitih teorijah.

Ker pa nikoli ni brez medsebojnega vplivanja, se pozna uspeh enega tudi pri razvoju drugega in na žalost tudi obratno — tako je tudi z zablodami...

Op.:
(Ta zapis je posledica branja drobcene knjižice D. V. Galceva, J. V. Graca, V. I. Petuhova: Izlučenie gravitacionnyh voln elektrodinamičeskimi sistemi, Moskva, 1984).

O sodobni arhitekturi (in urbanizmu) v že pozidanih celotah

Jelka Pirkovič-Kocbek

Vprašljivost »novega« v »starem«

Naša arhitekturna praksa je še donedavno imela mečahovski odnos do že zgrajenega okolja, kot jih predstavljajo stara jedra naših mest — da ne govorimo o starih vaških jedrih. Na splošno velja, da je nova arhitektura v starem okolju vse prej kot tankočutno oblikovana. Zastavljena je namreč tako, da se po vsej sili drži kánonov moderne arhitekture, kar pa hkrati pomeni, da jo občutimo kot tujek v okolju in že na prvi pogled krši skladno ravnotežje mestnega prostora.

Naj naštejem nekaj najbolj razvpitih primerov konfliktov, ki jih povzročajo nove stavbe v starem okolju: prva je vsekakor Mihevčeva stolpnica v Kopru — že od vsega začetka je sprožala negativne reakcije, tudi iz vrst arhitektov,¹ kajti bilo je preveč očitno, da je brezobzirna aplikacija moderne funkcionalistične arhitekture razvrednotila stari Koper kot celoto. Manj pa je znano, da je takšna uresničitev funkcionalističnih idej le manjši del vsega, kar so si arhitekti zamislili, pa, k sreči, ni prišlo do izvedbe. Tako je v »zlati dobi« povojne gradbene dejavnosti (to je do reformske streznitve leta 1965) nastala cela vrsta načrtov, po katerih bi pozidali vrzeli in druge »prazne površine« (pri tem so mednje seveda štel tudi parke in vrtove) v naših mestih. Naj jih le nekaj naštejem: ulični otok med sedanjo Titovo, Čopovo, Wolfovo in parkom Zvezdo,² nunski vrt,³ območja v

¹ Glej V. B. Mušič — Akant: »Ljubljanske stolpnice«, Sinteza, št. 7, 1967, str. 82.

Tivoliju⁴ (vse v Ljubljani) in prostor pred železniško postajo v Mariboru.⁵ Po arhitektonskih zamislih naj bi padla tudi marsikatera kulturna znamenitost in precej spomeniškega tkiva naših mest. Tako je že znameniti Sittejev načrt za popotresno regulacijo Ljubljane⁶ iz leta 1896 z novimi regulacijskimi linijami namenil stari Ljubljani kaj slabo usodo — Fabiani je bil kljub svoji »progresistični« wagnerjanski usmeritvi do starega mesta bolj prizanesljiv. Tako spoštovani mojster Plečnik si je namesto ljubljanskega gradu zamislil tortasti slovenski parlament,⁷ še pred tem pa bi zaradi ureditve monumentalnega stopnišča na Grad brez pomisleka žrtvoval velik del Starega in Ciril-Metodovega trga pod grajskim hribom. Tudi drugi veliki slovenski arhitekt, Ivan Vurnik, je pri regulacijskih predlogih neusmiljeno posegal v stara urbana tkiva, kot na primer v Kranju, kjer na bi ob regulaciji ulic v starem jedru »posneli« vse ožine, vogale in druge, za tekoč promet moteče »ovire«.⁸ Podoben način regulacije starega mestnega jedra je uporabil celo Marjan Mušič pri svoje regulacijski skici Novega mesta iz leta 1928.⁹ Če za Vurnika kot deklariranega jasno opredeljenega funkcionalista še razumemo, da ni imel posluha za vrednote starih mest, je pri Mušiču, kasnejšem začetniku regeneratorskih (prenovitvenih) prizadevanj takšna drža nerazumljiva, še posebej pri njegovem rojstnem Novem mestu. Razložimo si jo lahko le s tem, da arhitekti v času uveljavljanja zmagovitega funkcionalizma pač niso zmogli dokazov proti »objektivnim« zahtevam prometa, hitrega razvoja in napredka družbe in kar je še drugih podrobnih ideoloških floskul, ki so podlaga kapitalski kolonizaciji prostorskih odnosov. Arhitekti pa, ki so se v celoti postavili na stran »nove dobe«, so nekritično ustvarjali tudi takšne absurdne projekte, kot je predlog prenovitve Novega mesta Božidarja Gvardijančiča iz leta 1944,¹⁰ kjer je »zradiran« velik del Glavnega trga s precej okoliškega zgodovin-

² Območje je kot novi reprezentativni trg (Južni trg) projektiral že Plečnik, po vojni pa je bilo vključeno v natečaj za ureditev severnega dela središča. Glej France Stele: »Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani«, Kronika slovenskih mest 1940, št. 3 in »Natečaj za center Ljubljane«, Arhitekt, 1960, str. 50—53.

³ Z vrsto načrtov za pozidavo nunskega vrta nas je seznanila razstava Trg revolucije včeraj in danes (Cankarjev dom, Ljubljana 1984).

⁴ Že Plečnik je v svojem regulacijskem načrtu za Ljubljano (1929) v Tivoli postavil novo univerzitetno središče, tik po vojni pa je bilo tukaj predvideno upravno sodišče Slovenije z ljudsko skupščino. Gl. Dušan Grabrijan: »Natečaj za ljudsko skupščino v Ljubljani«, Arhitektura, Zagreb 1948, št. 7, str. 777—785.

⁵ Leta 1960 je namreč nastal načrt za pozidavo stolpnice sredi Kidričevega trga v Mariboru, Cf. Pirkovič-Kocbek; Izgradnja sodobnega Maribora, Ljubljana 1980, str. 48.

⁶ Cf. Edvard Ravnikar »Urbanistična misel v Sloveniji od leta 1900«, Kronika, 1981, št. 2, str. 172 in 173.

⁷ Zbornik oddelka za arhitekturo, Ljubljana, 1947.

⁸ Cf. Cene Avguštin: »Predvojni regulacijski posegi v urbano strukturo Kranja«, Varstvo spomenikov, 1966, str. 49.

⁹ Original hrani Arhitekturni muzej v Ljubljani, objavljeno v katalogu razstave Novo mesto skozi čas (Dolenjski muzej, Novo mesto, 1978).

¹⁰ Načrt je bil razstavljen na isti razstavi, omenja ga tudi J. Grobovšek v svojem tekstu v katalogu (brez paginacije).

skega mestnega tkiva, namesto tega pa so postavljene funkcionalistične, prostostoječe ploščate stavbe. Z njimi je arhitekt izničil ne le zgodovinsko resničnost Novega mesta, ki ga uvrščamo med lepše primerke srednjeevropske urbane tradicije, temveč tudi prostorsko resničnost kot tako, saj bi morali, če bi hoteli postaviti njegove bloke v prostor, pravzaprav zravnati kapiteljski hrib v ravno površino.

Na srečo tako radikalnih zamisli arhitekti ne morejo kar tako uresničiti, razen če ne posežejo vmes »višje sile«. Vseeno pa je takšna naravnost pripeljala do občutnih posegov v urbano strukturo skoraj vseh naših mest — poleg že omenjene stolpnice v Kopru je bil podobne pridobitve deležen tudi Kranj, v strogem središču Celja so zgradili stolpnico in kasneje še blagovnico, ki v vseh pogledih izstopata iz svoje okolice. Tudi v neoklasicistični Rogaški Slatini so postavili stolpnico terapije, nato še hotelski kolos — hotel Donat — in končno so podrli še stari, »odvečni« Wandelbahn. Tudi Portorožu, drugemu letoviškemu kraju s stoletno tradicijo, ni bilo prizanešeno — pozidali in zabetonirali so ga podolgem in počez. Da ne govorimo o Ljubljani, kjer gradnja v višino res ni spoštovala nobene mere in oblikovalskega čuta. Sicer pa se Ljubljana »ponaša« še z najbolj slavnim primerom neposredne rušitve spomeniškega objekta, z že skoraj tri desetletja staro afero v zvezi s Koslerjevo hišo. Pred našimi očmi pa se nepopravljivo spreminja tudi ključna ljubljanska zgodovinska znamenitost — ljubljanski grad. Ker so naši arhitekti imeli več prakse pri postavljanju stolpnic in blokov in ker so naučeni misliti v okvirih preživele funkcionalistične šole, ni prav nič čudnega, če so tudi v primerih, ko jim je »višja sila« dala proste roke, ravnali v tem slogu. V mislih imam popotresno obnovo Posočja z žalostno usodo Breginja, ki je, namesto da bi dokazoval našo uspešnost in vsestransko modernost, le neposreden dokaz pomanjkanja kulture — žal tudi pri arhitektih. Na drugi strani meje niso ravnali tako brezglavo — obnove so se lotili premišljeno in — vsaj kar zadeva oblikovanje nanovo postavljenih mest, dokaj uspešno. Tako so v Huminu/Gemoni oblikovanje hiš zaupali mestnem arhitektu, ki se je potrudil povzeti pokrajinski regionalni slog in mu hkrati dati tudi pečat sodobnosti (postmodernizma, če hočete). Rezultat pa je, da novo mesto ni le oblikovno enotno, temveč je enotnosti celo preveč in se na vsakem koraku vidi, da je mesto pravzaprav le umeten nadomestek porušene urbane kompozicije.

Drugo pot so ubrali v Osoppu in, po mojem, boljše: samo k izgradnji osrednje stavbe javnega značaja, k načrtovanju nove mestne hiše, so povabili znanega arhitekta.¹¹ Za gradnjo posameznih hiš pa so si ljudje pomagali sami (če so želeli, so lahko načrt tudi naročili pri arhitektu, sicer pa pri navadnih stavbenikih): seveda se je bilo pri tem treba držati dogovora — ohranili so ulične črte, parcelacijsko strukturo, potek ulic, spoštovali so garabite, oblike strešin itd. Re-

¹¹ Tako je avtor projekta Luciano Semerani — glej Lotus International št. 43, 1984, str. 109—120.

zultat oblikovalsko res ni tako kvaliteten kot v Huminu (če arhitekturno ocenjujemo kvalitete posameznih stavb), zato pa je celota bolj pestra, bolj življenjska; ker je bliže temu, kako je mesto ponavadi nastajalo.

Iz povedanega bi lahko povzeli prvi sklep: za novogradnje v obstoječem grajenem okolju ni tako važno, da so kvalitetno oblikovane — seveda kvaliteta ne škodi, hkrati pa dobra arhitektura sama zase še ni porok za harmoničen odnos med novim posegom in »staro« okolico.

Vrste odnosov med novimi posegi in že pozidanimi celotami

Na prvi pogled se zdi problematika, ki jo nakazuje naslov našega razmišljanja, to je novega oblikovanja v obstoječem zgrajenem okolju, dokaj omejena in jasna razprava bi morala pojasniti, kakšne težave nastajajo pri vključevanju novogradenj v že pozidane predele mest oziroma naselij na sploh, hkrati pa nakazati nekatere, vsaj ključne poti za preprečevanje kratkih stikov med novimi posegi in staro okoliško gradbeno strukturo. Takšno »metodo« so si izbrali tudi nekateri pisci o arhitekturi v kontekstu,¹² ki so vsi po vrsti tudi arhitekti — praktiki, ne le arhitekti — publicisti. Kot zgled takšnega načina razmišljanja naj navedem tri primere, prvega domačega, druga dva tuja. V prvem primeru je to raziskovalna naloga Miloša Bonče Novo in staro kot integralni prostor. Žal imam pred seboj le letno poročilo prve faze raziskave (1982)¹³ in na tej podlagi pač ni mogoče oblikovati zaokrožene sodbe o avtorjevem postopku. Vsekakor pa je jasno, da avtor uporablja obrnjen običajni postopek, ki naj vodi od teorije k praksi, medtem ko tukaj »teorija« služi za opravičilo (predvsem avtorjevi) praksi. Teorijo sem postavila v narekovaj iz dveh razlogov — prvi je nakazan že v prejšnjem stavku, drugi pa zadeva navidezno sistematičnost in objektivnost Bončinega postopka. Ker ni glavni namen pričujočega zapisa kritika omenjene raziskovalne naloge, naj le v ponazoritev navedem nekaj dejstev: Bonča vse, po njegovem ključne sestavine arhitekturne kompozicije, piše z veliko začetnico. S tem jih ne le poudarja in hkrati mitizira, temveč tudi personificira (tekst je tako poln Oblikovalnih elementov — Open, Sredin, Dodatkov, Zaščit in Povezav). Da v mislih res vidi gradbene elemente kot žive stvari, se pokaže tudi, ko zanje uporablja glagole premikanja. Tako na primer »se Zaščita odcepi«, »prostor je gibljiv, fluiden«, »fasada se oddalji«, čeprav je res, da se oddalji le človek, ki gleda fasado, prostor je lahko le v naši zaznavi raznovrsten, se-

¹² Pri tem mislim na ožji pojem arhitekture v fizičnem kontekstu in ne na široko polje kontekstuacije, kot je bilo zastavljeno na istoimenskem simpoziju v Portorožu leta 1983. Obsežnost pojmovanja konteksta dobro označuje citat, vzet iz prispevka B. Podrecca: »... kontekst (je lahko) enkrat celoten milje, drugič mesto, tretjič noga stola, kajti tu, kot vemo, je zajeta celotna kultura«. Cf. AB, št. 62, 1984, str. 28.

¹³ Miloš Bonča: Novo in staro kot integralni prostor, letno poročilo, 1982, FAGG, VTOZD Arhitektura.

stavljen iz različnih vizualnih sekvenc, funkcijo zaščite, ki jo ima fasada, pa le arhitekt lahko odcepi od celote v svoji miselni predstavi, ko vsak problem rešuje, kot da bi bil stvar zase. Torej Bončin pristop ni takšen, kot ga zahteva minimalna metodičnost raziskovalnega dela, ni objektivni, temveč hudo subjektiven. Vendar ta subjektivnost ne pomeni, da avtor gleda na arhitekturo z zornega kota tistega, ki mu je arhitektura stvaritev namenjena (torej z zornega kota uporabnika oziroma obiskovalca), temveč gre za značilno projektantsko gesto, ki z navidezno objektivizacijo (segmentacijo problemov, kvazi-znanstveno govorico ipd.) zakriva skrajno subjektiven odnos do arhitekturnega objekta. V grobem bi lahko njegov način reševanja problema vključevanja nove arhitekture v mestni prostor označili takole: najprej arhitekt reši program in oblikovno zasnovo novogradnje kot ločeno nalogo, potem pa stavbo »zmaši« v prostor, tako da na vogalih stopničasto ali kako drugače zniža mase do gabaritov sosednjih stavb in oblikuje fasado, ki je ali nevtralna ali pa kot ogledalo. Naj citiram Bončo:

»A. Povezovanje, 'Povezati novo z obstoječim okoljem v celoto', vzpostavljanje in nadaljevanje mestne slike z interpretacijo obstoječih volumnov, merila, oblik, struktur, barve, ... novo zgradbo približamo stari.

Humanizacija. 'Približati gradbeno celoto človeku, okolju', človeško merilo, odnosi v prostoru.

B. Reflektiranje, navidez obstojna opna, z reflektiranjem okolja v steklu doseči 'idealno povezavo' (nadaljevanje mestne slike prek zrcalnih odsevov oblik, struktur, barve, ...; ustvarjanje posebnih efektov s postavljanjem stekla pod različnimi koti).

Dematerializacija faasadne opne za koreten stik z obstoječim okoljem, navidez neobstojna opna.

Transparentnost (nadaljevanje mestne slike v notranjem prostoru, nadaljevanje notranjega prostora v mestni sliki).

Povezovanje z okoljem torej prek fasadne opne, ki je enkrat sorodna strukturi obstoječega okolja (A), drugič pa jo za posebne združitve strukturno razvrednotimo (B)«.

Dejansko je Bonča, čeprav na svoj kvaziznanstven način, jasno opredelil, kako se sodobna arhitektura vzpostavlja v starem okolju — dodati bi morali še eno, najpogostejšo možnost: to je razmerje popolnega kontrasta, ko se nov arhitekturni objekt v vseh elementih razlikuje od svoje okolice, jo formalno preglasi, pomensko pa osiromaši predvsem samega sebe.

Drugi zgled arhitekturnega pisanja o problemih nove arhitekture v starem okolju — knjiga B. C. Brolina *Architecture in Context*¹⁴ —

¹⁴ Brent C. Brolin: *Architecture in Context: Fitting New Buildings with Old*, New York, 1980. Najpomembnejše ugotovitve je avtor objavil tudi v obliki članka z enakim naslovom, Cf. *The Harvard Architecture Review*, vol. 2, pomlad 1981, str. 29—39.

v uvodu govori prav o razmerju kontrasta. Dejansko se je nova arhitektura 20. stoletja (torej arhitektura modernega gibanja) vzpostavila kot moderna prav z zavestnim zanikanjem tega, kar so imenovali zgodovinska, tradicionalna arhitektura (torej z zanikanjem arhitekturnih govoric in slogov do vključno art nouveau oziroma do secesije). Tako je, kot ugotavlja Brolin, ravno kontrast edini možni odnos funkcionalistične arhitekture in sodobnega urbanističnega oblikovanja do prostora, kjer je stavba (ali kompleks stavb) nameščena. Moderno gibanje, katerega zastavki še vedno prevladujejo v arhitekturni in urbanistični praksi, se oblikovanja okolja loteva tako, kot da bi venomer gradili v praznem prostoru, »na zeleni trati«. Ker takšnega praznega prostora v resnici ni — če izvamemo skrajne primere gradnje novih mest v divjini, kot sta Brasilia ali Chandigar,¹⁵ dejansko vedno posegamo v območja, ki so tako ali drugače že oblikovana in ki že imajo svoj značaj.

Če nadaljujemo z Brolinovim dokazovanjem — kontrast kot eden od odnosov med posameznim arhitekturnim objektom in njegovo okolico ni nov pojav, le njegova uporaba v preteklosti je bila omejena: le stavbe posebnega pomena so lahko po velikosti, po razkošju materialov, detajlov, po izjemnem oblikovanju izstopale iz okolice. Hierarhija slogovne pojavnosti je bila izraz pomenske hierarhije — spomnimo se le najbolj »oguljenega« primera gotske katedrale in anonimnega, slogovno izenačenega okolja srednjeveških meščanskih hiš, ki so jo obdajale. Če bi bila vsaka hiša podobna cerkvi, bi bil pomenski naboj katedrale izničen. Če ironiziramo, si arhitekti danes prizadevajo prav to: zgraditi vsak svojo katedralo, ne oziraje se na znižanje »praga občutljivosti«, to je tistega psihološkega mehanizma, ki uravnava naše odzivanje na nepredvidljive, šokantne dražljaje — če jih je preveč, ne dosežejo več takšnega psihološkega učinka, kakor če bi doživeli le zmerno porcijo šokov.¹⁶ Edina vrsta omejitev, ki preprečuje še večje število sodobni katedral, je ekonomske in z njo povezane politične narave.¹⁷ V samem arhitekturnem izrazu pa je le malo ali nič kodiranih vzorcev, ki bi za določeno arhitekturno nalogo ali za določeno vrsto urbanih sklopov narekovali takšen ali drugačen tip prostorskih rešitev.

Na kakšen način je možno doseči sožitje med novim in starim — v tej točki ne morem več biti istih misli z Brolinom. Njegov postopek namreč temelji na enostavni predpostavki: če se bomo poglobili v oblikovno analizo »uspešnih« primerov sožitja (in ti primeri so po večini vzeti iz arzenala klasične arhitekture 18. in 19. stoletja),

¹⁵ Pa še tam se je pokazalo, da je prišlo do nepopravljivega konflikta med arhitekturo oziroma organizacijo prostora in načinom življenja. (Glej analizo Chandigar v knjigi Benta C. Brolina *The Failure of Modern Architecture*, London, 1979, str. 88—103).

¹⁶ Za ponazoritev mehanizma »praga občutljivosti« glej George Baird »La dimension amoureuse in Architecture«, *Meaning in Architecture*, ed. Ch. Jenks in G. Baird, London, str. 83.

¹⁷ V tem primeru pojmujem tehnološke možnosti kot funkcijo ekonomije.

se bomo naučili spremeniti odnos do ustvarjalnosti. Sedanje prepričanje, da je dobra arhitektura le originalna arhitektura (tisti pa, katerega stvaritev se podreja značaju prostora, pa je le posnemovalec), je namreč po njegovem vzrok za slabe dosežke na tem področju. Tako s svojo knjigo niza primere takšnega ali drugačnega oblikovnega podrejanja urbanemu kontekstu in analizira dobre in slabe plati posameznih rešitev. V splošnem lahko rečemo, da je njegova metoda podobna učenju v mojstrski delavnici: učenec — bralec naj bi se na primerih iz »prakse« naučil večšine dobrega arhitekturnega in urbanističnega oblikovanja.

Še korak dlje v formalizaciji problematike tako imenovane urbane arhitekture pomeni delo Roba Krierja *Urban Space*.¹⁸ Krierjev odnos do obstoječih arhitekturnih objektov je drugačen od Brolinovega — konkretni primeri mu ne služijo kot pedagoški zgledi za korekcijo oblikovalske prakse temveč obratno: so uresničitev splošnih arhitekturnih zakonov, ki so izpeljani iz geometrijskega reda. Že v uvodni definiciji tako opredeljuje mestni prostor kot: »geometrijsko omejen z vrsto fasadnih zapor. Šele zaradi njegovih geometrijskih lastnosti in estetskih vrednot ga lahko zaznavamo kot mestni prostor«. ¹⁹ Zato tudi ceni pravilen geometrijski prostor, ki ga lahko začrta le enotna arhitektova zamisel. »Čista, geometrijska mestna prostorska oblika zahteva izjemno rahločutno in kvalitetno arhitekturo. Vsaka arhitekturna napaka je takoj opazna in hitro pokvari splošni vtis«. ²⁰ Sočasno oblikovana mestna celota je zato lepša od nepravilne »organske« arhitekture.

Za Krierja je torej nepravilnost v prostorski zasnovi napaka, ki ruši lepoto prostorskega reda. Drugačen pogled na prostorske deformacije razkrivajo avtorji knjige *Forme et déformation des objects architecturaux et urbains*.²¹ Vsaka realizacija se mora spoprijeti z napakami — nepravilnosti zemljišča in parcelacije so še najbolj mile oblike. Hujši konflikti so posledica nasprotij v procesu nastajanja celote, kar seveda vpliva na deformacije na oblikovni ravni,²² ali pa jih povzročijo nasprotja med starim »organskim« tkivom in novimi posegi, ki temeljijo na geometrijskem redu.²³ Dodali bi lahko, da se prav v odnosu do deformacij kaže bistvena formalna razlika med sodobno, iz funkcionalizma izvirajočo arhitekturo, in tem, kar v splošnem imenujemo

¹⁸ Rob Krier: *Urban Space*, Academy Editions, London 1979 (nemški original 1975). Poglavlje iz knjige je Krier objavil kot članek v reviji AD, glej Rob Krier: »Typological and Morphological Elements of The Concept of Urban Space«, *Architectural Design*, 1979, št. 1, str. 2—17.

¹⁹ Op. cit. str. 15. Za Krierjevo neoplatonistično pojmovanje je značilno, da povzema Albertijevo paradigmo: »mesto je velika hiša«. Tako je trg mestna soba, ulica pa mestni hodnik. »Geometrijske značilnosti obeh form so enake« (str. 16).

²⁰ Op. cit., str. 31.

²¹ Alain Borie, Pierre Micheloni, Pierre Pinon: *Forme et déformation des objets architecturaux et urbains*, édition E.N.S.B.A., 1984 (1. izdaja 1978).

²² Op. cit., str. 44.

²³ Op. cit., str. 67.

»tradicionalna« arhitektura.²⁴ Tradicionalna arhitektura namreč deformacijo vgradi v svoj formalni sistem brez ostanka, medtem ko funkcionalistična arhitektura skuša napake prikriti (izogniti se jim pač ni mogoče) in to najpogosteje tako, da togo sledi določenemu vzorcu, nezaželjene posledice takšnega koncepta pa sramežljivo postavlja v drugi plan ali jih zakriva s kozmetičnimi posegi. Značilno je, da se v tem kontekstu tudi družbena resničnost pojavlja kot napaka, deformacija: že od Haussmannove obnove Pariza dalje je uradna arhitektura služila maskiranju resničnosti starih mestnih jeder — za lepimi fasadami novih bulvarjev se je skrival svet prenatrpanih dvorišč, ozkih starih uličic in grdih zakotnih hiš.

Naj v tej točki naše razprave povzamem, kakšne vrste odnosov označujejo stik novih gradbenih posegov z obstoječim prostorskim okvirom. To so:

- odnos formalne jukstapozicije oziroma negacije prostora,
- odnos reflektiranja oziroma ustvarjanje zrcalne podobe prostora in
- odnos formalne prilagoditve.

Za začetno stopnjo razvoja moderne arhitekture je značilna popolna jukstapozicija med novo oblikovanimi prostorskimi zasnovami in resničnostjo že pozidanega prostora. Prostor je pojmovan kot pomenska in dejanska »tabula rasa«, kjer lahko arhitekt ustvarja po mili volji in ga omejujejo le postavke moderne arhitekture (kjer so že vgrajeni cilji »boja za lepšo prihodnost«, ki ga arhitekt bije s tem, da oblikuje prostor za novega človeka). Pri tem velja pripomniti, da odnos do prostora kot do tabule rase ni iznajdba 20. stoletja, temveč mu lahko sledimo nazaj do časa renesanse, do tako imenovanih idealnih mestnih planov torej do točke, ki zaznamuje nastanek arhitekture in urbanizma v sodobnem pomenu. Takšen način oblikovanja naj ponazorim z najbolj slavnim zgledom, z Le Corbusierjevim Plan Voisin za Pariz iz leta 1929. Res da na srečo načrta niso uresničili (niso podrli zgodovinskega jedra Pariza na desnem bregu Seine in tam zgradili visokih poslovnih stolpov), zato pa je njegova miselna naravnost prišla do izraza kasneje po vseh velikih mestih zahodnega sveta in tudi Pariz ni ostal izjema. Če pionirsko fazo moderne arhitekture simbolizira prav Plan Voisin s svojimi stolpi čistih geometrijskih oblik, ki so v geometrijskem redu tudi razporejeni po prostoru, je aplikacija tega načela v gradbeni praksi prinesla kup težav. Tako je za 60. leta, ko je moderna suvereno obvladovala vso arhitekturno in urbanistično sceno, značilen velik razmah posebne inačice sodobne škatlaste arhitekture, to je arhitekta z reflektirajočo stekleno fasadno oblogo. Ogledalo kot zunanji arhitekturni plašč se je pač zdelo primerno tudi zato, ker s tem, ko na zgradbi odseva zrcalna podoba okoliškega

²⁴ Pojem je seveda ohlapen, ker ne dopušča razlikovanja med različnimi »prostorskimi« praksami, ki so se razvile v različnih zgodovinskih okoliščinah. Hkrati je tudi res, da bi tudi posamične smeri sodobne arhitekture po svojih zunanjih značilnostih prej sodile v to zvrst, kakor pa v prvo.

(urbanega) pejsaža, na videz popolno rešuje problem nasprotja med novim in starim: novo se dokončno zlije s starim, saj na površini dosledno povzame njegovo podobo. Dejansko ozadje in učinke sodobne zrcalne arhitekture je razkrila Diana Agrest v svoji razpravi »Architecture of Mirrors/Mirror of Architecture«.²⁵ Ko govori o problemu arhitekture v kontekstu, ugotavlja, da »je prisotnost arhitekturnega objekta (ki ima zrcalno fasado), podrejena dejstvu, da objekt poskuša vsrkati svoj kontekst, je hkrati objekt in kontekst. Zdi se, da stavba nadomešča, in to dobesedno, slog konteksta in njegovo materialnost s pomočjo iluzionistične podobe... Zrcalna arhitektura je realističen odsev/reprezentacija sveta, sporočilo brez koda. Podoba, ki jo ogledalo odseva, je kot slika v časopisu ali fotografija, torej sporočilo brez koda, nepretrgano, neskončno sporočilo.«²⁶ V zadnjih nekaj desetletjih se je najprej bolj sramežljivo potem pa vedno bolj na široko pričel uveljavljati »manj radikalen« tok arhitekture v širokem razponu od nadaljevanja »tradicionalistične« smeri prek tako imenovanih regionalnih smeri do »urbane arhitekture« in postmodernizma. Ni moj namen povzemati, kako so se posamezne struje v svetu pojavljale in razvijale,²⁷ niti se ne nameravam lotiti arheologije tega pojava pri nas — čeprav bi bilo takšno dejanje potrebno. Za namen pričujoče raziskave zadostuje, če ugotovim le dejstvo, da je glavnina takšnih prizadevanj sorodnih temu, kar smo zapisali o primeru Brolinovega načina razmišljanja: arhitekt naj se nauči prilagoditi svojo stvaritev bodisi tako, da upošteva oblikovalske konstante danega (pozidanega) prostora, bodisi tako, da se ob lastnem oblikovalskem delu zgleduje pri »musée imaginaire« arhitekturne zgodovine. Vendar niti v prvem niti v drugem primeru ni mogoče govoriti o celovitejšem pristopu, ki bi zagotavljal odpravo ideoloških mehanizmov zakrivanja in premeščanja, tako značilnih za moderno arhitekturo in urbanizem. Dogaja se le to, da druge vrste mehanizmov nadomeščajo prejšnje, ključni odnosi in razmerja pa ostajajo nespremenjeni. Če je v svetu od 60. leta dalje naraslo število študij o arhitekturi in urbanizmu, če se je tudi na tem področju pričelo gibanje v smeri scientifikacije arhitekturne in urbanistične misli, le-to ni imelo neposrednih pozitivnih učinkov na prakso oblikovanja prostora. Pri tem je značilno razmerje postmoderne do arhitekturne zgodovine — postmoderna očita modernistom predvsem slepo vero v lepšo prihodnost in zgodovinsko amnezijo, vendar na tem ne gradi trdnejših temeljev arhitekturne zgodovine, temveč se zadovoljuje s tem, da »sprejema tradicijo v katerikoli njenih pojavnih oblik in v tem vidi ponovno potrditev pomena arhitekture...«²⁸ o čemer priča tudi citirana

²⁵ Diana Agrest: »Architecture o Mirrors/Mirror of Architecture«, *Oppositions*, št. 26, pomlad 1984, str. 118—133.

²⁶ Op. cit., str. 129 in 131.

²⁷ Dovolj kritičen in zgoščen pregled situacije za francosko in deloma italijansko sceno urbane in postmoderne arhitekture je podal Michel Veyrenche: »L'architecture urbaine: une utopie realiste«, *Éléments d'analyse urbaine*, Philippe Panerai et al, Bruselj, 1980, str. 171—192.

²⁸ Alan Colquhoun: »Three Kinds of Historicism«, *Architectural Desing*, september-okt. 1983.

knjiga Roba Krierja. Če so takšne okoliščine značilne za dogajanje v Evropi in Severni Ameriki, je jasno, kakšno je stanje pri nas (v Sloveniji), kjer bi resne raziskave na temo arhitekturne in urbanistične »teorije« lahko prešteli na prste. Tako se tudi naša najnovejša arhitekturna dejavnost (v kateri sodelujejo tudi nekdanji predstavniki funkcionalistične smeri, ne le »postmodernisti«) zadovoljuje s tem, da povzema le formalne značilnosti prostorsko — časovnega zapisa, ne da bi se samokritično spraševala o položaju arhitekture v družbi in še posebej o procesu urejanja prostora, o njeni vlogi v družbeni delitvi dela, o omejitvah arhitekturnega poklica itd. Pri tem lahko ugotovimo, da je srednja in starejša generacija arhitektov, ki si je pridobila položaj še v času gradbene ekspanzije (in prevlade sunkcionalizma) popolnoma prenehala z javno strokovno razpravo o arhitekturnih vprašanjih. Aktivna je ostala le mlajša srednja generacija, torej generacija, ki si šele išče ali utrjuje položaj na trgu arhitekturne ponudbe in povpraševanja. Zanj je v splošnem značilno, da se pri verbalnem diskurzu osredotoča na iskanje temeljnih (naravnih) arhitekturnih načel ali pa se zateka v povečevanje določenih izsekov iz arhitekturne zgodovine (Plečnik). S tem pa se te razprave vključujejo v širši arhitekturni pojav, ki se hote ali nehote vrača na ideološke pozicije neoklasicizma in historicizma 18. in 19. stoletja.

V zadnjem času med arhitekti narašča zanimanje za to, da bi se od tradicionalnih načinov gradnje naučili, kako ustvariti sožitje med novim in starim, kako povzeti regionalno tipiko, človeško merilo in kar je še podobnih mitoloških predstav. Prepričana pa sem, da je dajanje oblikovalskih napotil sicer možno, ne more pa prispevati k spreminjanju razmer na področju urejanja prostora. Da je temu res tako, zadostuje premislek o tem, da sodobna arhitektura in urbanizem nista več zmožna oblikovati prostora mest in drugih naselij tako, kot se je to dogajalo v stoletni, če ne tisočletni naselbinski zgodovini. Neizpodbitno dejstvo namreč je, da so mesta včasih nastajala in se spreminjala kot ladja Argo.²⁹ V našem času se je ta prenavljalska lastnost naselbinskih oblik že skoraj izgubila. Produktov sodobnega prostorskega urejanja ni mogoče sproti prilagajati spremembam življenja in to niti na ravni osnovne prostorske celice — na primer stanovanja, niti na ravni mestnega dela — na primer soseske, kaj šele na ravni mesta kot celote. Edino, kar znamo storiti, je, da soseski prizidamo še en stanovanjski kompleks. In prav to najenostavnejše dodajanje (ki pa ga kljub rušitvam obstoječih gradbenih struktur seveda ni mogoče izvajati v nedogled) je edina možnost »regeneracije« sodobnih prostorskih zasnov.

Tako smo od izhodiščne teme prešli na silno široko področje analize, kjer bi morali po eni strani pojasniti, kako je prostorska organiza-

²⁹ Cf. Roland Barthes: »Sémiologie et urbanisme«, *Architecture d'Aujourd'hui*, št. 153, 1970/71, str. 13, slov. prevod »Semiologija in urbanizem«, *Problemi-Razprave*, št. 184—86, 1979.

cija delovala včasih, da je bil mogoč efekt ladje Argo, in hkrati kritično analizirati vso sodobno prostorsko prakso.

Glede prve teme se moramo omejiti na ključno ugotovitev: nekdanji načini organizacije prostora so neponovljivi, ker nista ponovljivi prostorska praksa in družbena konstelacija, ki sta bili podlaga in *raison d'être* konkretne zgodovinske gradbene zasnove. Če spet vzamemo zgled s stanovanjskega področja: sam izraz stanovanjska gradnja se ne more vezati na gradbene oblike, starejše od sto, stopetdeset let. To, kar je včasih služilo stanovanju v mestu ali na vasi, e je ravvalo po čisto drugačnih načelih in je temeljilo na drugačnih družbenih odnosih, drugačnih družbenih normah in kulturnih modelih.

Za razliko od sodobnega načina gradnje tradicija ni poznala prostorske delitve med območji za delo in za stanovanje. Torej je stavba, na primer meščanska hiša ali kmečki dom — vsebovala tudi prostore in površine za delo in prav v tej prostorski povezanosti dela z bivanjem je ključna, neponovljiva lastnost tradicionalnih »stanovanjskih« tipov.

Druga značilnost tradicionalnih načinov gradnje je, da je »stanovanjska« stavba služila razširjeni družini kot osnovni družbeni in proizvodni celici. Danes je družina skržena na tako imenovano »nuklearno« družino in so stanovanja umerjena ta takšno velikost. Poleg tega družina ni več ekonomska enota — oče in mati si vsak po svoje pridobivata dohodek.

Tretjič: včasih so stavbe odražale socialni položaj lastnika, obenem pa tudi »genius loci«. Danes je socialna transparentnost stanovanjskih stavb zabrisana: v večini primerov se ne da razbrati, kakšen status ima posamični lastnik »hišice po katalogu«, še manj pa stanovalec v bloku — čebelnjaku. Znotraj posamezne tipološke vrste je lokacija še najbolj oprijemljiv znak, ki govori o socialnem položaju stanovalcev. Le pri ekstremnih primerih — pravih razkošnih vilah in pri barakarskih naseljih točno vemo, kdo stanuje v prvih in kdo v drugih. Glede »geniusa loci« pa lahko ugotovimo, da se je že skoraj popolnoma izgubil in to ne le pri nas, v Sloveniji, ampak je oblikovno osiromašenje stanovanjske gradnje postalo univerzalen pojav.

In še zadnja, prav tako pomembna razlika: včasih so se vasi in mesta gradila, obnavljala in spreminjala brez posredovanja arhitektov in urbanistov, tako da področje gradnje ni bilo odtujeno od običajnih poti družbene reprodukcije — bilo je enakovredni sestavni del življenjskega ciklusa. Danes se sodobna arhitektura in urbanizem postavljata kot edina poklicana, da obvladujeta ne le gradnjo nasploh, temveč tudi gradnjo stanovanj in to v imenu neukega ljudstva, ki je brez občutka za higieno, za red in za splošne družbene smotre. V resnici gre za nadaljevanje istega procesa indoktrinacije »drhali«, ki se je pričel s koncentracijo proletariata v mestih, se nadaljeval z gradnjo »delavskih kolonij« in »vrtnih mest« in se iztekel v današnji čas s tem, ko je stanovanjska gradnja postala donosna veja gospodarstva,

oziroma v našem (jugoslovanskem) primeru del gospodarstva, ki obrača 10 % narodnega dohodka, pa vendar ni videti konca pomanjkanja stanovanj v mestih in drugim vse globljim izrazom stanovanjske krize.

Podobno primerjavo, kot smo jo ravnokar označili, bi lahko opravili še za druge segmente prostorske prakse včasih in danes — in zašli bi v široko sociološko analiziranje, kar nikakor ni namen pričujoče razprave. Toda morda bi poglobljena zgodovinska študija starih prostorskih oblik prinesle kak napredek? Vsekakor, toda le s tem, da bi prispevala k razširitvi zgodovinskih spoznanj, k uveljavljanju zgodovinske zavesti, kajti: »Bolj kot je poznavanje preteklosti objektivno, manj ga lahko apliciramo na naš čas. Uporaba preteklosti kot rezervoarja modelov za sedanjo rabo je vzorčno povezana z ideološkim izkrivljanjem preteklosti in sodobna historiografija si prizadeva odpraviti prav ta izkrivljanja.«³⁰

Kako razumeti obstoječe grajeno okolje in vlogo sodobne arhitekture v njem

V projektantskem postopku mora arhitekt ponavadi razrešiti vrsto problemov na ravni programa in arhitekture »tehnologije« (kot so dostopi, povezave, ločevanje, zahteve fizičnega in programskega značaja itd.). Vse zahteve in omejitve mora prevesti v prostorske, arhitekturne rešitve. Postopek arhitekturnega snovanja je prvi najbolj nazorno razčlenil Christopher Alexander — že leta 1964 v svojih *Notes on the Synthesis of Form* in potem še v *Pattern Language*.³¹ V obeh delih mu je bila vzor tradicionalna arhitektura »brez arhitektov«, za katero je značilna velika mera prilagodljivosti tako človekovim fizičnim kakor tudi čustvenim potrebam — mednje Alexander prišteva tudi zahteve po zraščeni arhitekturi z okoljem. S tem, ko je racionaliziral arhitekturni postopek, je arhitekturi tudi odvzel avreolo posvečenosti in sodobnega arhitekta osvobodil michelangelovskega ustvarjalnega napora.

Vendar za razmerje Alexandrovega ustvarjalnega postopka do tradicionalnih prostorskih praks ni bistveno, da je prvi racionaliziran, ostali pa slonijo večinoma na nezavednih, iracionalnih ustvarjalnih motivacijah — prvi se od ostalih razlikuje v drugi bistveni točki: sodobni arhitekt je postavljen v položaj zastrašujoče ustvarjalne svobode — sam si mora zgraditi svoj ustvarjalni jezik, sam mora izbrati eno od milijonov možnih formalnih kombinacij, sam mora svoji stvaritvi vdihniti vsebino, sporočilo, čeprav si pri tem lahko pomaga z raznimi triki gestalt psihologije, socioloških spoznanj, zgodovinskih zgledov itd. To naraščanje svobodne odločitve³² je povezano z naraščajočo zahtevo po original-

³⁰ Alan Colquhoun, op. cit., str. 38.

³¹ *Notes on the Synthesis of Form*, Cambridge Mass, 1964 in *A Pattern Language*, Oxford University Press, New York, 1977.

³² O svobodi v arhitekturnem ustvarjanju govori članek Christiana Norberg-Schultza »Meaning in Architecture«, objavljeno v istoimenski knjigi (ed. Charles Jenks in George Baird), London 1969, str. 221—225.

nosti, po modernosti in ji v zgodovini arhitekture lahko sledimo od obdobja renesanse, ko se je arhitekturni poklic sploh začel konstituirati. Jezik vzorcev je prav tako le pripomoček, ki sicer arhitektu olajša (racionalizira) izbiro, ker jo razstavlja na manjše, bolj obvladljive in »objektivnejše« segmente, ne nadomešča pa trdnega sistema vrednot, kulturnih modelov in pomenskih kodov, ki vsi skupaj sestavljajo arhitekturni jezik predkapitalističnih obdobj in tako imenovanih primitivnih družb.

Tako smo pač danes primorani, da na čim bolj racionalen, znanstven način poskušamo razumeti in razložiti to, kar sestavlja prostorsko urbano celoto, pri vsem tem pa skoraj ni upati, da bi lahko v projektantskem postopku dosegli izgradnjo podobne koherentne, kompaktne celote večjih razsežnosti, kot so mesta včasih bila.

Da bi v postopku arhitekturnega osnovanja oblikovalci prišli do boljših rešitev, ki bi pri ljudeh vzbujale pozitivne občutke, si arhitekti že nekaj časa pomagajo s tako imenovano percepcijsko analizo. Vendar je takšna metoda bolj uporabna kot podlaga za krajinsko oblikovanje, na primer za komponiranje obcestnega prostora, kakor pa za analizo urbanega prostora. Koncept percepcijske analize namreč izhaja iz pojma poti in nanjo vezanih vizualnih sekvenc, zato na ta način ni mogoče razložiti zasnove celega prostora, torej prostora »v globini« za vizualnimi pregradami, čeprav prav zasnova kot celota določa tudi strukturo vizualnih open. Vzemimo za primer ulični prostor — z vizualno analizo lahko ugotovimo, kje so potrebni določeni oblikovalski prijemi, ki bi zagotavljali zaželeno optične učinke, kot so oblikovanje urejenih fasadnih nizov, vizualno vodenje gledalčevih pogledov v določeni smeri, zaključevanje vizualnega polja itd. Na ta način pa lahko posežemo le v končno fazo koncipiranja posamezne novogradnje ali pa v doseženo kozmetično korekcijo že zgrajenih fasadnih nizov. Nikakor pa ne moremo niti analizirati niti sestaviti zasnove posameznega objekta, kaj šele urbane strukture kot celote.

Vizualna analiza postavlja podobo mesta kot izoliran objekt svojega »objektivnega« opazovanja — in ravno v tem je njena največja napaka. Druga, manj huda napaka je, da sloni na subjektivnem doživljanju prostorskih pojavov: vsak človek prostor doživlja nekoliko po svoje in seštevek vseh mogočih subjektivnih izkušenj naj bi avtomatično dal srednjo, objektivno vrednost. Podobna mitologija povprečka deluje tudi pri drugih psiholoških postopkih, ki poizkušajo raziskati običajne človekove potrebe in »prostorske« vedenjske vzorce. Tretja napaka pa je, da prav s konceptom (priviligirane) poti percepcijska analiza obravnava prostor s privilegiranega zornega kota, to je s stališča načrtovalca, obiskovalca, popotnika, ne pa s stališča tistega, ki mora v določenem (mestnem) predelu stanovati, živeti, torej živeti za kulisami dobro oblikovanih vizualnih sekvenc. A tudi gledano z vidika usmerjene poti same je percepcijska analiza vprašljiva — prednost daje namreč le gibanju v eni smeri, ob povratku pa se vizualni red poruši, ker je postavljen narobe.

Skratka, podoba mesta je le videz kompleksnih prostorskih pojavov in zato je treba poseči globlje in poskusiti razložiti njeno logiko. Logika formiranja in delovanja urbane podobe je razložljiva le, če spoznamo logiko delovanja in formiranja urbane strukture.

Morfološka analiza urbanega prostora je ena od poti, kako pojasniti zakonitosti v organizaciji (fizičnega) prostora. Vsekakor je pri morfološki analizi v ospredju prostor kot sistem oblik, vendar ne kot videz (urbana podoba), temveč kot prostorska struktura. Tako poskušamo prostor kot sistem oblik razložiti na ta način, da po eni strani opredelimo njegove ključne elemente, po drugi strani pa urbano strukturo razlagamo tudi kot preplet elementov na različnih strukturalnih ravneh. Naj pojasnim: določen element nižje ravni, na primer zasnova posamezne, tipične stavbe v mestu prek organizacije svoje zunanjsčine prispeva k določanju elementov višje ravni — posamezna pročelja namreč sestavljajo trakove uličnih pročelj, ki jih lahko štejemo za elemente na ravni celega mesta. Podobno posamezne enote hiša/parcels (ki so temeljne enote tradicionalne urbane zgradbe) skupaj tvorijo ulične otoke in ulični otoki so sestavni deli urbane strukture na ravni mesta.

Drugo izhodišče morfološke analize, ki je prav tako pomembno kot luščenje strukturnih zakonitosti urbane zgradbe je zgodovinska analiza. Vsako konkretno urbano zasnovo namreč vidimo kot nekaj posebnega, neponovljivega, ker se je oblikovala v točno določenih zgodovinskih (torej družbenih) okoliščinah, torej v določenih družbeno-gospodarskih odnosih, kulturnem mišljenju, načinu življenja ipd., kar vse je bilo v toku zgodovine podvrženo nenehnim spremembam. Tako poizkuša morfološka analiza upoštevati družbeno in kulturno členitev prostora in hkrati odkrivati zgodovinsko določljive »plasti« prostorske celote.

Zato tudi morfološka analiza ne more dati dokončnih odgovorov na vprašanje, kakšna je v splošnem urbana zgradba — zgodovinska resničnost je takšna, da nam dovoljuje opredeliti le posamezno konkretno urbano zgradbo in še to v točno določenem časovnem preseku. Resda z morfološko analizo ni mogoče dajati splošnih oblikovalskih napotkov, koristna pa je pri interpretaciji prostora kot fizične zasnove. Z njo namreč lahko precej plastično ponazorimo, kako ves prostorsko-oblikovni sistem deluje kot usklajena in med seboj povezana celota in hkrati načrtovalcem povemo, da posegi na eni ravni prostorske strukture nujno povzročijo tudi spremembe v odnosih in v poudarkih na drugih ravneh.

Naj končam z naslednjo mislijo: problematike oblikovanja novih stavb v že pozidanih območjih ne bomo rešili s tem, da bomo poskušali posnemati »avtohtono« slovensko arhitekturo, ker te arhitekture ni in je nikoli ni bilo, razen morda v glavah romantično navdahnjenih arhitektov, ki so že od Plečnika in Vurnika sem iskali pristni slovenski arhitekturni izraz. Naša urbana arhitektura je v vseh obdobjih gradnje, tudi v 19. in v zgodnjem 20. stoletju predvsem posebna (pa

tudi ne slogovno enotna) in načica evropskih kulturnih tokov. In ravno to splošno kulturno, kar nas povezuje z zgodovino Evrope, je tisto, kar velja ohranjati in z današnjimi izraznimi sredstvi nadaljevati. Brezosebna »funkcionalistična« arhitektura zadnjih nekaj desetletij je pozabila na logiko oblikovanja urbane arhitekture in s tem zanižala mesto kot družbeno in pomensko resničnost. Postmoderna sicer deklarativno kliče k povratku mestnih oblik, vendar že njeno sklicevanje na obliko kot ključnega »nosilca« sprememb v prostorski praksi ne daje upanja na uspeh. Nedvomno pa je napočil čas, da s tenkočutnim spoštovanjem in razumevanjem logike strukturiranja (in ne le oblikovanja) mest prispevamo k vzpostavljanju civilne — mestne kulture. Vendar bo obenem to po vsej verjetnosti tudi pomenilo, da se bo arhitektura, kakršno gojimo danes, slejkoprej morala posloviti.

Matjaž Potrč

Fugosto lahko slišimo, kako je Marx zavrgel zamisel človeške narave. Pri tem imamo različne možnosti interpretacije: lahko, da sploh ni pristajal na zamisel o človeški naravi, ali da je »kaj časa« pristajal, potem pa jo zavrgel (tudi lahko uvedemo epistemološki rum, ki na primer loči med neznanstvenim mladim hegelovskim ted znamenitostnim strelim Marxom). Ostane tudi možnost ugotoviti, da je Marx vztrajal na pojmu človeške narave.

Na takšno rešitev se zaveda Norman Geras v svoji knjigi *Marx in človeška narava* (*Marx and human nature. Refutation of a legend*, Verso, London 1983). Takšna rešitev, kot tudi katerakoli druga, ni toliko zanimiva, če ne poskušamo definirati, kaj je o pojmu mislil Marx, kaj so mislili drugi, in kaj mislimo mi sami, če ne primerjamo različnih možnosti opredelitve pojma. Na tej podlagi lahko laže vidimo, potek razprave, in pravo dilemo. V naslednjih vrsticah bom skušal najprej predstaviti nekaj misli iz omenjene knjige, potem pa ne kratko le nekaj svojih razmišljanj o človeški naravi in marksizmu nasploš.

Glavna knjižica je pravzaprav strgvenec v prid temu, da Marx ni zavrgel človeške narave. Šesta tema o Feuerbachu naj bi bila lista, kjer naj bi to storil, se to je potrebno dokazati, da v njej tega ni.

Ne govorimo o »človeški naravi«, raziskujemo dva njena aspekta: trdimo, da imamo opravke s stalno bitnostjo, ki označuje stalne univerzalne potrebe, dane na naravni način, ali pa lahko govorimo o človeški

Marx in človeška narava

Matjaž Potrč

Pogosto lahko slišimo, kako je Marx zavrgel zamisel človeške narave. Pri tem imamo različne možnosti interpretacije: bodisi, da sploh ni pristajal na zamisel o človeški naravi, ali, da je nekaj časa pristajal, potem pa jo zavrgel (toda lahko uvedemo epistemološki rez, ki na primer loči med neznanstvenim mlajšim hegllovskim ter znanstvenim zrelim Marxom). Ostane tudi možnost trditve, da je Marx vztrajal na pojmu človeške narave.

Za takšno rešitev se zavzema **Norman Geras** v svoji knjigi **Marx in človeška narava** (Marx and human nature, Refutation of a legend, Verso, London 1983). Takšna rešitev, kot tudi katerakoli druga, ni toliko zanimiva, če ne poskušamo definirati, kaj je o pojmu mislil Marx, kaj so mislili drugi, in kaj mislimo mi sami, če ne primerjamo različnih možnosti opredelitve pojma. Na tej podlagi lahko šele vidimo, potek razprave, in prave dileme. V naslednjih vrsticah bom skušal najprej predstaviti nekaj misli iz omenjene knjige, potem pa na kratko še nekaj svojih razmišljanj o človeški naravi in marksizmu nasploh.

Majhna knjižica je pravzaprav argument v prid tezi, da Marx ni zavrgel človeško naravo. Šesta teza o Feuerbachu naj bi bila tista, kjer naj bi to storil, za to je potrebno dokazati, da v njej tega ni.

Ko govorimo o »človeški naravi«, razlikujemo dva njena smisla: bodisi, da imamo opravka s stalno bitnostjo, ki označuje stalne univerzalne poteze, dane na naravni način, ali pa lahko govorimo o človeški

naravi kot o zgodovinsko spreminjujoči se družbeno-kulturni specifični bitnosti. Človeška narava je, nadalje, izraz, ki ga uporabljamo za obstojno bitnost v katero sodijo vse stalne človeške značilnosti. Dejal bi, da je takšna opredelitev človeške narave, materialistično gledano, proksimalna, da se ozira zgolj na tiste značilnosti človeka, ki so na ta ali oni način neposredno materialno povezane s človekom kot materialnim, fizičnim bitjem. Izraz »narava človeka« pa lahko uporabljamo v distalnem smislu, ker smo pač pozorni na širše okolje, kontekst, v katerem nastopajo človeška bitja. Moja teza je, da je Marx mislil na spremembo v proksimalnem ustroju človeka, ter je v tem smislu izredno pomembna njegova določitev človeške narave. Menim tudi da je bil Marx prepričan, kako se s spremenjenimi zunanjimi pogoji, torej s tem, kar ljudje v okolici zunanje zaznavajo, spreminjajo tudi notranji pogoji zaznavanja. Pogoji zaznavanja, razumljeni v najširšem smislu človeške narave, so pri celotni zadevi odločilni in proksimalni spremembe v zavesti individuov. Le s prepričanjem v tako izvedljivo spremembo v zavesti individuov lahko razložimo Marxovo optimistično dožemanje možnosti komunizma. Predvsem predstavlja možnost komunizma bistveno spremenjena spoznavna struktura individuov kot takih, ter s tem v zvezi sprememba njihovega notranjega, distalnega aparata. Sprememba zavesti, ki jo sicer pospešijo ali pa so zunanji pogoji celo odločilni, je tista, ki lahko prispeva k bistveno spremenjenim družbenim, zunanjim odnosom. Nekdo bi lahko ugovarjal, da je to tipično idealistično dožemanje, po katerem je zunanja, materialna realnost odvisna od notranje realnosti, od zavesti. Tak ugovor pa spregleda naslednje: da je Marx dejansko ves čas poudarjal pomen zavestne spremembe, oziroma spremembe zavesti za realizacijo kvalitativno novih družbenih razmerij in končno komunizma. In še: zavest individua in človeka kot generičnega bitja je pri tem bistvena, moramo pa jo interpretirati materialistično, to je, ne smemo dovoliti idealistične interpretacije v sami človeški naravi.

Bistveno mesto, ki naj bi dokazovalo, kako je Marx zavrgel pojem človeške narave je že omenjena šesta teza o Feuerbachu. Ta teza pa dopušča več interpretacij. Naj vzamem med temi dve: naprej distalno in potem proksimalno. Poudarek je pri distalni percepciji, zaznavanju, na zunanjih pogojih, ki opredeljujejo človeško naravo. Marx najprej govori o tem, kako je pri Feuerbachu bistvo religije povzeto v bistvo človeka. Vendar pa je ta človek pri Feuerbachu sedaj abstrakcija, katero lahko razrešimo zgolj tako, da jo prevedemo v zunanje pogoje njenega pojavljanja, v celoto družbenih odnosov. Feuerbach, ne kritizira te prave narave človeka oziroma zunanje narave, določene z distalnimi mehanizmi in odnosi. Zato jo abstrahira od zgodovinskega procesa, ter predpostavi abstraktnega izoliranega človeškega individua. Človeško bistvo je treba opazovati kot nekaj zunanje določljivega. Feuerbachu to ne uspe, in ga zato opazuje kot rod, kot notranjo nemo opredelitev, ki na naravni način združuje individue. Navedeno interpretacijo imenujem distalna interpretacija, ker v bistvu pristaja na naravo človeka kot na nekaj zunanjega, na nekaj zunanje določ-

ljivega, v nasprotju z mrtvo, idealno naravo človeka. Glede na to branje oziroma interpretacijo, je seveda razumljiva trditev, da je Marx v šesti tezi o Feuerbachu zavrgel človeško naravo, vsaj abstraktno človeško naravo ter, da se mora človeška narava razbliniti v analizi konkretnih zunanjih odnosov v družbi. Ali je sploh možna drugačna interpretacija? Možna je in zato bom poskusil s proksimalno interpretacijo.

Glede na to je pomembna človekova notranja narava, kajti le-ta je lahko tista, ki bistveno kvalitativno spremeni družbene pogoje, v katerih nastopa človek. Ti pogoji so lahko zunanje bistveno kvalitativno različni od prejšnjih pogojev v zgodovini, vsaj v tem, da zares omogočajo kvalitativno drugačen in boljši način življenja oziroma proizvodnih odnosov. V bistvu pa se v teh zunanjih pogojih vendarle nadaljuje stara zgodba odtujenosti — danes se tehnologija uporablja v oboroževanju dosti bolj kot pa za izboljšanje preživetja in ravni življenja ljudi. Čudno je ko rečemo, da je od notranjih pogojev, od zavesti človeka kot generičnega bitja, odvisna možnost kvalitativno bistveno različnega stanja proizvodnih odnosov in na koncu koncev tudi realizacija komunizma. Denimo, da obstaja takšna človeška narava. Recimo, da je ta narava realizirana v vseh posamičnih primerkih individualnih ljudi, da torej nima druge materialne opore za svojo realizacijo. Nadalje, ta narava se lahko bistveno spremeni glede na svoje notranje pogoje, ne da bi bili pri tem nujno izključeni zunanji pogoji njene realizacije, torej, ne da bi bil vključen vsakršen zunanji vpliv, vpliv okolja na spremembo človeške zavesti kot njegove generične narave. V tem primeru lahko rečemo, da je človeška narava zavest, ki je prisotna v vsakem individu, vendar vanjo ne sodijo naključja, katera dobimo pri posamičnem individu, ampak tisto, kar je skupno množici individuov in se realizira pri vsakem posebej. Človeška narava bi potemtakem bila nekakšna hipoteza, podobna hipotezi univerzalne slovnice, kakršno poznamo pri lingvistiki, dojeti kot veji psihologije. Človeška narava je tisto, kar je od skupne zmožnosti človeškega bitja kot rodu realizirano pri vsakem individu posebej, kar lahko v teoretske namene abstrahiramo, pa tudi empirično preučujemo in navedemo za to dokazni material. Sprememba te narave, kvalitativna sprememba našega spoznavnega, kognitivnega ustroja, ki je realiziran po posamičnih primerkih individuov, je tista, ki jo zahteva kvalitativni skok družbe v komunizem. Zavest, generična človeška narava, tako vzročno vpliva na zunanje pogoje proizvodnega razmerja — na njihovo kvaliteto. Realizacija te narave je materialna, fizično realizirana v posamičnih primerkih — individu, ter jo v tem smislu lahko imenujemo skupek družbenih odnosov. Po tej drugi interpretaciji, ki poudarja proksimalnost človeškega zaznavanja, ter pomembnost internih mehanizmov človeka, ne zavržemo človeške narave, ampak le zunanjo naravo človeka kot bistveno določujočo — tako človekovo notranjost kot njegovo okolje. Poudarjen je pomen teze, po kateri marksizem ne more pristati na determinizem in, bistvena je človekova svoboda, ki je realizirana v

zavesti posamičnih ljudi, v tistem, kar je tem ljudem v spoznavni strukturi zavesti skupnega.

Naj sedaj zopet pobliže pogledam trditve v šesti tezi o Feuerbachu tej optiki.

Prvič, bistvo človeka, narava človeka obstaja. Ta narava ni lastna vsakemu posamičnemu individuu. Gre za skupek družbenih odnosov. Ti družbeni odnosi so tisti, ki določajo posamično zavest individua, strukturo njegove zavesti. Zato je napačno, če izhajamo iz izoliranega individua. Preučevanje strukture zavesti mora zajeti splošne poteze, ki so lastne človeku kot generičnemu bitju in vsem ljudem. Te splošne poteze so sicer materialno realizirane na individualni ravni, pri posameznikih, ker drugače ne more biti, ter zato, ker to zahteva materialistična interpretacija zavesti, človeškega bitja in človeške narave. O njih lahko kaj ustreznega, tudi empirično ustreznega izvemo šele, če individuum ne obravnavamo kot izoliran individuum, ampak kot generično bitje, vpeto v zgodovinski proces, katere ga opredeljujejo strukture, ki so njegove notranje spoznavne strukture. Ne gre za naravni način povezovanja nekakšnega tihega, abstraktnega človeškega bistva pri individuih. Skupne poteze individuov, njihova narava je tisto, kar aktivno določa njihovo razmerje do zunanjosti ter končno do proizvodnega razmerja, v katerem živijo. Naj tod na hitro sklenem to bežno skico, da je verjetno tudi interpretacija šeste teze o Feuerbachu možna, in nam taka ohranja človeško naravo. To pomeni, da je človeška narava notranja vsakemu individuu posebej ter v tem smislu univerzalna, ne pa nekaj zunanjega, abstraktnega, nemega. Po zunanji, prvi interpretaciji, je Marx zavrnil človeško naravo; glede na drugo, notranjo interpretacijo pa jo je zgolj opredeljeval.

Te dve interpretaciji poveže Geras takole:

- »V svoji realnosti (i) človeška narava ali (ii) narava človeka
(a) je odvisna od ali (b) jo razkriva celota družbenih odnosov«.

Vzemimo prvo možnost v kombinatoriki. V svoji realnosti je človeška narava odvisna od celote družbenih odnosov. Človeška narava je nespremenljiva, stabilna. Geras sklepa, da ni združljiva s spremenljivimi družbenimi odnosi v zgodovini. Zdi se mi, da trditev ne pade na tej nezdružljivosti, ampak na tezi, da gre za odvisnost človeške narave od zunanjih družbenih odnosov. To bi bilo, po moje, nezdružljivo z Marxovimi nazori zato, ker bi to pomenilo determinizem, namreč da je človeška narava, vkolikor že obstaja, odvisna od zunanjih družbenih pogojev. Lahko je kvečjemu relativna, ne pa docela odvisna.

Druga možnost: Narava človeka je v svoji realnosti odvisna od celote družbenih odnosov. Če je narava človeka določena zgodovinsko, družbeno, distalno, z zunanjimi relacijami, potem v tem stališču ne more biti protislovja. Imamo pa opravlja s tem, da vsebina takšne trditve ni informativna v tisti meri, ki bi si jo želeli. Če gre za odvis-

nost, in celo za determinizem, določanje, potem gre za določanje zunanjih pogojev človeških odnosov, njegove družbe, kajti narava človeka so ti zunanji odnosi. Če pa trdimo, da so ti zunanji odnosi določeni z zunanjimi relacijami, s tem nismo ničaser bistvenega povedali o človeški naravi. Geras določa le še vpliv celote družbenih odnosov na naravo človeka za razliko od determinističnega vpliva, kar se mi ne zdi bistvena pripomba.

Naslednja možnost je teza, da človeško naravo razkriva celota družbenih odnosov. Poglejmo.

Človeška narava je obstojna bitnost, skupek značilnosti človeka kot generičnega bitja, ki imajo relativno obstojnost. To naravo lahko razkriva celota družbenih odnosov. Dejali smo tudi, da je človeška narava relativno neodvisna od zunanjih relacij, od zaznavanja zunanje realnosti. Geras temu daje drugačen poudarek, in sicer ne da bi človeška narava bistveno pripomogla h kvaliteti in oblikovanju družbenih odnosov; na primer, da bi zavest bistveno sodelovala pri oblikovanju zunanjih relacij, ampak da jo bodisi izražajo ali pa je v njih povzeta. To zavre aktivnost človeške narave, in možnost spremembe človeške narave kot take.

Končno imamo tezo, da naravo človeka razkriva celota družbenih odnosov. Ker gre za zunanjo naravo, ki jo razkrivajo zunanje, družbene relacije, po moje, zopet nimamo preveč velike informativnosti.

V bistvu imamo nekaj trditev, ki so temeljne v omenjeni kombinatoriki, ter jih lahko posebej navedemo. Tista, s katero se Geras ne strinja (namreč ne strinja se, da bi Marx menil prav to), je tale: V svoji realnosti je narava človeka določena, ali pa je človeška narava razrešena v celoti družbenih odnosov. Ni težko razumeti, zakaj se s to tezo ne moremo strinjati kot s tezo interpretacije Marxove misli o človeški naravi. Gre namreč za determinizem, na katerega Marx ne bi mogel pristati: da zunanji dejavniki določajo človeško naravo ali naravo človeka. Če je človeška narava sorazmerno neodvisna bitnost, in obstojna, bi se morala v tem primeru sistematično spreminjati s spreminjanjem zunanjih pogojev — dejstvo pa je, da ostaja sorazmerno nespremenjena. Prav tako se človeška narava ne more razrešiti, raztopiti v družbenih odnosih ali njihovem skupku. Da je narava človeka kot zunanja bitnost določena s sklopom družbenih odnosov, je prazna ugotovitev.

Geras upravičeno meni, da omenjena teza ne more biti Marxova teza. Pravi, da se moramo odločati med naslednjima dvema povzetkoma prejšnje razprave:

1. V svoji realnosti je narava človeka pogojena s celoto družbenih odnosov.
2. V svoji realnosti je človeška narava, ali narava človeka, izražena v celoti družbenih odnosov.

Prva od navedenih tez določa zunanje, namreč naravo človeka, z zunanjim, družbenimi odnosi. Druga enači vlogo človeške narave ali narave človeka, in trdi, da slednjo izraža celota družbenih odnosov. Razlika med tezami je v moči povezav. Imamo pogojevanje in izražanje. Pri prvi tezi je zunanje pogojeno z zunanjim in zato za nas ni zanimiva. Druga teza šele govori o tistem, kar nas zanima, o človeški naravi in to naravo izraža celota družbenih odnosov. Ta teza se mi zdi še najbolj sprejemljiva, saj odmeri prostor dejavnosti človeka, ter njegovi naravi kot obstojni bitnosti. Prav tako bi se strinjal, da družbeni odnosi izražajo to naravo. Teza ni docela ustrezna v tem smislu, ker ne upošteva, kako človeška narava tudi zares dejavno vpliva na družbene odnose. In če se ta narava spremeni, kar se zgodi zelo redko, in je to morda bolj hipoteza (vsaj menim, da je Marx nekaj takega mislil), potem imamo novo družbeno razmerje in bistveno nove kvalitete.

Vse to so razprave o pravi naravi človeške narave. Geras dokazuje, da je slednja bistvena za histotrični materializem, nato pa sklepa in trdi da Marx ni zavrnil pojma človeške narave. Dokazuje s primeri zakaj so mnogi bili prepričani, da je Marx tako storil. Poglejmo nekaj razlogov, in razmislimo na kratko, zakaj ne bi mogli veljati. Eden je v nastopanju novih in novih človeških potreb v zgodovinskem razvoju. Torej ni smiselno predpostavljati relativno stabilne človeške narave. Poglejmo tudi ugovor temu stališču: Seveda take narave ni potrebno predpostavljati, če pristanemo na determinizem, torej če jo človeška narava ali človeške potrebe neposredno odvisne od spremenljivega zgodovinskega razvoja. Taka deterministična podoba pa se ne ujema z Marxovo zamislijo bistveno svobodni človeški naravi. Drugi razlog oporekanja nastopu človeške narave pri Marxu je zavračanje abstraktne idealistične človeške narave pri Heglu in novoheglavcih. V prid človeške narave je mogoče reči, da je Marx sicer zavrnil idealistično razumljeno človeško naravo, vsekakor pa nam to ne preprečuje, da ne bi vendarle spregledali materialistično interpretacijo njegove človeške narave. Obstaja še podoben argument proti človeški naravi pri Marxu: da ideologija določene posamične naključne značilnosti sprevrača v večne značilnosti. Na drugi strani ni nikakršnega razloga, da bi ta koncept zavrnil, pa bi vendarle še ostali pri relativno stabilni človeški naravi, oziroma, da vsaj ni pametno zanikati, da bi človek imel določene stalne značilnosti, ki opredeljujejo njegovo naravo. Naslednji ugovor proti človeški naravi je, da so individui zgolj nosilci ekonomskih kategorij ter relacij. Odgovor je znan: tako predpostavljamo determinizem in ga prenesemo od zunanjih na notranje pogoje zaznavanja, ali z drugimi besedami, prepuščamo zgolj vročno povezavo od zunanjih k notranjim določitvam. S tem se Marx ne bi strinjal, vkolikor menimo (in tako menim), da pristaja na tezo, po kateri gre človeški naravi pripisati svobodo, ki naj ne bo zgolj rezultanta določitve s strani zunanjih pogojev.

Obstajajo pa še drugi ugovori proti temu, da bi Marxu pripisali pristajanje na človeško naravo: ta pojem je za nekatere reakcionaren. Proti temu je mogoče navesti nekaj potez človeške narave, na primer, da je človekova značilnost tudi to, da je lačen, da je verjetno racionalno človeka ne mučiti (če že ne pristanemo na pojem človečanskih pravic), in te značilnosti vsekakor izražajo nekatere splošne poteze človeške narave. Ne rečemo pa, da bi bile reakcionarne. Torej ni apriornega razloga za to da je pojem človeške narave sam po sebi reakcionaren.

Še en podoben ugovor je: pojem človeške narave je idealističen. Vendar to ni gotovo, saj je možno navesti materialistično interpretacijo človeške narave, tako kot danes obstajajo v filozofiji znane materialistične interpretacije zavesti. Nadalje lahko nekdo trdi, da je človeška narava pojem, ki nas sili v splošnost, ki se ne ozira na specifične empirične podatke in razmerja, ter na konkretne individue. Zato naj bi bil to neznanstveni pojem.

Potem bi bil neznanstven že vsak splošni pojem, saj noben pojem kot tak ne zajema neposredno empiričnih vsebin. Ta način trditve o neznanstvenosti in neustreznosti pojma človeške narave je zgrešen. Naslednji ugovor je, da so trditve o človeški naravi vrednostne, ter v tem smislu ne morejo biti podlaga marksistične analize. Vendar bi to izključilo prav vsakršno etično pozicijo, in nasploh storilo iz marksizma zgolj pozitivno usmerjeno empirično znanost, s čimer pa se verjetno ni mogoče zlahka strinjati.

Navedeno je še nekaj zanimivih tez o tem, kako je človeška narava bistveno za historični materializem.

*

Toliko glede knjige.

Na koncu sem obljubil še nekaj lastnih razmišljanj o človeški naravi in Marxu. Seveda s tem nočem trditi niti, da sem večje povzel Gerasa, niti, da sem ga predstavil docela objektivno. Morda je dovolj že to, da sem bralcu dal zaslutiti, kako gre za sorazmerno novo metodologijo pri obravnavanju marksističnih tem. Usmerimo se na eno samo tezo, o človeški naravi kot v našem primeru, in jo nato razdelamo v vseh njenih posledicah. Pri tem pa zavzamemo določeno pozicijo v razpravi, postavimo se na stališče, kot v našem primeru, da je za Marxa bistvena človeška narava, ter ga nato skušajo braniti proti ugovorom.

No, zdi se mi, da ob vsem tem ni docela jasno v Gerasovi knjigi kot taki, kako je pravzaprav s človeško naravo, da v njej ni prisotna dovolj jasna definicija kaj je to človeška narava. Človeška narava, kot smo že omenili, je pri njem različna od narave človeka, opredeljena proksimalno: z drugo besedo je pomembno to, kar dobimo v človeški glavi. To se sliši zelo idealistično, kot da zopet pristajamo na primat zavesti. Podobno kot Hegel, bi se brž kdo spomnil. Na to je mogoče

odgovoriti, da pristajamo na primat zavesti enostavno zato, ker je nanj pristajal tudi Marx sam. Kako naj to razložimo? Enostavno! Sicer bi namreč Marx moral pristati na determinizem, na nauk, glede na katerega so docela z zunanjimi dejavniki določene vse tiste stvari, ki sodijo v človekovo svobodno voljo. Na to Marx res ni mogel tako zlahka pristati.

Kaj je človeška narava za Marxa? Mislim, da je to zavest, vendar materialistično interpretirana zavest, zavest kot zavest generičnega bitja, človeka kot generičnega bitja, njegovih skupnih potez, torej skupnih potez mnogih ljudi, ki tvorijo nekako stabilno naravo zavesti, njenega skupnega jedra. To skupno jedro je empirično preverljivo in eksperimentalno dokazljivo, podobno kot to velja za program univerzalne slovnice, katerega za primer proučujejo kot projekt psihološkega raziskovanja naše jezikovne zmožnosti Chomsky in njegovi učenci. Zavest človeka je kontingentno, naključno povezana z zunanjimi pogoji proizvodnje, z zunanjim svetom, in sama zopet bistveno določa zunanji svet in pogoje. Najtežje je, poleg tega pri marksistični filozofiji zavesti razumeti, da je slednja pojmovana resda relativno samostojno in kot relativno nespremenljiva bitnost, da pa na drugi strani Marx predpostavlja bistveno razliko, bistveno spremembo zavesti, ki naj bi veljala za komunistično družbo. Moja teza je, da je Marx postavil bistveno hipotezo, da je možna kvalitativna sprememba zavesti, ki bo peljala v komunistično družbo, v radikalno drugačno kvaliteto družbenih odnosov. Zunanja narava na vsak način ostaja relativno nespremenljiva, kar pa ne velja za notranjo naravo človeka, zavest, in če je aktivna, lahko bistveno spremeni svet.

Zato je pomembno, da navedem vsej nekaj bistvenih izhodiščnih razmišljanj o marksistični filozofiji psihologije.

Res je pri tej pomembna zlasti kritika sprevrnjenega razmerja, kakor ga prikazuje meščanska ekonomija ali pa idealistična filozofija. To razmerje naj bi realno obstoječe odnose pokazalo sprevrnjene, na glavi, kot v cameri obscuri. Glavni odgovor idealistični filozofiji in meščanski politični ekonomiji je, da so razmerja realno utemeljena, ne pa na odnosih, ki izvirajo iz duha.

Prevečkrat pa se od tod naprej prehitro sklepa kot da bi šlo zgolj za obrat k materialnemu življenju. To, namreč vodi v determinizem, v nezmožnost dejavne prisotnosti človeške narave. Zato je zelo pomembno vedeti, da Marx zagovarja dejavnost individuov, dejavni odnos vsakega individua kot člana skupnosti, občestva, naspram zunanjemu svetu, ki tako pravzaprav nastopa kot njegov lastni svet. Dejavni odnos individuov torej vključuje svoj predmet, razmerje do zunanjega sveta.

Tako imamo naslednji dve sestavini:

1. Zavest obstaja.

2. Zavest ni pojmovana kot kartezijanska substanca, ampak je naključno vezana na predmetni svet.

K temu mora navesti vsaj nekaj razlage. Če bi bila zavest nujno vezana na zunanji svet, bi to pomenilo, da smo padli v idealizem, kajti v tem primeru bi bil zunanji svet neposredno odvisen od zavesit. Če pa je zavest naključno povezana z zunanjim svetom, to pomeni obenem že, da priznamo realizem takšnega naziranja. Realizem pomeni, da obstaja od zavesti neodvisna realnost. Trdim da je ta realizem nujen, če naj bo človek pojmovan kot dejavno bitje.

Človek je seveda dejavno bitje predvsem zavoljo svojih dejanj. Vendar: kaj so dejanja? Dejanja postanejo dejanja, če ima človek zmožnost, da je njegova zavest v dejavnem odnosu do zunanjega sveta. Ta zmožnost pa obstaja, če je njegova zavest kompleksno strukturirana. Zato Marx ne pristaja na kartezijansko substanco. Ta je namreč enostavna in ne kompleksno strukturirana, predvsem pa je v kvalitativno drugačnem, nujnem razmerju s predmetnostjo.

Pogosto pozabljamo, kako je Marx ves čas poudarjal, da so ljudje dejavna bitja. Če pa so ljudje dejavna bitja, to pomeni, da moramo predpostaviti:

(1) obstoj predmetnosti, zunanjega sveta, realistično sliko in zmožnost realnega spoznanja zunanjega sveta (to že vključuje realizem predmetnosti,

(2) dejavnost individuov, ki preoblikuje ta predmetni svet in

(3) dejavnost individuov pa nadalje predpostavlja kompleksni mehanizem, s pomočjo katerega lahko slednji uravnavajo svoj odnos — razmerje do sveta.

Ta mehanizem je mehanizem kompleksno strukturirane zavesti, ki ga danes lahko ponazorimo z računalniško metaforo:

Človek ima v glavi propozicije, to je oblike, ki jih izrazimo lahko tako: (x)Px, in te lahko izrazi jezikovno, npr.: »Vsi proletarci so prijatelji«. Te propozicije imajo ljudje deloma že vrojene, deloma pa jih ves čas dobivajo — njihovo vsebino, od zunanjega sveta. Propozicije odražajo določena realna ali nerealna stanja stvari. Človek je dejavno bitje v tem smislu, da je naperjen, intencionalno usmerjen, ima možnost različnih intencionalnih usmerjenosti do teh propozicij. Lahko si želi, da bi bili vsi proletarci prijatelji, prepričan je lahko, da so ali bodo vsi proletarci prijatelji. Ravno v tem je bistveni del človekove dejavnosti. Pomembno je, da Marx predpostavlja strukturirano duševnost, ki jo lahko razložimo tudi kot preračunavanje nad propozicijami. Dejstvo, da je človek dejavno bitje, bi tu pomenilo, da vstavlja propozicije v okviru naravnosti, v različne moduse. Pri vsem tem je pomembno, da zavest dobiva svoj material od predmetnosti, od materialnosti. Glede kompleksnosti propozicij, ki jih lahko predpostavimo v človekovi glavi: te ni težko razložiti, če izvira proizvodnja idej iz materialne dejavnosti. Obstaja jezik misli, jezik propozicij, za katera se zdi, da odslikavata jezik dejanskega življenja. Vendar to ni docela

res, saj ta jezik tudi ustvarja relacije v realnosti, bogat z realističnimi predpostavkami strukturiranega — zunanjega sveta.

Bolj kot strukturiranost zunanjega sveta Marx poudarja bogastvo strukturiranosti duha posamičnih individuov in od tod človeka kot generičnega bitja. Ravno to bogastvo je zagotovilo da je možen dejavni odnos do predmetnosti kot take. Poudarjeno je, da so ljudje tisti, ki proizvajajo svoje predstave, v odvisnosti od zunanjega sveta. Podoba bi bila taka:

1. Input podatkov s strani predmetnega sveta proti zavesti je skromen, vendar nujen za to, da bi prišlo do dejavnega razmerja individua s predmetnostjo, z zunanjim svetom.

2. Največji poudarek je pripisan notranji strukturiranosti zavesti. Na eni strani je zavest res nujno odvisna od zunanjega sveta, kajti če ne bi mogla imeti vsaj nekega inputa, tudi ne bi mogla imeti zanimivega outputa, dejavnega razmerja z zunanjostjo, z naravo, s svetom predmetov. Na drugi strani pa je zavest tista, ki preoblikuje input s strani predmetnosti v propozicije, prilagodi ga njihovi strukturi in tudi njim primerno izbira, selekcionira. Smotrno je, da dobimo takšne enote, ki so primerne za nadaljnjo obdelavo. Te propozicije nato zavest uvršča v različne module, in ravno to, smo rekli, pomeni dejavnost zavesti. Propozicijo, na primer (Miza je rjava), uvršča v različne naravnosti, v različne module. Tako imamo najprej groba, neobdelana, atomarna dejstva, ki so nato strukturirana v propozicije, da bi bila primerna za nadaljnjo obdelavo in procesiranje. To obdelavo izvajamo tako, da omenjena dejstva vlagamo v različne module duha, zavesti, v različne naravnosti. Marx navaja duhovno produkcijo, kot se ta prikazuje v jeziku politike, zakonov, morale, religije itd. Večkrat poudarja, da so ljudje producenti, proizvajalci svojih predstav, idej, in podobno. To bi lahko pomenilo, da vstavljajo ljudje, individui, propozicije, njihove vsebine, v naravnosti politike, religije, zakonov, morale in podobno, kar je razumljivo, če upoštevamo, da je objektivna, realistično podana realnost, dostopna na več načinov, čim je to človeška realnost. Ta kompleksna struktura duha pomaga razložiti tudi dejavnost in sicer v naslednjem smislu: če človek ne bi bil dejavno bitje, mu ne bi bilo potrebno imeti mehanizma, s pomočjo katerega bi izbiral med različnimi zornimi koti predmeta, ki ga dobi v središče, v fokus svoje pozornosti, katerega obdeluje. Sama možnost kompleksnega preračunavanja nad propozicijami nam pravzaprav že razloži, kako je možno dejavno usmerjanje na predmetnost.

3. Tretji je output. Output je seveda povezan s tem kar Marx večkrat imenuje proizvodnja idej, predstav. Kar si človek zamisli s pomočjo preračunavanja nad predstavami, reprezentacijami, to lahko (ni pa nujno) tudi izvede, udejanji. Tipično človeški output je mogoč zato, ker je prisotna ustvarjalnost človekove zavesti. Če ne bi obstajala slednja, in v kolikor ne bi bilo množice možnosti vstavljanja propozicij v module različnih načinov prava, religije in podobno, in

v primeru da ne bi bilo preračunavanja nad propozicijami, ki je *bo-gatejša* od inputa (tega lahko razloži zgolj človekovo dejavno raz-merje), tudi ne bi bilo človeka kot ustvarjalnega bitja. Ta moment je pri Marxu povezan s človekom kot revolucionarnim bitjem, ter seže v samo jedro njegove revolucionarne teorije, ki jo pogosto slabo razumemo. Razvidno je kako se pri Marxu povezuje antropologija z ontologijo. Zares osrednja za razumevanje Marxove človeške narave pa je filozofija psihologije, ki je zmožna razložiti bogastvo, kakor ga nam oskrbi prepračunavanje nad reprezentacijami, predstavami. Output je seveda povezan še s posebnim mehanizmom, ki omogoča rea-lizacijo dejanja. Tod bi lahko navedli vprašanje temeljnih dejanj, ki jih ne povzročajo druga dejanja ali drugi dohodki in ta so včasih uvedena tudi z docela različnimi vzročnostmi kot je običajno za znan-stveno vzročnost. Vendar o tem problemu, ki je za razumevanje Marxa prav tako zelo pomemben, ob drugi priložnosti.

Zanima me možnost marksistične filozofije psihologije. Ugotovil sem, da ta sloni na dejavnosti človeka, ter da je ta dejavnost tesno pove-zana z razumevanjem zavesti, ki je ločena od kartezijske intuicije, strukturirana na način propozicij, ki vstopajo v različne oblike naravnosti in da to tvori bogat človekov svet. Mimogrede vidimo, kako bi lahko razložili posredno ali, še bolj neposredno povezavo med tem kar v marksizmu imenujemo baza in na drugi strani nadgradnja. Skratka, če dojamemo zunanjo predmetnost realistično, duševnost računalniško, in nujno povezavo na način zanesljivosti, katerega bi morali še nadalje opredeliti, nam to med drugim omogoča razložiti prehod k človekovi dejavnosti.

Zanimivo je zlasti, da Marx govori o meglenih tvorbah v možganih ko nanese beseda na kartezijsko intuicijo, kakršno najprej prepozna v heglovski konstrukciji absolutnega duha. Predmetna zunanost tu ni dojeta realistično, duševnost ni strukturirana na ustrezen način, in output kot dejavno razmerje do sveta, ni realno možen.

Meglenost v možganih pomeni, da ni jasnih propozicij, ki bi bile naključno povezane z zunanjim svetom predmetnosti, in da ni realne mnogovrstne naravnosti v različnih modulih do teh propozicij, ter da ni realne dejavnosti. Čas je merjen nazaj, ne naprej.

Naj navedem enostaven primer. Če vidi idealist rjavo mizo, mu bo ta enostavno veljala kot pojavna oblika absolutnega duha. Zato z njo ne bo imel naključnega, ampak nujen stik. To mu tudi ne dopušča potrebne svobode, da bi nanjo deloval, da bi jo izdelal, lahko bo samo ugotavljal dejstva v zvezi z njo. Predvsem pa bo imel nestrukturirano zmedo v glavi, ker ne bo imel propozicij, s katerimi bi lahko prera-čunaval, in potem, na primer s praktičnim silogizmom prišel do de-janja.

Imamo torej vzroke, da razmislimo, kakšni so razlogi za naturalizira-nega Marxa. Vse kar je zabeleženo zgoraj je nekaj bežnih skic in

opomb ob branju Gerasove knjige. Zadnji del je takšne zvrsti, da za razlago Marxa, oziroma za vzpodbujanje misli ob enem temeljnih problemov, h katerim nas je pripeljal, uporablja terminologijo novega področja. Prav to pa je Marx neprestano počel.

Če še enkrat uporabim Gerasovo terminologijo, se mi zdi, da je Marx več pozornosti posvetil človeški naravi kot naravi človeka. Če je prva notranjih reprezentacij k realnosti. Še enkrat naj rečem, da se mi distalna, zunanja, bi bilo prav gotovo zanimivo natančneje opredeliti njuno razmerje. Vprašanje bi se lahko glasil, kako človek pride od notranjih reprezentacij k realnosti. Še enkrat naj rečem, dna se mi zdi, kako bi premislek tega vprašanja razkril mnogo novega o pogojih človeške realne dejavnosti.

Jugoslovenstvo i zajednički ekonomski prostor

Siniša Zarić

Jugoslovenstvo i ekonomija

O »jugoslovenstvu danas« razgovaramo u periodu koji karakteriše prosta društvena reprodukcija. Studenti na ispitima i dalje ponavljaju zapisane (u osnovi tačne) misli njihovih autora o razlozima zbog kojih se uopšte prosta reprodukcija izučava. Ti odgovori ukratko glase: Prosta reprodukcija u stvarnosti ne postoji. Izučavamo je zbog njenog metodološkog značaja (za poimanje proširene reprodukcije), kao i zbog toga što se unutar nje stvaraju i materijalne pretpostavke za prolaz na proširenu reprodukciju (pitanje raspodele). Živimo, međutim, z relativno dugom razdoblju stagnacije u Jugoslaviji. Stanje društvene reprodukcije u Jugoslaviji karakteriše kidanje reprodukcijских tokova. Potpuno su zaboravljena Marxova upozorenja iz II toma »Kapitala« (u koliko su i bila adekvatno asimilirana) o stanovitim razlikama koje postoje kada se razmatra reprodukcija individualnog kapitala i društvena reprodukcija. Sa stanovišta društvene reprodukcije bitan je ne samo njen vrednostni aspekt, već i odgovarajuća naturalna struktura. Zaokruživanje tzv. »nacionalnih ekonomija« dovelo je do takve naturalne strukture koja je značila kidanje reprodukcioniх veza, dupliranje kapaciteta u pojedinim granama i hronične nestašice u drugim sektorima. Značaj odgovarajuće naturalne strukture tonuo je sve više u zaborav. Na površinu su, međutim, isplivale — teškoće, na dramatičan način, kao podmorski vulkani koji stvaraju »purpurno ostrvo« (Bulgakov).

Narodi in narodnosti Jugoslavije su se odlučili da žive u svojoj zajedničkoj federalnoj državi pre svega radi svojih zajedničkih interesa koje je upravo u takvoj zajednici mogoće očuvati. Koji je prvenstveni zajednički interes radnih ljudi Jugoslavije (polazimo, dakako, od shvatanja da pod jugoslovenstvom podrazumevamo poseban kvalitet odnosa prema zajednici koji karakteriše pored ostalog, ali i iznad ostalog, zajednički interes radničke klase Jugoslavije)? Igor Ravnikar je taj interes formulisao na sledeći način: »Delavčev (pa naj bo iz Kranja, Tetova ali Pančeva) avtentični razredni interes je, da se mu ne (ali vsaj čimmanj) razvrednoti njegovo delo. Razvrednoti pa mu ga bodisi njegova »nadgradnja« (že s svojo pretirano razreščenostjo, to je porabo, še bolj pa s slabimi organizacijskimi in poslovnimi prijemi in odločitvami, to je z nesposobnostjo in neodgovornostjo), bodisi nekonsistentna ali zgrešena gospodarska politika »njegove« ali širše držubenopolitične skupnosti.«¹ Derogiranje vrednosti koja se stvara kao posledica autaričkog razvoja na bazi davanja primata posebnim, republičkim, pokrajinskim, ili još užim, (kako ih Mitra Šaroska naziva: parcijalnim) interesima jeste pretnja jugoslovenstvu, ali znači i potvrdu važnosti reafirmisanja jugoslovenstva danas.

Kontroverze »nacionalnih ekonomija«

Jugoslavija nije dovoljno velika zemlja da bi mogla da izgrađuje koncept samodovoljnosti. Njene federalne jedinice su to u još manjoj meri. U poslednjem desetogodišnjem periodu, kada je došlo do drobljenja jedinstvenog ekonomskog prostora Jugoslavije, rasplamsale su se i diskusije oko jedinstvenog (i zajedničkog) jugoslovenskog tržišta i oko poimanja »nacionalnih ekonomija«. Razmotriću, sasvim i breve, kontroverze »nacionalnih ekonomija« ali i njihove veze sa delovanjem tržišnih zakonitosti na jedinstvenom prostoru.

»Nacionalne ekonomije« su shodno njihovim zagovornicima, shvatane kao izraz ekonomske podloge političke i pravne jednakosti republika i pokrajina. Takvo shvatanje nacionalnih ekonomija bilo je moguće jedino na osnovu isticanja republika kao nacionalnih država (pokrajina kao paradržavnih tvorevina), uz zanemarivanje razvoja ovih federalnih jedinica kao samoupravnih zajednica. Složene procese sedamdesetih i osamdesetih godina na tlu Jugoslavije nije mogoće razumeti bez uključivanja u analizu terena klasne borbe. Karakteristični za taj period jesu zastoj u razvoju samoupravljanja, nova dominacija birokratije koja se iskazuje kao personifikacija (republičkog) kapitala, te, sledstveno, derogiranje delovanja tržišnih (objektivnih) zakonitosti.

»Fragmentacija nacionalnog tržišta ionako ograničenog na 23 miliona ljudi u manje segmente dovela je do redukcije ekonomija obima

¹ Ravnikar, I., »Moralna kriza — gospodarska kriza«, »Teorija in praksa«, Ljubljana, 10/1983, str. 1395.

i specijalizacije, sa odgovarajućim negativnim efektima po efikasnost i troškove.«² Sledeće dve tabele jasno ilustruju autarkične tendencije:

Tabela 1. Struktura razmene roba i usluga po odredištima (procentualno učešće)

	1970	1974	1980
Ukupno	100.0	100.0	100.0
1. Razmena unutar regiona	59.9	63.6	68.6
2. Razmena među regionima	27.4	24.6	22.2
3. Izvoz i nepoznata odredišta	12.7	11.8	9.2

Izvor: NICEF, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1984.³

Tabela pokazuje rast razmene unutar federalnih jedinica, odnosno opadanje razmene između republika i pokrajina, kao i opadanje procenta roba i usluga koje se izvoje. »Kobnom se ispostavila odbranaška orijentacija ekonomske politike, nespремnost da se suprotstavi pogoršanju spoljnog bilansa radikalnim prenosom domaćih resursa u stvaranju agresivnih izvoznih sektora, sa poljoprivredom kao vodećom. Iza toga nije se krila samo preokupacija sa uvođenjem novog modela samoupravljanja kao i zanemarivanje ekonomike od strane tadašnje savezne vlade, već i teorijsko-ideološko ubeđenje da je tržište zlo ne samo u unutrašnjim već takođe i u spoljnim odnosima.«⁴

Tendenciju porasta autarkije pokazale su u periodu 1970—1980. sve federalne jedinice (izuzev Makedonije gde je tradicionalno veće učešće sopstvenih proizvoda i usluga ili, drugim rečima, nesnabdevenost makedonskog tržišta).

² Jugoslavija — OECD Economic Surveys 1984/1985, str. 49.

³ Studija Naučno-istraživačkog centra Ekonomskog fakulteta u Beogradu o funkcionisanju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta pružila je niz interesantnih odgovora. Podatke smo citirali prema OECD-ovoj publikaciji koja ih je preuzela iz NICEF-ove studije. Kuriozitet radi, napominjem da je studija prvo korištena za izradu OECD-ovog izveštaja, a tek potom je postala i predmet rasprave u Skupštini SFRJ. Do sada nisu nađene mogućnosti publikovanja ove vredne studije kako bi rezultati postali dostupni široj javnosti. Odatle sam prinuđen da izvorne podatke koristim preko OECD-ja. (Ibid., str. 49)

⁴ Bajt, A., »Trideset godina privrednog rasta«, **Ekonomist**, Zagreb, 1/1985, str. 15.

Tabela 2. Unutar-regionalna razmena dobara i usluga
(procentualno učešće)

	1970	1974	1980
1. Bosna i Hercegovina	63.2	68.9	70.9
2. Crna Gora	48.7	55.5	65.5
3. Hrvatska	62.8	64.5	71.9
4. Makedonija	66.5	68.3	66.4
5. Slovenija	57.8	63.3	64.3
6. Srbija (uža)	60.0	62.5	69.7
7. Vojvodina	50.0	56.2	64.4
8. Kosovo	56.6	55.8	65.6
Prosečno SFRJ	59.9	63.6	68.6

Izvor: NICEF, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1984.⁵

Alokacija resursa tekla je, sledstveno, u pravcu domaćeg trošenja, odnosno, još uže, u pravcu njihovog trošenja na području uže teritorijalne celine. Izgradnja »nacionalnih ekonomija« morala je biti obeležena kapitalno intenzivnim investicijama, grandioznim simbolima lokalnih (ne)moći. No, ne treba u odgovornim objektima koje često prati »sindrom Obrovca« gledati doista samo monumente — potrebno je zaviriti ispod blještavih fasada novih kombinata i razotkriti politekonomsku suštinu takve orijentacije. »Želja za većom produktivnošću koja se najjednostavnije postiže povećanom kapitalom intenzivnošću, navela je samoupravna preduzeća koja su podsticala lokalni politički faktori, želeći da se osamostale od centralnih foruma i preuzmu nesporivo odlučivanje na svojim vlastitim teritorijama, da prožmu kapitalno intenzivnom žeđu celokupnu ekonomsku strukturu. Uz tipično negativnu kamatnu stopu u realnom izrazu, dva po prirodi suprotna interesa — potrošnja i investicije — brzo su se udružila u uzajamno iskorišćavanje nevidljive nacionalne celine, čime se sistematski jačala inflacija.«⁶

Alokacija ionako nedovoljnih resursa nije vršena shodno najracionalnijim objektivnim kriterijumima, već na voluntaristički način, koji je za posledicu imao često potkopavanje autentičnih interesa radnih ljudi Jugoslavije. Nedostatak jedinstvenih ekonomskih kriterijuma i snažan razmah voluntarizma saglediv je gotovo u svim domenima ekonomske politike. Nejedinstvenost ekonomskog prostora Jugoslavije snažno je manifestovana njenom tehnološkom zavisnošću. Svetske multinacionalke izvršile su nečujnu, ali ne i manje bolnu podelu jugoslovenskog prostora. Značajna istraživanja koja je u svom dugogodišnjem radu sprovodio zagrebački ekonomista Slavko Kulić⁷ po-

⁵ Jugoslavija — OECD, December 1984, str. 48.

⁶ Bajt, A., ibid., str. 10.

⁷ Doista su alarmantna upozorenja dr. Slavka Kulića o podeli jugoslovenskog prostora od strane multinacionala. Radi se, dakle, o još jednoj, nika-ko manje bolnoj, podeli.

kazuju da ne samo razlozi koji proističu iz zatravaranja lokalnih birokratija, nesavršenosti političkog sistema ili iz potrebe dogradnje privrednog sistema, već upravo i tehnološka razdrobljenost onemogućava snažniju horizontalnu saradnju unutar privrednih grana u Jugoslaviji. Čvršće veze, kooperacija, zajednička istraživanja i razvoj u ovim segmentima »udruženog rada« nisu moguća zbog restriktivnih klauzula ugovora o licencama, te zbog objektivnog šarenila stranih (uvezenih) tehnologija u istim granama, koje vlada u našoj inače koloritnoj zemlji. Neusaglašeni izlasci na svetsko tržište kapitala i tehnologije uzeli su svoje žrtve.

Aleksandar Bajt je istražujući uzroke i karakteristike retardacije rasta naše ekonomije ustanovio da retardacija je u manjoj meri opšte prirode, odnosno da je u većoj meri posledica neadekvatnog razvoja pojedinih sektora. Ta se tendencija odrazila i u razdoblju koje analiziramo i koje smo ocenili kao razdoblje razbijanja jedinstvenog ekonomskog prostora Jugoslavije. Jedan od takvih sektora koji bi pod drugačijim okolnostima mogao da doprinese bržem ukupnom razvoju zemlje jeste poljoprivreda. No, akako su ulaganja bila iz već poznatih, a napred navedenih razloga, posebno atraktivna u kapital-intenzivne grane, to su i ova područja ostala bez odgovarajućeg ulaganja u njihov razvoj. Nedomaćinsko gazdovanje zemljom kao bitnim resursom, na žalost, ima svoj kontinuitet.

Unutrašnja migracija radne snage i stanovništva uopšte ne može se objasniti samo ekonomskim razlozima, već i psihološkim, tradicijskim, političkim, itd. Naime, demografi su istražujući nacionalnu sliku unutrašnjih seoba ustanovili kretanja ka »matičnim« nacionalnim državama, odnosno pokrajinama. Deo ovih migracija se nikako ne može objasniti posebnom ekonomskom privlačnošću tih regiona. Stanovništvo, krećući se takvim putanjama, uz opisanu neodgovarajuću ekonomsku politiku (sporiji razvoj prerađivačkih radno-intenzivnih grana, sektora usluga, poljoprivrede, male privrede), predstavlja i nadalje jedan od neizskorišćenih resursa. Nezaposlenost, međutim, jeste jedan od najozbiljnijih političkih problema. Problem je utoliko veći što postoji nesrazmera u rasporedu 900.000 nezaposlenih po regionima, pri čemu je u istočnim krajevima Jugoslavije slika posebno teška. Ovom broju treba dodati i 650.000 naših radnika u inostranstvu čiji je položaj podlozan cikličnim kolebanjima tih privreda, kolebanjima njihove imigracione politike, te promenama u odnosu između tamošnjih političkih snaga.

Tržišne zakonitosti i »nacionalne ekonomije«

Pokušaj je jednog broja teoretičara da dokaže kako sam koncept nacionalnih ekonomija nije ni u kakvoj suprotnosti sa delovanjem zakona vrednosti. Tako akademik Hasan Hadžiomerović smatra da »nacionalne ekonomije« nisu negirane u uslovima slobodnog jedinstvenog

jugoslovenskog tržišta.⁸ S druge strane, Hadžiomerović dodaje da sve »nacionalne ekonomije« treba čim pre da izađu iz stanja zaostalosti, pri čemu ga »niko ne može ubediti da se to može postići »slobodnim delovanjem zakona vrednosti«.

Smatram da je dosadašnji razvoj »nacionalnih ekonomija« bio baziran na republičkom etatizmu⁹ i jasno pokazao svoja ograničenja. Slobodnije delovanje tržišnih zakonitosti jeste sa ovog konkretno-istorijskog stanovišta pozitivno.¹⁰ Dugoročni program ekonomske stabilizacije označava takvu orijentaciju. Njegovo nesprovođenje ili nedovoljno brzo i nekonzistentno primenjivanje ukazuje na otpore, ali i moć birokratskih snaga koje su, uzurpirajući mu ekonomske funkcije, paralizirale dalji razvoj samoupravljanja. Robna proizvodnja podrazumeva razmenu robnih vrednosti — ekvivalenta (a ne na osnovu voluntaristički donetih kriterijuma), a s druge strane, autonomne robne proizvođače lišene patronstva lokalnih birokratija. Samostalni robni proizvođači moraju odlučivati (i snositi rizik) kako u pogledu sopstvenih sredstava i njihove upotrebe, tako i, u slučajevima kompenzacija i subvencija (normalnih pratioca savremeno uređenih društava). Model centralističko-birokratskog odlučivanja o sredstvima Fonda za brzi razvoj nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo doživeo je upravo na primeru Kosova svoj krah, ubrzavši razvoj nerazvoja.¹¹ Nužni su podsticaji razvoju nerazvijenih, ne samo iz socijalnih

⁸ Hadžiomerović, H., »Racionalno usmerjanje in igra zakona vrednosti«, »Teorija in praksa«, Ljubljana, 10/1983, str. 1348.

⁹ »Ali reč je o tome da društvena reprodukcija u celini bude integralni deo samoupravljanja i udruženog rada što bi omogućilo da radnička klasa, a ne birokratija i tehnokratija, bude vladajuća snaga nacije«. — Tašić, N., »Diktatura proletarijata i udruženi rad«, »Radnička štampa«, Beograd, 1985, str. 179.

¹⁰ Kada su u pitanju republičko-pokrajinska parcelisanja jedinstvenog jugoslovenskog ekonomskog prostora, onda zalista ne mogu da važe inače rodoljubivi in prelepi stihovi iz jedne od pesama Ganeta Todorovskog:

(Prevod:

»Kolku sme,	»Koliko nas je,
tolku sme,	toliko nas je,
dosta sme,	dosta nas je,
tokmu sme.«	dovoljno nas je.« — S. Z.)

Zorica Banjac in Zdravko Basarić u kritičkom tekstu povodom predloga zajedničkog jugoslovenskog jezgra za maternji jezik i književnost, pod naslovom »Pisci predstavnici« (»Komunist«, Beograd, 21. mart 1986., str. 6) pišu: »Sve doskora je duh provincijalizma, zatvaranja u svoje međe i u svoju prošlost, odbijao da se »meša« sa onim »tuđim«, okamenjen kao fosil u svojoj samodovoljnosti, koju u našim prilikama tako dobro karakteriše često citirano, prošlovekovno stihotvorenije, iz koga bije duh provincijalnog mentaliteta:

»Gospod nam je dao da i drugom damo
U zemljici našoj mi svega imamo
I mudrih i moćnih i mrsa i posta
Kad pogledaš, mi smo sami sebi dosta.«

¹¹ O ograničenjima modela koji je u suštini značio razvoj nerazvoja videti priloge Sreća Kirna, Agima Pace, Leva Krefta, Nuri Bashote, Bogomira Kovača, u tematskom broju »Kosovo«, »Časopis za kritiku znanosti«, Ljubljana, 51—52/1983.

razloga, već i iz ekonomskih, ali odlučivanje mora ostati u rukama udruženih radnika, a ne političkih reprezentanata »nacionalnih ekonomija«. Analizom dosadašnje prakse, ali i razmatranjem teorijskih implikacija, došao sam do zaključka da su u jugoslovenskim uslovima »nacionalne ekonomije« i delovanje zakonitosti robne proizvodnje inkompatibilni.

Eppur si muove!

»Ipak se kreće« — naš je zaključak. Naime, u poslednjih nekoliko godina zapaža se svojevrstno »otrežnjenje« i u oblasti ekonomske politike, i u oblasti ekonomske teorije. Granice dezintegracionih procesa su dodirnite. Dalji razvoj u tom pravcu mogao bi dovesti do sasvim neželjenih posledica. Sve se više uvažava značaj jedinstvenog ekonomskog prostora, na kome bi delovale ekonomske zakonitosti. U tom smislu doneti su i odgovarajući predlozi: Dugoročni program ekonomske stabilizacije, te novi Zakon o sistemu društvenog planiranja. Njime se predviđa otklanjanje zapostavljanja planiranja na nivou Jugoslavije. Novi način planiranja mora da izbegne negativne rezultate prethodne situacije u kojoj »Promašene investicije bile su, dakle, najvećim dijelom »planirane« kao zbir individualnih želja.«¹² CK SKJ doneo je takođe značajne predloge u oblasti raspodele ličnih dohoda. Nužne su i promene u ostalim sektorima raspodele. Jača se konačno i izvozna orijentacija jugoslovenske privrede. Gde su osnovne prepreke? Jedna leži u otporu, pre svega, birokratskih snaga. Druga prepreka bržem razvoju u željenom pravcu leži u teškom materijalnom položaju velikog dela »udruženog rada« čime on ne može da preuzme odgovarajuće funkcije u oblasti proširene reprodukcije, u okviru jedinstvenog jugoslovenskog prostora.

Thomas Robert Malthus, engleski ekonomista, po kome je cjelokupan teorijski pravac u nauci o stanovništvu dobio naziv maltuzijanstvo, poslije i tzv. demomaltuzijanstvo. Tako je i danas u svijetu »demomaltuzijanstvo« veoma raširen teorijski pravac o problemima stanovništva.¹

Malthus je naime, na osnovu Darvinovog učenja o borbi za opstanak vrsta² razradio u svom mnogo puta Stampanom djelu »Esey o stanovništvu« teorijske osnove razvojnog procesa stanovništva i društva.

Thomas Robert Malthus se rodio u Guildfordu 1768. godine. Prva verzija eseja o principima razvoja stanovništva se pojavila anonimno 1798. i gotovo odmah po izlasku doživjela uspjeh. Ponosan uspjehom Malthus 1799. i 1802. putuje u inostranstvo da bi prikupio građu za drugo izdanje eseja koje objavljuje 1803. godine. Nakon toga sumira svoje misli u kratkom eseju pod naslovom »A Summary View Of The Principles Of Population« i izdaje ga 1829. Među njegovim drugim djelima su povremite »An Enquiry Into The Nature And Progress Of Rent« i »Principles Of Political Economy Considered With A View To Their Practical Application«.

¹² Dr. Marjan Korošić na Okruglom stolu Saveza ekonomista Jugoslavije o predlogu Zakona o osnovama sistema društvenog planiranja, »Ekonomet«, Zagreb, 1/1985, str. 87.

Društveno-ekonomska osobenost stanovništva

Željka Mudrovčić

Cinjenica je da se stanovništvo razvija unutar društva kao njegova osnovna supstanca, kao i da društvo, razvijajući se, utiče na razvoj stanovništva. Međutim, dugo vremena su se u društvenim naukama stanovništvo i njegov razvoj proučavali kao prirodan fenomen.

Ovakav pristup u razvoju stanovništva i uopšte njegovog pojmovnog određenja najradikalnije je zastupao Thomas R. Malthus, engleski ekonomista, po kome je cjelokupan teorijski pravac u nauci o stanovništvu dobio naziv maltuzijanstvo, poslije i šire, neomaltuzijanstvo. Tako je i danas u svijetu neomaltuzijanstvo veoma raširen teorijski pravac o problemima stanovništva.¹

Malthus je naime, na osnovu Darwinovog učenja o borbi za opstanak vrsta² razradio u svom mnogo puta štampanom djelu »Esej o stanovništvu« teorijske osnove razvojnog procesa stanovništva i društva.

¹ Thomas Robert Malthus se rodio u Guildorfu 1766. godine. Prva verzija eseja o principima razvoja stanovništva se pojavila anonimno 1798. i gotovo odmah po izlasku doživjela uspjeh. Ponesen uspjehom Malthus 1799. i 1802. putuje u inostranstvo da bi prikupio građu za drugo izdanje eseja koje objavljuje 1803. godine. Nakon toga sumira svoje teze u kratkom eseju pod naslovom »A Summary View Of The Principle Of Population« i izdaje ga 1830. Među njegovim drugim djelima su poznata »An Equiry Into The Nature And Progress Of Rent« i »Principles Of Political Economy Considered iWith A View To Their Practical Application«.

² Charles Darwin je istakao da se zakon razvitka temelji na prirodnoj selekciji ili preživljavanju najsposobnijih (natural selection or survival of the fittes).

Po Malthusu se reprodukcija odvija prirodnim putem i izražava se geometrijskom progresijom, a u krajnjoj suprotnosti je sa reprodukcijom sredstava za opstanak čiji se rast ispoljava aritmetičkom progresijom. Treba odmah reći da je Već Darwin bio u zabludi kada je borbe, kako kaže Engels, »...koje izaziva biljna i životinjska prenaseljenost, borbe kakve uistinu i postoje na određenim biljnim i niskim životinjskim stupnjevima razvoja«,³ primjenio i na ljudski rod. Malthus je šematski preuzeo ovu Darwinovu postavku, odvojio ljudski rod od društvene sredine, a njegov put obnove proglasio prirodnim zakonom razvitka. Sasvim suprotna konstatacija ovoj je, Marksova postavka da je razvoj društva, a time i stanovništva, društveno-istorijski uslovljen proces. Istina je da u osnovi razvitka stanovništva leže procesi rađanja, umiranja i reprodukovanja koji su biološkog karaktera ali mi društveno uslovljeni, no razvoj stanovništva je složen proces i ne može se svesti samo na njegove prirodne razvojne komponente.

Kada Marks govori o, pretpostavkama nastanka istorije odnosno pretpostavkama ljudske egzistencije on, između ostalog, ističe da je reprodukcija čovjeka dvostrukog karaktera. Čovjek se reprodukuje kao uostalom i druge vrste, zadovoljavajući svoje primarne potrebe za hranom, pićem, stanovanjem, da bi se nakon toga reprodukovao u drugom biću, zadovoljavajući tako prirodnu potrebu za održanjem vrste. Međutim, onog momenta kada čovjek proizvede sredstva kojima će proizvesti sredstva za zadovoljavanje primarnih potreba on se odvajava od drugih bioloških vrsta, od prirode. Ovaj momenat Marks označava kao istorijski, jer tada čovjek proizvodi sredstva za proizvodnju, koja posreduje između prirode i njega kao dijela te prirode.

Dakle, prema Engelsu slijedi konstatacija u vidu zaključka. »Životinja u najboljem slučaju skuplja, čovjek proizvodi; on proizvodi sredstva za život u najširem smislu, koja priroda bez njega ne bi proizvela. Zato je nemoguće prenositi biološke zakone životinjskog društva na ljudsko društvo. Proizvodnja dovodi brzo dotle da se tzv. borba za opstanak ne vodi više za jednostavna sredstva za egzistenciju, nego za sredstva uživanja i razvitka. Već ovdje — pri društveno proizvedenim sredstvima za razvoj — potpuno su neupotrebljive kategorije iz životinjskog carstva«.⁴

Stanovništvo je proizvod sredine u kojoj živi i u ekološko-morfološkom i u društvenom smislu te riječi. Istraživanje stanovništva u datom

³ Engels dalje ukratko komentariše ovaj stav Darwina i veli: »Čitavo Darwinovo učenje o borbi za opstanak prosto je Hobsovo učenje o ratu svih protiv svih (bellum omnium contra omnes) i građansko ekonomsko učenje o konkurenciji, kao i Malthusovo učenje o prenaseljenosti, preneto iz oblasti društva na živu prirodu. Pošto je izvedena ta majstorija (a njena je bezuslovna opravdanost, naročito s obzirom na Malthusovo učenje, još veoma u pitanju), najlakše je ponovo natrag preneti ova učenja iz prirode u društvo, i bila bi krupna naivnost tvrditi da su time sva ta tvrđenja dokazana kao večni prirodni zakoni društva«. F. Engels, »Dijalektika prirode«, Kultura, Beograd, 1970., str. 348.

⁴ F. Engels: »Dijalektika prirode«, ... op. cit., str. 350.

istorijskom trenutku, dakle, empirijski, ima za pretpostavku analizu faktora koji opredjeljuju njegov trenutni razvoj. Imajući na umu činjenicu da je čovjek biološko biće nezaobilazno je da biološki faktori utiču takođe na razvitak stanovništva. Ali, kako smo već istakli, oni su posredovani društvenim, pa je i njihovo dejstvo društvenog karaktera. Proizvođači sredstva za život na osnovu onih zatečenih i onih koja tek treba da budu proizvedena, ljudi stupaju o određene odnose čiji će karakter zavisiti od načina na koji proizvode. Međutim, način proizvodnje nije samo fizička reprodukcija individua nego je nešto mnogo više, on je i određeni način života ljudi. Marks će u tom smislu istaći da »... proizvodnja nastaje tek umnožavanjem stanovništva. Ono opet pretpostavlja međusobni odnos individua. Oblik toga odnosa uvjetovan je opet proizvodnjom«.⁵

Dakle, ako je način na koji ljudi proizvode ustvari i određeni način života kojim žive, onda će i na razvitak i na karakter razvoja stanovništva uticati odnosi u proizvodnji.

Objašnjavajući proizvodne odnose i šta oni znače za razvoj stanovništva, marksistička teorija ističe klasno-istorijski karakter odnosa među ljudima, naročito u procesu proizvodnje materijalnog života.

Prvobitno zadovoljavanje potreba i zatečena sredstva za zadovoljavanje tih potreba istorijsko su djelo ljudi, a vode ka ponovnom razvijanju i zadovoljavanju obima i kvaliteta novih potreba. Stvaranjem novih potreba ljudi proizvode i nove društvene odnose, i uvećaju broj ljudi sa novim potrebama, tako da se od početka pokazuje »... materijalistička povezanost među ljudima koja je uvjetovana potrebama i načinom proizvodnje i koja je stara koliko i ljudi sami — povezanost, koja stalno prima oblike i daje, **historiju**, i čini izlišnom bilo kakvu političku ili religijsku besmislicu, koja bi još posebno vezivala ljude«.⁶

Razvitak društvenih potreba se temelji na društvenoj podjeli rada. A svaki stupanj društvene podjele rada⁷ zapravo je različit oblik vlasništva koji određuje odnos pojedinca prema sredstvima za rad i proizvodima rada. Rezultat ove povezanosti je da se proizvodnja i potrošnja kao jedinstven ljudski čin dijele na dvije međusobno odvojene sfere egzistencije. Na ovaj način počinje međusobni odnos ljudi i odnos prema prirodi da se pretvara u istorijski odnos, gdje svaka naredna

⁵ Marks — Engels: »Rani radovi«, Naprijed, Zagreb, 1946—1976., peto izdanje, str. 365.

⁶ Marks — Engels: »Rani radovi«, ... op. cit., str. 375.

⁷ Iz niže citiranog teksta slijedi dalje da je društvena podjela rada kako pretpostavka, tako i rezultat svijesti. Na jednom mjestu Marks će reći: »... plemenska svijest postiže svoj daljnji razvitak i usavršavanje povećanom proizvodnjom, umnožavanjem potreba i umnožavanjem stanovništva, koje je temelj ovih prvih dviju. S tim se istovremeno razvija podjela rada, koja prvobitno nije bila ništa drugo nego podjela rada u spolnom aktu, a zatim podjela rada koja se vrši sama po sebi ili »po prirodi« pomoću prirodnih sklonosti (npr. tjelesna snaga), potreba, slučajnost itd. Podjela rada postaje stvarno podjela tek od trenutka, kad nastupi podjela materijalnog i duhovnog rada«. Ibidem, str. 376.

generacija nasljeđuje obim proizvodnih snaga, kvalitet proizvodnog odnosa i socijalno ponašanje, ali koje potom mijenja, razgrađujući postojeće i gradeći novo, prema mjeri okolnosti u kojima živi.

Dakle, s podjelom rada, koja sadrži gore navedene proturječnosti, dolazi do cijepanja društva na male segmente, međusobno sukobljene društvene grupe, među kojima je primarna porodica, jer, istovremeno njeguje, kako po obimu tako i kvalitetom, nejednaku podjelu rada i raspodjelu rezultata rada (vlasništvo). Osnova nastanka vlasništva je već u porodici. Ispoljava se kao robovski odnos žene i djece prema muškarcu. I mada je porodica, u kojoj se, od postanka pa do danas, mijenja značaj i uloga spolnog odnosa između muškarca i žene, doživljavala istorijske promjene i transformacije, monogamna porodica⁸ uspijeva postati prva društvena grupa koja se razvija ne na prirodnim već na ekonomskim osnovama, naime, na pobijedi privatne svojine nad prvobitnom zajedničkom svojinom. Ovaj prelomni trenutak u istoriji ljudskog roda, ne više ljudske vrste u smislu drugih bioloških vrsta na zemlji, obavezuje čovjeka i cjelokupan ljudski rod na sebi primjereno odnošenje prema svojoj vlastitoj biologiji. To više ne znači, s jedne strane potpuno ignorisanje, i s druge bezrezervno prihvatanje biološke strane čovjeka, nego svjesno i široko zasnovano promišljanje o razvitku ljudskog roda. Jer, sa razdvajanjem društva i prirode odvija se i proces razvoja ljudskog saznanja, saznanja sebe i svijeta.⁹

Zato će Marks često u cjelokupnom svom teorijskom opusu naglašavati činjenicu da čovjek mora biti u neprekidnom procesu razmjene sa prirodom, da bi reprodukovao svoj život. Ali to ne znači da se time isključuju prirodni zakoni razvoja ljudskog roda, nego naprotiv, prije znači da se uključuju i to tako da čovjek ispoljava proizvodnu sposobnost sebe i materije oko sebe u različitim oblicima u zavisnosti od istorijskog trenutka u kojem djeluje. No, budući da se ono prirodno i društveno stalno prepliću i često u teorijskoj misli dovode do zablude opredjeljenja o tome kako se čovjek i stanovništvo razvijaju, neophodno je naglasiti da je čovjek upravo biće koje nadvladava, dođuše sporo i mukotrpno, sve zablude o sebi i oko sebe. Istorijska osnova ljudske suštine i jeste u tome da sazna različite oblike ispoljavanja prirode i sebe kao dijela te prirode da bi što bolje ovladao njome. A ovo saznanje čovjek nalazi, kako kaže Beuman kao svjesnu misaonu refleksiju »... o stvarnim društvenim uslovima u kojima se kreće ta konkretna vrsta čovjeka, koja je dostupna našim iskustvima i kojeg

⁸ Monogamija znači jednobračnost, a Lewis Morgan je naziva sindijazmičkom porodicom u svom djelu Drevno društvo (Ancient Societa) izdatom 1877. godine. O ovome vidi detaljnije u F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Naprijed, Zagreb, 1946.

⁹ Ovo razdvajanje vodi ka saznanju da sve oko čovjeka ili »... stvarnost nije (autentična) stvarnost bez čovjeka, isto tako kao što nije (samo) stvarnost čovjeka... Čovjek ne živi u dve sfere, niti boravi jednim delom svoga bića u istoriji, a drugim u prirodi. Čovjek je uvek istovremeno i odjednom i u prirodi i u istoriji«. Karel Kosik: »Dijalektika konkretnog«, Prosveta, Beograd, 1967., str. 249.

posmatramo uvek na način za koji nas je pripremila naša sopstvena, takođe istorijski stvorena i istorijski prelazna kultura«. ¹⁰

Za razliku od naprijed izložene Marksove argumentacije, koju je veoma dosljedno izveo shodno svom teorijskom polazištu, teoretičari koji su se bavili problemom stanovništva, nezavisno od Marksovog učenja, glavne su pokretače demografskog razvoja nalazili u uticaju mnogobrojnih faktora koji podjednako djeluju na stanovništvo. Teorija mnogobrojnih faktora (multiple-factor theory) ¹¹ ima za cilj, s jedne strane, da negira postojanje socijalne strukture, a sa druge, da rastoči klasnu determiniranost društvenih pojava. Ona naime, vidi društvene pojave tako da se u svakom trenutku kada se ona dešavaju za njih može naći veliki broj razloga. Sve je, dakle, uzrokovano velikim brojem faktora koji djeluju u jednoj ravni i istim intenzitetom. Prema ovoj teoriji moramo, u svakom istorijskom trenutku rješavanja problema, vrlo pažljivo korigovati detalje, a to znači da je put društvenog napredovanja reforma sitnih dijelova društvene stvarnosti. Vrhunac koji teorija mnogobrojnih faktora postiže je de facto pokušaj likvidacije principa uzročnosti u društvenim naukama. ¹²

Ekspliciramo li ovakvo polazište teorije mnogobrojnih faktora na razvoj stanovništva, onda to u prvom redu znači da svi činioци djeluju podjednako istim intenzitetom na razvoj stanovništva. A to dalje znači, da ovakva »pluralistička kauzalnost«, kako kaže Mills odgovara ideološkoj orijentaciji manjine da bi tumačila razvitak stanovništva shodno svojim praktično — političkim potrebama.

Uporedo sa teorijom mnogobrojnih faktora koja je indirektno uticala na razvoj teorije o stanovništvu, posebno na poimanje zakonitosti razvoja stanovništva, razvija se i takozvani »apstraktni empirizam«, više kao pristup istraživanju društvenih pojava nego kao teorija. Većina

¹⁰ Zigmunt Bauman: »Marksistička teorija društva«, Rad, Beograd, 1969., str. 479.

¹¹ O teoriji mnogobrojnih faktora između ostalih mnogo su govorili: A. Labriela, Materijalističko shvatanje istorije, BIGZ, Beograd, 1976.; G. V. Plehanov, O materijalističkom shvatanju historije, Izbrannye filosofskie proizvedeniya, sv. II, Moskva, 1956.; Right Mills, Sociološka imaginacija, Savremena škola, Beograd, 1964.; Paul Lazarsfeld, The Language Of Social Research, Glencoe, 1955.; Ivan Kuvačić, Marksizam i funkcionalizam, Komunist, Beograd, 1970.

¹² Kritikujući teoriju faktora Plehanov će između ostalog istaći: »S gledišta teorije faktora ljudsko društvo izgleda kao neki težak teret koji različite sile — moral, pravo, ekonomika itd. — vuku, svaka sa svoje strane, po putu historije. S gledišta modernog materijalističkog shvatanja historije stvar dobija sasvim drugačiji izgled. Historijski faktori pokazuju se kao obične apstrakcije, i kada nestane njihove magle postaje jasno da ljudi ne stvaraju nekoliko međusobno odijeljenih historija — historiju prava, historiju morala, filozofije itd. — već samo historiju svojih vlastitih društvenih odnosa, koji su u svakom datom vremenu uslovljeni stanjem proizvodnih snaga. Takozvane ideologije predstavljaju samo mnogovrsne odraze jedinsvene i nedjeljive historije u ljudskim glavama«. G. V. Plehanov: »O materijalističkom ponimanju istorije«, str. 266., navedeno prema P. Vranicki, »Historija marksizma«, I tom, Naprijed, Zagreb, 1975., str. 320.

američkih sociologa ideologizira probleme društva. Model društvenog poredka i razvoja je opšti, od njega treba poći i njemu se vraćati. Karakteristično za neke američke mislioce je jedna vrsta suhoparnog empirizma. Ovaj pravac istraživanja u društvenim naukama posebno zagovara i njeguje Pol Lazarsfeld. Njegov pokušaj se svodi na to da objasni socijalni fenomen putem kvantificiranja osobenosti čovjeka, što ujedno može da znači da se metodi statističke obrade mogu širiti i na još neosvojena područja društvene stvarnosti. Tako će, dosljedno ovome, demografija biti razvijena nauka, jer će biti u mogućnosti da istražuje određeno područje ljudskog ponašanja. Najvjerojatnije će to biti reproduktivno ponašanje ljudi pod dejstvom mnogobrojnih faktora. Društvena struktura stanovništva se na ovaj način rastače, negira, uprkos detaljnim i dugotrajnim empirijskim istraživanjima, a mogućnost ustanovljavanja neke pravilnosti po kojoj se stanovništvo razvija se gubi. Mills će stanovište ovih istraživača eksplicirati riječima: »Oni (istraživači — Ž. M.) na primjer, razmatraju starosni nivo određenog spola jedne plaćane kategorije u gradovima srednje veličine. Obuhvaćene su četiri varijable. No u njima je sadržana još jedna: ti ljudi žive u SAD. To, međutim, nije podatak koji spada među trenutačne, precizne, apstraktne varijable što tvore empirijski svijet apstraktnog empirizma. Da bi se uključile i, SAD, potrebna je koncepcija društvene strukture, a isto tako i manje kruta ideja empirizma«. ¹³

Osim navedenih teorijskih pravaca, putem kojih se pokušava utemeljiti jedan cjelovit pristup razvoju stanovništva, s obzirom na uticaj koji su imale u društvenim naukama, važno mjesto, takođe, zauzima i teorija konvergencije, te u okviru nauke o stanovništvu, teorija demografske tranzicije.

Budući da govorimo o iznalaženju pravilnosti razvoja stanovništva sa aspekta njegove društveno-ekonomske osobenosti, nije slučajno što smo ove dvije teorije izdvojili zajedno za analizu. Pokušat ćemo to i objasniti.

Teorija konvergencije i teorija demografske tranzicije su savremene građanske teorije koje na osnovu istih pretpostavki i na isti način pokušavaju objasniti promjene u društvu i stanovništvu. I jedna i druga u osnovi svog pristupa problemu razvoja društva i stanovništva

¹³ Right Mills: »Sociological Imagination«, Grove Press, Inc., 1961., str. 124. Naprednu misao Right Millsa kod nas je najcjelovitije obradio Ivan Kuvačić, te u tom smislu ističe: »Millsova kritika je bila usmjerena na dva osnovna ekstrema akademске sociologije: na Parsonsov funkcionalizam i na takozvani »apstraktni empirizam« Lazarsfelda i Stouffera. Ona je pokazala da se ti ekstremi dopunjuju u tome što svaki na svoj način koncentracijom na socijalnoj statici zaobilazi pitanje društvene promjene na globalnom planu. Stojeći između Webera i Marksa, Millsova se kritika ipak snažnije oslonila na Marksa, tako da su osnovne kategorije od kojih on polazi kapitalizam, eksploatacija, profit, moć, otuđenje, rat i slično. Time je mnogo pridonijeto renesansi marksizma u američkoj sociologiji«. Ivan Kuvačić: »Znanost i društvo«, Naprijed, Zagreb, 1977., str. 38.

sadrže ideju ekonomskog neutralizma, tako da i nauka koja se bavi ovim problemima postaje, takođe, neutralna.

Teorija konvergencije¹⁴ ima za pretpostavku približavanje postojećeg kapitalističkog socijalističkom sistemu, dok teorija demografske tranzicije ističe manje više identičan razvoj stanovništva u svijetu, bez obzira na društveno-ekonomski sistem. Suprotno Marksovom pojmu istorije, i jedna i druga teorija, razvoja društva, odnosno stanovništva, objašnjavaju pojmom stupnja ili faze privrednog rasta i rasta stanovništva.

Društveni odnos se prenebregava i predlaže se periodizacija razvoja ljudskog društva na osnovu stupnja privrednog rasta i faza u kretanju stanovništva.

Teorija konvergencije ide ka tome da stupnjeve privrednog rasta, dohodak po glavi stanovnika, situira u tri stadija, dijeleći istoriju razvoja ljudskog društva na predindustrijsko društvo, industrijsko društvo i postindustrijsko društvo. Analogno, teorija demografske tranzicije, nastala pod uticajem teorije konvergencije, zagovara periodizaciju razvoja stanovništva u tri etape, predtranzicionu, tranzicionu ili etapu preobražaja, i posttranzicionu etapu. Osnova periodizacije razvoja društva na naznačena tri stupnja je pojam naučno-tehničkog kompleksa u odnosu na uslove čovjekovog opstanka. U biti teorije demografske tranzicije je pojam prirodnog kretanja stanovništva i njene promjene po etapama.

Prema teoriji demografske tranzicije¹⁵ naučno-tehnički napredak ispoljen kroz proces industrijalizacije i urbanizacije dovodi do smanjenja smrtnosti stanovništva, a potom i smanjenja rađanja. Stanovništvo prelazi iz etape visokog mortaliteta i nataliteta, karakterističnu za predtranzicionu etapu, preko etape tranzicije ili preobražaja, u posttranzicionu etapu u kojoj se naznačeni procesi odvijaju na niskom nivou. I u prvoj, i u posljednjoj etapi, rezultat je gotovo isti, nulti prirodni priraštaj. Šta zapravo, prema teoretičarima demografske tranzicije znači i nosi sobom etapa preobražaja?

¹⁴ O teoriji konvergencije vidi detaljnije u D. Bell, *The Coming Of Post-Industrial Society*, London, 1974.; A. Gouldner, *The Coming Crisis Of Western Sociology*, New York, 1970.; John K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970.; Nenad I. Kecmanović, *Ideologija i istina*, Velika edicija ideja, Beograd, 1977.

¹⁵ Osnivači teorije demografske tranzicije su Warren S. Thompson i Frank W. Notestein. Prvo je Thompson ponudio trihotomnu klasifikaciju razvoja stanovništva u članku »Population« (*American Journal Of Sociology*, 34/May 1929.), da bi ga poslije Notestein dopunio u članku »Population — The Long View« in Theodore W. Schultz ed. »Food for the World«, Chicago, 1944. Najobimniju studiju ponudio je Donald Bogue u knjizi »Principles of Demography«, John Wiley and Sons, New York, 1969. U našoj demografskoj literaturi teoriju demografske tranzicije je posebno obradio Sava Obradović u članku »Problemi demografske tranzicije u nerazvijenim područjima sveta«, »Stanovništvo«, 1/1967., zatim M. Matura, A. Wrtheimer-Baletić, D. Breznik, M. Rašević, R. Petrović, Z. Grebo i drugi.

Najvjerojatnije zahtijev, kako to kaže jedan od vodećih zagovornika ove teorije Donald Bogue, da svako društvo teži da sačuva vitalne procese svoga razvoja u stanju balansiranja. Iskustvo »postindustrijskog društva« se bazira na niskoj stopi smrtnosti stanovništva, te se »... natalitet tretira kao disfunkcionalan i primjenjuje se planiranje porodice da bi sve bilo u skladu sa uobičajenim normama. Posljedica je da se u nekim društvima kontrola plodnosti poistovjećuje sa grupnom i individualnom dobrobiti, te postaje pozitivna norma i dio kulture«. ¹⁶ No, budući da se smanjenje smrtnosti, mortaliteta i rađanje odvija različitim tempom i u različitim vremenskim periodima i da uz to kontrola plodnosti zaostaje za kontrolom smrtnosti, rezultat je etapa ubrzanog rasta stanovništva. Ta situacija je danas prisutna u većini nerazvijenih i zemalja u razvoju. A pošto je cilj razvijenih industrijskih zemalja da se sve pa i stanovništvo stavi u funkciju rasta i održavanja sistema, problem rasta stanovništva se mora apokaliptično postaviti, s namjerom da se prikrije prava suština problema i da se izvrše naponi »... u pronalaženju modela i tehnika kojima se problemi svode na kvantitativne egzaktno dimenzije. Pri tom se uopće ne ulazi u bit stvari, jer je potpuno izvan tehnokratskog dohvata pitanje o tome kako superracionalna organizacija stvara iracionalne i besmislene rezultate«. ¹⁷

Iz svega do sada rečenog slijedi, a to eksplicite iznosi i Donald Bogue, ¹⁸ da teorija demografske tranzicije, nastala kao pandam teoriji konvergencije, nije ništa drugo do sociološka verzija Darwinovog principa »kontrola prirode«, primjenjena na stanovništvo.

On izvodi još dvije činjenice, demografskog karaktera, koje po njemu djeluju na druge oblike života ljudi. Demografska kontrola ili kontrola kretanja stanovništva pretpostavlja da vrste same za sebe, te tako i ljudski rod, nose sobom svoje vlastite norme ponašanja u bilo koje vrijeme, a mijenjaju se samo u određenim demografskim uslovima promjene. I dalje, humana društva, misli na razvijena industrijska društva, teže ka ograničenju »drastične kontrole putem smrti«, budući da je priroda nametnula kontrolu svih vidova života u okviru koje ljudski rod može sebi priuštiti jedino željeno balans, kontrolu stopa rađanja.

Društveno-ekonomska osobenost stanovništva je uvijek, bez obzira na mnogobrojne i po svom karakteru različite teorijske pristupe, nalazila odgovarajuće mjesto u teorijskoj misli o stanovništvu. Ocjenjujući mjesto i značaj društveno-ekonomskog faktora u razvoju društva, marksistička misao je prva ukazala na pravu vrijednost društveno-ekonomske osobenosti čovjeka.

¹⁶ Donald Bogue: »Principles Of Demography«, John Wiley And Sons, Chicago, University Press, 1969., str. 51. (prevod Ž. M.)

¹⁷ Ivan Kuvačić: »Znanost i društvo«, Naprijed, Zagreb 1977., str. 87.

¹⁸ Donald Bogue: »Principles Of Demography«, John Wiley And Sons, ... op. cit., str. 51—53. Ponovo ukazuje na tako složen problem na nivou prirodnog.

Ponekad su teorijske rasprave o ulozi i značaju društveno-ekonomskog faktora vodile u ekonomizam ili sociologizam. No, iz marksističke misli nedvojbeno proizilazi da je to bitna osobenost čovjeka, istorijski uslovljena, te da se kao takva mora dijalektički misliti i proučavati. Nastojeći pokazati neke od vodećih teorijskih pravaca i teorija o razvoju stanovništva, u kojima se ili prenebregava ili izjednačava sa ostalima, ponovo smo željeli naglasiti značaj društveno-ekonomske osobenosti stanovništva.

Theodor W. Adorno

II. Bit in eksistenca

Prethodni del

K immanentni kritiki ontologije

Kritika ontološke potrebe privede do immanentne kritike ontologije. Nad filozofiju biti nima moći to, kar je završeno pozitivno, od zunaj, namesto da bi se pomerilo z njo v njenem lastnem ustroju, po Heglovanu desideratu proti njej obrnilo njeno lastno sile. Motivacije in rezultante Heideggerjevih miselnih gibanj je mogoče demonstrirati tudi tam, kjer niso izgovorjene; kateri koli od njegovih stavkov komajda zdrži brez mestne vrednosti v funkciji povezanosti s celjo. Toliko je Heidegger potomec deduktivnih sistemov. Že njihova zgodovina je bogata s pojmi, ki nastajajo z miselnim napredovanjem, tudi če ni mogoče s prstom pokazati stvarnega stanja, ki bi jim ustrezalo; v primarnosti, da se jih tvori, izvira spekulativni moment filozofije. V njih okamensko gibanje misli je treba znova rastopiti, obenem je treba ponovno preveriti njeno smiseljenost. Pri tem ne zadolga demonstrirati filozofiji biti, da nekaj takega, kar ona imenuje bit, ne obstaja. Kajti, nobeno takšno »obstajanje« je ne postulira. Namesto tega bi bilo treba takšno »obstajanje« deducirati kot odgovor na zahtevo po nespodbitem, ki to spote izkazuje. Čelo namisli, konstatirajo katerega je pozitivizmu povod za triumfalno trčanje, je zgodovinsko-filozofsko jasno. Ker ni mogoče preklpati sekularizacije, teološke vsebine, ki se jo je nekoč gledalo kot objektivno zavezujočo, si mora apologet ta vsebino prilahevati, da

Negativna dialektika

Theodor W. Adorno

II. Bit in eksistenca

Tretji del

K imanentni kritiki ontologije

Kritika ontološke potrebe privede do imanentne kritike ontologije. Nad filozofijo biti nima moči to, kar je zavrača generalno, od zunaj, namesto da bi se pomerilo z njo v njenem lastnem ustroju, po Heglovem dezideratu proti njej obrnilo njeno lastno silo. Motivacije in rezultante Heideggerjevih miselnih gibanj je mogoče rekonstruirati tudi tam, kjer niso izgovorjene; kateri koli od njegovih stavkov komajda zdrži brez mestne vrednosti v funkciji povezanosti celote. Toliko je Heidegger potomec deduktivnih sistemov. Že njihova zgodovina je bogata s pojmi, ki nastajajo z miselnim napredovanjem, tudi če ni mogoče s prstom pokazati stvarnega stanja, ki bi jim ustrezalo; v primarnosti, da se jih tvori, izvira spekulativni moment filozofije. V njih okamenelo gibanje misli je treba znova raztopiti, obenem je treba ponovno preveriti njeno utemeljenost. Pri tem ne zadošča demonstrirati filozofiji biti, da nekaj takega, kar ona imenuje bit, ne obstaja. Kajti, nobeno takšno »obstajanje« je ne postulira. Namesto tega bi bilo treba takšno slepoto biti deducirati kot odgovor na zahtevo po neizpodbitem, ki to slepoto izkorišča. Celo nesmisel, konstatiranje katerega je pozitivizmu povod za triumfalno kričanje, je zgodovinsko-filozofsko jasen. Ker ni mogoče preklicati sekularizacije, teološke vsebine, ki se jo je nekoč gledalo kot objektivno zavezujočo, si mora apologet te vsebine prizadevati, da

jo reši s pomočjo subjektivnosti. Tako virtualno je ravnal že verski nauk reformacije; nedvomno je bila to figura Kantove filozofije. Od tedaj je prosvetljenstvo nezdržljivo napredovalo, subjektivnost sama je bila potegnjena v proces demitologiziranja. S tem je šansa rešitve padla na mejno vrednost. Upanje te šanse je paradoksalno prepuščeno izročitvi tega upanja, sekularizaciji, ki je brezpogojna in obenem reflektira samo sebe. Resničnega je v Heideggerjevem nastavku toliko, kolikor se mu uklanja v negaciji tradicionalne metafizike; neresničen pa postane tam, kjer, sploh ne dosti drugače kot Hegel, govori, kot da bi s tem neposredno postalo navzoče to, kar je treba rešiti. Filozofija biti doživlja neuspeh, brž ko v biti reklamira nek smisel, ki ga je po pričanju te filozofije razpustilo tisto mišljenje, s katerim je še bit sama povezana kot pojmovna refleksija, odkar je mišljena. Nesmiselnost besede bit, ki se ji zdrava človeška pamet tako ceneno roga, ne velja naprtiti nekemu nezadostnemu ali nekemu neodgovorno zaletavemu mišljenju. V njej se izraža nemogočnost, da se pozitivni smisel dojame ali proizvede z mislijo, ki je bila medij objektivnega izginjanja smisla. Če hočemo izvršiti Heideggerjevo razlikovanje biti od logičnega obsega pojma biti, tedaj nam, po odvzemu tako bivajočega kakor kategorij abstrakcij, ostane v rokah neznanka, ki se od Kantovega pojma transcendentalne reči na sebi razlikuje samo s patosom njegove invokacije. S tem pa tudi beseda mišljenje, ki se ji Heidegger noče odpovedati, postane enako brez vsebinska, kakor to, kar je treba misliti: mišljenje brez pojma ni nobeno mišljenje. To, da se ta bit, razmišljanje o kateri bi bila po Heideggerju resnična naloga, zapira vsakemu miselnemu določilu, izvotli apel, naj se jo misli. Heideggerjev objektivizem, prekletstvo nad mislečim subjektom, je verna obrnjena slika tega. V stavkih, ki za pozitivista nimajo smisla, je večnosti prezentiran preobrat; napačni so samo zato, ker nastopajo kot smiselni, ker zvenijo kot odmev neke vsebine na sebi. V najnotrajnejši celici Heideggerjeve filozofije ne biva smisel; medtem ko se predstavlja kot veda o zdravljenju, je to, kar je Scheler imenoval gospodovalno vedenje. Sicer ima Heideggerjev kult biti, v polemiki proti idealističnemu kultu duha, za predpostavko kritiko samooboževanja duha. A Heideggerjeva bit, skoraj nerazločljiva od duha, njenega antipoda, ni nič manj represivna kot duh; samo neprozornejša je od duha, katerega princip je bila pozornost; zaradi tega je še manj sposobna za kritično samorefleksijo gospodovalnega bistva kot sploh kdaj filozofije duha. Električni naboj besede bit se pri Heideggerju dobro ujema s hvalo naravnost pobožnega ali vernega človeka, ki jo daje nevtralizirana kultura, kot da bi bili pobožnost in vernost sami na sebi zaslugi, brez ozira na resnico tega, v kar se veruje. To nevtraliziranje pride pri Heideggerju k samemu sebi, pobožnost do biti popolnoma izbriše vsebino, ki se je neobvezno držala na pol ali popolnoma sukulariziranih religij. Od religioznih običajev pri Heideggerju, ki jih uri, ne ostane drugega kot generalno podpiranje odvisnosti in podvrženosti, surogat objektivnega formalnega zakona mišljenja. Medtem ko se ustroj permanentno izmika, pa kakor logični pozitivizem adepta

ne izpusti. Če so bila dejstva razlaščena vsega tega, po čemer so več kot dejstva, tedaj se Heidegger polasti tako rekoč odpadnega produkta sija, ki izpareva. To filozofiji garantira nekaj podobnega posteksistenci, kolikor se ukvarja s *εν και παν* kot s svojo specialiteto. Izraz biti ni nič drugega kot občutenje tega sija, sija brez zvezd seveda, ki bi mu dajale svetlobo. V njem postane moment posredovanja izoliran in s tem neposreden. A tako malo kakor pola subjekt in objekt je mogoče hipostazirati posredovanje; posredovanje velja edino v njuni konstelaciji. Posredovanje je posredovano s posredovanim. Heidegger ga pretira v neko tako rekoč nepredmetno objektivnost.

On naseljuje neko imaginarno medkraljestvo med topostjo *facta bruta* in svetovnonazorskim čenčanjem. Pojem biti, ki ne privoli v svoja posredovanja, postane brezbitveno, v smislu, v katerem je Aristotel spregledal Platonovo idejo, bistvo par excellence, postane ponavljanje bivajočega. Le-temu je odvzeto vse to, kar se pridaja biti. Medtem ko postane s tem emfatična zahteva biti po čisti bistvenosti neutemeljena, je bivajoče, ki je neizbrisno vsebovano v biti, ne da bi mu bilo v Heideggerjevi verziji treba pokazati svoj ontični značaj, prazitarno udeleženo pri tej ontološki zahtevi. To, da se bit kaže, da jo mora subjekt pasivno sprejemati, je izposojeno iz starih navedkov spoznavne teorije, ki so morali biti neko faktično, ontično. To ontično pa obenem v sakralnem območju biti odvrže sled kontingence, ki je nekoč dopuščala njegovo kritiko. Po logiki filozofske aporije, brez čakanja na ideološki dodatek filozofa, le-ta empirično premoč tega tako bivajočega prestavi v bistveno. Predstava o biti kot neki entiteti, katere miselno določilo neizprosno zgreši mišljeno, vtem ko ga razkosa in s tem, kakor se to enoznačno kaže v političnem govoru, razkroji, se izteče v eleastki zaprtosti kakor nekoč sistem in danes svet. Drugače kot namera sistemov pa je zaprto heteronomno: nedosegljivo umni volji tako posameznika kakor tistega družbenega celokupnega subjekta, ki do danes ni uresničen. V družbi, obnovljeni v statiko, kakršna se kaže, se zdi, da se k zalogi apologetske ideologije ne priraščajo nobeni novi motivi več; temveč običajni motivi postanejo tako razredčeni in nespoznavni, da jih morejo aktualna izkustva le težko dezavuirati. Če pridržki in utemeljeni triki filozofije proicirajo bivajoče na bit, tedaj je bivajoče uspešno upravičeno; če pa je kot zgolj bivajoče kaznovano z zaničevanjem, tedaj lahko zunaj nemoteno razsaja. Nič drugega se občutljivi diktatorji ne izogibajo obiska koncentracijskih taborišč, v katerih funkcionarji marljivo delajo po njihovih navodilih.

Copula

Kult biti živi od prastare ideologije, od idola *fori*: tega, kar uspeva v temi besede bit in iz nje izpeljanih form. »Je« vzpostavi med gramatičnim subjektom in predikatom celoto eksistencialne sodbe in s tem sugerira ontično. Obenem pa pomeni, vzeto čisto za sebe, kot copula, splošno kategorialno stvarno stanje neke sinteze, ne da bi pri tem sam reprezentiral neko ontično. Zato ga je mogoče brez mnogo okolišenja

vnknižiti na ontološko stran. Iz logicitete copule Heidegger dobi ontološko čistost, ki ugaja njegovi alergiji na faktično: iz eksistencialne sodbe pa dobi spomin na ontično, ki potem dovoljuje, da se kategorialni dosežek sinteze hipostazira kot danost. Temu »Je« pač ustreza tudi neko »stvarno stanje«: v vsaki predikativni sodbi ima ta »Je«, prav tako kot subjekt in predikat, svoj pomen. Toda »stvarno stanje« je intencionalno, ne ontično. Copula po svojem lastnem smislu izpolni samo sebe edinole v relaciji med subjektom in predikatom. Copula ni samostojna. Vtem ko jo Heidegger obravnava kot da je onkraj tega, kar ji edino daje pomen, ga premaga tisto rečevno mišljenje na način stvari, proti kateremu je vzkipel. Če to, kar se meni z »Je« fiksira v absolutno idealno na sebi — namreč bit —, tedaj bi, odtrgano od copule, to kar reprezentirata subjekt in predikat sodbe imelo enako pravico. Njuna sinteza s copulo bi se zgodila zgolj zunanje; ravno proti temu je bil izmišljen pojem biti. Subjekt, copula, predikat bi bili znova, kakor v zastareli logiki, v sebi zaključene, dokončne posameznosti, po modelu stvari. V resnici pa predikacija ne nastopi naknadno, temveč je, vtem ko oba povezuje tudi to, kar bi ta dva na sebi že bila, če bi sita »bila« dalo predstavljati brez sinteze tega »Je«. To prepreči ekstrapoliranje copule tako na neko nadrejeno bitje »bit«, kakor na neko »nastajanje«, čisto sintezo. Ta ekstrapolacija temelji na neki pomenskoteoretični zamenjavi: zamenjavi splošnega pomena copule »Je«, konstantne gramatične igralne znamke za sintezo sodbe, s tistim specifičnim pomenom, ki ga ta »Je« dobi v sleherni sodbi. To dvojje nikakor ni isto. Toliko bi bilo Je mogoče primerjati s priložnostnimi izrazi. Njegova občost je navodilo za posameznost/vposameznjenje/vposebnjenje, splošna forma za izvršitev posebnih sodb. Nomenklatura upošteva to, vtem ko ima za to občost pripravljen znanstveni termin copula in za posebni dosežek, ki ga mora sodba vsakič doseči, ravno ta »Je«. Heidegger se ne meni za to diferenco. S tem posebni učinek tega »Je« postane samo nekaj podobnega načinu pojavljanja tega občega. Razlika med kategorijo in vsebino eksistencialne sodbe se zbriše. Substitucija obče gramatične forme za apofantično vsebino spremeni ontični dosežek tega »Je« v neko ontološko, način bivanja biti. Če pa zanemarimo učinek postuliran v smislu »Je«, posredovani in posredujoči učinek v posebnem, tedaj ne preostane noben, na kakršen koli način že ustvarjen substrat tega »Je«, temveč zgolj abstraktna forma posredovanja nasploh. To, po Heglovih besedah čisto nastajanje, je tako malo nek prapricip kot kar koli drugega, če nočemo Parmenida pregnati s Heraklitom. Beseda bit ima prizvok, ki bi ga mogla preslišati samo samovoljna definicija; Heideggerjevi filozofiji daje zanj značilno barvo zvoka. Vsako bivajoče je več kot ono je; bit, v kontrastu do bivajočega opozarja na to. Ker ni bivajočega, ki ne bi, vtem ko postane določeno in določi samega sebe, potrebovalo neko drugo, ki ni ono samo — kajti samo z njim samim ga ne bi bilo mogoče določiti — bivajoče kaže preko samega sebe. Posredovanje je samo druga beseda za to. Heidegger pa poskuša držati to, kar kaže preko samega sebe, tisto, čez kar kaže pa odvreči kot odpadek. Sprepletenost se pri njem spreminiv svoje absolutno nasprotje, v $\pi\epsilon\omega\tau\eta$

ovsita. V besedi bit, skupku tega, kar je, se je copula popredmetila. Tako malo bi bilo mogoče govoriti o Je brez biti, kakor o biti brez Je. Beseda napoti na objektivni moment, ki v vsaki predikativni sodbi omogoča sintezo, v kateri se pravzaprav šele kristalizira. A bit je tako malo samostojna z ozirom na Je, kakor tisto stvarno stanje v sodbi. Jezik, ki ga Heidegger po pravici vzame za več kot golo signifikacijo, zaradi nesamostojnosti svojih form priča proti temu, kar Heidegger iztiska iz njega. Tako kot povezuje gramatika Je s substratno kategorijo (Substratkategorie) bit kot njenim aktivumom: da nekaj je, pa recipročno uporablja bit zgolj v razmerju do vsega tega, kar je, a ne po sebi. Videz ontološko čistega se vsekakor okrepi s tem, da vsaka analiza sodb vodi k dvema momentoma, od katerih enega — tako malo kakor, metalogično, subjekt in objekt* — ni mogoče reducirati na drugega. Misel, ki jo fascinira izmišljava nečesa absolutno prvega, bo nagnjena k temu, da bo končno še ono ireduktibilnost samo reklamirala kot neko takšno poslednje. V Heideggerjevem pojmu biti je čutiti redukcijo na ireduktibilnost. Toda ta redukcija je formalizacija, ki se ne ujema s tem, kar je formalizirano. Vzeta za sebe ne pove več kot tisto negativno, da se momenti sodbe, vedno kadar se sodi, po eni ali drugi strani ne razpustijo drug v drugem; da niso identični. Zunaj tega razmerja momentov sodbe je ireduktibilnost nič, pod njenim pojmom ni mogoče misliti ničesar. Zato ji ni mogoče imputirati no-

* Subjekt-objekt relacijo v sodbi, kot čisto logično, in razmerje subjekta in objekta, kot spoznavnoteoretsko-materialno, je treba najpoprej striktno razlikovati; termin subjekt pomeni v prvem in drugem primeru skoraj neko kontradiktorno. V teoriji sodbe je subjekt položen v temelj, od katerega se producira; nasproti aktu sodbe in temu, kar je v sintezi sodbe razsojeno je na nek način objektivnost, to, na čemer se mišljenje udeležuje. Spoznavnoteoretsko pa subjekt pomeni funkcijo mišljenja, večkrat tudi tisto bivajoče, ki misli in ki ga je mogoče izključiti iz pojma Jaz samo za ceno, da ne pomeni več to, kar pomeni. Toda ta distinkcija kljub vsemu involvira tesno sorodstvo distingviranega. Konstelacija nekega stvarnega stanja, ki ga zadane sodba — v jeziku fenomenologije »sojenega kot takega« — in sinteze, ki ravno tako temelji na tem stvarnem stanju, kakor ga tudi vzpostavlja, opozarja na materialno konstelacijo subjekta in objekta. Subjekt in objekt se ravno tako razlikujeta, ni ju mogoče zvesti na čisto identičnost ene ali druge strani in se tam vzajemno določata, ker noben objekt ni določljiv brez določila, ki ga naredi za objekt, brez subjekta, in ker noben subjekt ne more misliti nečesa, kar mu ne bi bilo nasproti stoječe, ne izvzemši subjekt sam: mišljenje je priklenjeno na bivajoče. Paralela med logiko in spoznavno teorijo je več kot gola analogija. Čisto logično razmerje med stvarnim stanjem in sintezo, ki ve za samo sebe ne ozira se na eksistenco, na prostorsko-časovno fakticiteto, je v resnici neka abstrakcija relacije subjekt-objekt. To abstrakcijo se pomakne v središče čistega mišljenja, zanemari se vsaka posebna ontična stvarna vsebina, ne da bi ta abstrakcija vendarle imela moč nad tem nečem, ki zaseda prazno mesto vsebujočnosti stvari in ki, naj poimenuje to mesto še tako splošno, meni, vsebovano, in samo preko vsebovanega postane to, kar samo pomeni. Metodološko omogočanje abstrakcije ima svojo mejo v smislu tega, za kar si domišlja, da kot čisto formo drži v rokah. Sled bivajočega je za formalno-logični »nekaj« neizbrisana. Forma nekaj je oblikovana po modelu materiala, tistega točnega; je forma materialnega in v tej meri po svojem lastnem, čisto logičnem pomenu potrebuje eno metalogično, okrog katerega se je spoznavnoteoretska refleksija trudila kot okrog nasprotnega pola mišljenju.

bene ontološke prioritete z ozirom na momente. Paralogizem je v transformaciji onega negativnega, da niti enega od momentov ni mogoče izvajati iz drugega, v neko pozitivno. Heidegger prispe prav do meje dialektičnega vpogleda v neidentičnost v identičnosti. A protislovja v pojmu biti ne vzdrži. Potlači ga. Kar sploh je mogoče misliti z bitjo, se izmika identiteti pojma s tem, kar je s pojmom menjeno; Heidegger pa jo tretira kot identičnost, kot čisto bit samo, brez svoje drugosti. Neidentičnost v absolutni identičnosti potlači kot družinsko sramoto. Ker ni »Je« niti samo subjektivna funkcija niti nekaj kot stvar, bivajoče, po običajnemu mišljenju nobena objektivnost, ga Heidegger imenuje bit, ono tretje. Ta prehod ignorira intenco izraza, za katerega je Heidegger prepričan, da ga ponižno razlaga. Spoznanje, da »Je« ni nobena gola misel in nobeno zgolj bivajoče, ne dovoljuje povečevanja tega »Je« v nekaj, kar je transcendentno obema določiloma. Vsak poskus, da se »Je«, tudi v najbledejši občosti, sploh samo misli, vodi v bivajoče na eni strani in v pojme na drugi strani. Konstelacije momentov ni mogoče zvesti na neko singularno bitje; v njej je vsebovano, kar samo ni bitje. Enovitost, ki jo obljublja beseda bit traja samo tako dolgo, dokler ni mišljena, dokler ni, v skladu z Heideggerjevo lastno metodo, analiziran njen pomen; prav vsaka takšna analiza spravi na dan, kar je izginilo v breznu biti. Če pa analiza biti sama postane tabu, tedaj aporija preide v subrepcijo. V biti naj bi bilo mišljeno absolutno, a absolutno je samo zato, ker ga ni mogoče misliti; samo zato, ker magično zaslepljuje spoznanje momentov, se zdi, da je onkraj momentov; ker um ne more misliti svojega najboljšega, postane sam sebi slabo.

Ni transcendence biti

V resnici so, proti jezikovni atomistiki v celoto verujočega Heideggerja, vsi posamični pojmi v sebi že zraščeni s sodbami, ki jih klasificirajoča logika zanemarja; stara razdelitev logike na troje — pojem, sodbo in zaključek je zaostalost kakor Linnéjev sistem. Sodbe niso nobena gola sinteza pojmov, kajti noben pojem ni brez sodbe; Heidegger spregleda to, morda pod vplivom sholastike. V posredovanosti tako biti, kakor onega Je pa vendarle tiči subjekt. Heidegger utaji ta, če hočete, idealistični moment in s tem povzdigne subjektivnost v to, kar predhaja vsakemu subjekt-objekt-dualizmu, v absolutno. To, da sleherna analiza sodbe vodi k subjektu in objektu, ne spostva nobene regije onkraj teh momentov, regije, ki bi bila na sebi. Analiza da konstelacijo teh momentov, nobeno višje, niti ne neko splošnejše tretje. Seveda bi bilo treba v Heideggerjevem smislu navesti, da Je ni rečeven, ni *τα οντα*, nobeno bivajoče, nobena objektivnost v običajnem smislu. Kajti brez sinteze Je nima substeata; v stvarnem stanju, na katerega se misli, ne bi bilo mogoče pokazati na noben *τα*, ki bi mu ustrezalo. Torej, se glasi sklep, Je bi moral indicirati ono tretje, namreč bit. A ta sklep je napačen, nasilno dejanje samozadostne semantike. Napačni sklep postane flagranten ob tem, da nekega takšnega domnevno čistega substrata onega Je ni moč misliti. Vsak tak poskus zadane na posredo-

vanja, katerih bi se hipostazirana bit želela osvoboditi. A še iz tega, da biti ni mogoče misliti, Heidegger dobi dodatno metafizično dostojanstveno biti. Ker se bit izmakne mišljenju, je bit absolutno; ker je, v skladu s Heglom, ni mogoče brez preostanka reducirati niti na subjekt niti na objekt, je onkraj subjekta in objekta, medtem ko je vendar neodvisno od njiju sploh ne bi bilo. Um, ki biti ne more misliti, je na koncu sam difamiran, kakor da bi bilo mišljenje sploh mogoče odcepiti odcepiti od uma. Neizpodbitno je, da bit ni preprosto skupek tega, kar je, kar vzamemo za primer. Antipozitivistično takšno sprevidenje pravično presodi presežek pojma nad fakticiteto. Nobenega pojma ne bi bilo moč misliti, noben sploh ne bi bil mogoč brez onega več, s katerim jezik sploh postane jezik. Toda to, kar odmeva v besedi bit, nasproti ta ovira: da je vse več kot to, kar je, meni sprepletenost, ne neko tej spretnosti transcendentalno. V takšno se spremeni pri Heideggerju, pridružiti se posamičnemu bivajočemu. Dialektiki sledi do tod, da nista niti subjekt niti objekt neko neposredno in poslednje, a izkoči iz nje, vtem ko onkraj subjekta in objekta grabi za nečim neposrednim, prvim. Mišljenje postane arhaistično, brž ko, to, kar je v razpešenem bivajočem več kot bivajoče samo, povelja v metafizični *αρχή*. Kot reakcijo na izgubo sija (1) Heidegger ta sij, to, da stvari kažejo na to kar je več od njih samih, prefunkcionira v substrat in s tem celo izenači s stvarmi. On zapove neko ponovno vzpostavitev groze, ki jo je že davno pred mitičnimi religijami narave, povzročila neka prežetost: z nemško besedo bit se priključijo mano (2), kot da bi bila naraščajoča nemoč enaka nemoči praanimističnega primitivca, kadar je grmelo. Heidegger skrivoma sledi zakonu, po katerem se z napredujočo racionalnostjo konstantno iracionalne družbe posega vedno dlje nazaj. Ker so ga modrile napake, se izogiba romantičnemu pelagianizmu Klageja in močem Oskarja Goldberga ter beži iz regije tangibilnega praznovanja v nek somrak, v katerem se ne formirajo več niti mitologemi, denimo mitologom o dejanskosti podob. Izmuzne se kritiki, ne da bi se odpovedal prednostim izvora; ta izvor je postavljen tako daleč nazaj, da se zdi izven časa in zato povsod navzoč. »A to ne gre«. (3) Iz zgodovine ni mogoče pobegniti drugače kakor z regresijo. Njen cilj, tisti najstarejši, ni resnično, temveč absolutni videz, topa ujetost v neki naravi, katere nespoznano nadnarava zgolj parodira. Heideggerjeva transcendenca* je absolutizirana imanenca, zaprta za lastni značaj imanence. Oni videz potrebuje razlago; kako to, da se naravnost izpeljano, posredovano, bit more polastiti insignij onega ens concretissimum(a). Videz temelji na temu, da sta pola tradicionalne

* »Bit kot osnovna tema filozofije ni vrsta kakega bivajočega, pa vendarle zadeva vsako bivajoče. Njeno univerzalnost je treba iskati na višjem mestu. Bit in struktura biti sta nad vsakim bivajočim in vsako možno bivajoče določenostjo nekega bivajočega. Bit je nevarnost transcendenca. Transcendenca biti tubiti je neka posebno odlikovana transcendenca, kolikor obstaja v njej možnost in nujnost najradikalnejše individualizacije. Vsako odkritje biti kot transcendenca je transcendentalno spoznanje. Fenomenološka resnica (odkrivnost biti) je veritas transcendentalis.« (Heidegger, *Sein und Zeit*, 6. Aufl., Tübingen 1949, Str. 38).

spoznavne teorije in metafizike, čisti to-tukaj in čisto mišljenje, abstraktna. Iz obeh je odstranjeno tako veliko določil, da je o njima težko reči kaj več, če se sodba hoče ravnati po tem, o čemer sodi. Tako se oba pola zdita med seboj nerazločljivo, in to dovoljuje, da se neopaženo uporablja enega namesto drugega, glede na to, kar je treba demonstrirati. Pojmu kratko malo bivajočega, njegovemu idealu brez vsake kategorije, se ni treba, v svoji polni razkvalificiranosti, omejevati na nobeno bivajoče in se lahko imenuje bit. Biti, kot absolutnemu pojmu pa se ni treba legitimirati kot pojem: s vsakim obsegom bi se omejila in grešila zoper svoj lastni smisel. Zato jo je moč enako dobro opremiti z dostojanstvom neposrednega, kakor ono $\tau\acute{o}\delta\epsilon$ $\tau\acute{i}$ z dostojanstvom bistvenega. Med obema med seboj indiferentnima ekstremoma se odvija celokupna Heideggerjeva filozofija.* Toda proti njigovi volji se v biti nastani bivajoče. Le-to dobiva svoje življenje od prepovedanega sadeža, kakor da bi bila to Freyina jabolka. Medtem ko bit, zavoljo svoje auratične absolutnosti, noče biti kontaminirana z nobenim bivajočim, vendarle samo s tem postane ono neposredno, ki daje zahtevi po absolutnosti pravni naslov, da bit vedno pomeni tudi: kratko in malo bivajoče. Brž ko govorjenje o biti kar koli doda čisti invokaciji, izvira iz ontičnega. Rudimenti materialne ontologije pri Heideggerju so časovni; nastalo in minljivo kakor preje pri Schelerju.

Izraz neizrazljivega

Pravičnost doleti pojem biti vsekakor šele, ko je dojeto tudi genuino izkustvo, ki povzroči njegovo instauracijo: filozofska težnja izraziti neizrazljivo. Čim plašneje se je filozofija upirala tej težnji, svojemu lastnemu, tem večjea je bila skušnja, direktno se približati temu neizrazljivemu, brez Sizifovega dela, kar ne bi bila najslabša definicija filozofije in ki tako zelo spodbuja roganje filozofiji. Filozofija sama,

* To, da se, kljub svojemu kontaktu s Heglom izogne dialektiki, ji daje apel dosežene transcendence. Nepregorna proti dialektični refleksiji, ki se je vendar neprestano dotika, gospodari s tradicionalno logiko in se polasča, po zgledu predikativne sodbe, značaja trdnosti in brezpogojnosti tega, kar bi bilo za dialektično logiko goli moment. Tako nekako naj bi bila, po neki začetni formulaciji (prim. Heidegger, *Sein und Zeit*, a. a. 0., S. 13), tubit tisto ontično, eksistirajoče, ki ima paradokšno, — ki je ne priznava da je ontološko. Tubit je nemška in sramežljiva varianta subjekta. Heidegger ni prezrl, da je tubit tako princip posredovanja kot neposredovanja, tako kot konstituens predpostavlja konstitutum fakticiteto. Stvarno stanje je dialektično; Heidegger ga milostno ali nasilno prevede v logiko neprotislovnosti. Iz med seboj protislovnih momentov subjekta napravi dva atributa, ki ju pripne subjektu kakor neki substanci. To pa pripomore k ontološkemu dostojanstvu; nerazvito protislovje postane poroštvo nečesa višjega na sebi, ker se ne podredi pogojem diskurzivne logike, v katere je prevedeno. S pomočjo te projekcije naj bi bila substanca, imenovana bit, kot pozitivno tako nad pojmom kakor nad dejstvom. Takšna pozitivnost ne bi vzdržala njene dialektične refleksije. Takšne sheme so $\tau\omicron\tau\omicron\iota$ celokupne fundamentalne ontologije. Transcendence nad mišljenjem, kakor nad dejstvi jo izvleče iz tega, da se dialektične strukture izraža in hipostazira nedialektično, kot da bi jih bi bilo mogoče preprosto imenovati.

kot forma duha, vsebuje moment, globoko soroden onemu lebdečemu, ki se pri Heideggerju polasti tega (posrka to?), o čemer bi bilo treba meditirati, in kakršno preprečuje meditacijo. Kajti mnogo specifičnejše je filozofija forma, kot je to mogoče domnevati iz zgodovine njenega pojma, v kateri redkokdaj, razen v neki Heglovi plasti, svoje kvalitativne difference do znanosti, nauka o znanosti, logike, s katerimi je vendar zraščena, vključuje v svojo refleksijo. Filozofija ne obstaja niti iz *vérités de raison* niti iz *vérités de fait*.

Nič od tega, kar govori, se ne ukloni čvrstim kriterijem nekega primera biti; njeni stavki o pojmovnem se tako malo uklonijo stavkom logičnega stvarnega stanja, kakor stavki o faktičnem stavkom empiričnega raziskovanja. Filozofija je krhka tudi zaradi svoje distance. Ne pusti se pribiti. Toliko je njena zgodovina zgodovina permanentnega spodletavanja, kolikor je, ob terorju znanosti, vedno znova hrepenela po čvrstem. Svojo pozitivistično kritiko si zasluži z zahtevo po znanstvenosti, ki jo znanost zavrača; ta kritika se moti, vtem ko konfrontira filozofijo z nekim kriterijem, ki ni njen, kjer koli že sledi njeni ideji. A filozofija se ne odpove resnici, temveč scinetistično resnico osvetli kot omejeno. Njeno lebdeče se določa s tem, da v svoji distanci do verificirajočega spoznanja vendarle ni neobvezna, temveč živi neko lastno življenje stringence. To stringenco išče v tem, kar ona sama ni, v tem, kar ji je zoperstavljeno in v refleksiji tega, kar pozitivno spoznanje s slabo naivnostjo sponira kot obvezno. Filozofija ni niti znanost niti, v kar bi jo pozitivizem rad degradiral z nekim neumnim oksimoronom, pesnitev misli, temveč neka forma, ki je do tega, kar je od nje različno tako posredovana kakor tudi ločena. Njeno lebdeče pa ni nič drugega kot izraz neizrazljivega v njej sami. V tem je resnično sestra glasbe. Lebdeče je komajda mogoče dobro spraviti v besede; to je morda povzročilo, da so filozofi, razen denimo Nietzscheja, šli mimo tega. To je preje predpostavka za razumevanje filozofskih tekstov kot njihova obvezna lastnost. Morda je nastalo zgodovinsko in bo spet umolknilo, kakor preti glasbi. Heidegger je to inerviral in transformiral tisto specifično filozofijo, morda zato ker je začelo ugašati, dobesečno v neko področnost, v neko predmetnost kvazi višjega reda: filozofija, ki spozna, da ne sodi niti o fakticiteti, niti o pojmi, kakor se sicer sodi, in ki ni gotova niti glede svojega predmeta, bi želela imeti svojo kljub temu pozitivno vsebino onkraj faktuma, pojma in sodbe. S tem je lebdeče mišljenje preseženo v samem neizrazljivem, ki ga hoče izraziti; nepredmetno pa v očitnem predmetu lastnega bistva, in ravno s tem je poškodovano. Pod težo tradicije, ki se je hoče Heidegger otresti, postane neizrazljivo izrecno in kompaktno v besedi bit; ugovor proti postvarelosti postane, za mišljenje povnanjen in iracionalen. V tem ko neizrazljivo filozofije obravnava neposredno tematično, Heidegger filozofijo odriva vse do preklica zavesti. Za kazen usahne po njegovi konceptiji zasuti vir, ki bi ga rad odkopal, bornejši kot sploh kdaj vpogled v domnevno destruirano filozofijo, ki se zaradi svojih posredovanj približuje neizrazljivemu. To kar se, z zlorabo Hölderlina, pripisuje bornosti časa,

je bornost mišljenja, ki si domišlja da je onkraj časa. Neposredni izraz neizrazljivega je nič; kjer je neizrazljivo zapustilo svoj izraz, denimo v veliki glasbi, je bil njegov pečat izmuzljivo in minljivo, in ta izraz je bil vsebovan v poteku, ne v kazanju da je to to. Misel, ki hoče misliti neizrazljivo z izročitvijo misli, ga popači v to, kar bi najmanj želela, v nesmisel nekega naravnost abstraktnega objekta.

Otroško vprašanje

Fundamentalna ontologija bi lahko, če se ji to ne bi zdelo preveč ontično-psihološko, zagovarjala, da otrok sprašuje po biti. Refleksija to izžene iz njega in refleksija refleksije bi rada to, kakor od zmemrom v idealizmu, popravila. Toda podvojena refleksija težko vpraša neposredno kakor otrok. Filozofija, takorekoč z antropomorfizmom odraslega, slika njegovo obnašanje kot filozofijo otroštva celotne vrste, kot pred- in nadčasovno. To, kar otroka zaposluje je preje njegov odnos do besed, ki si jih prilasti v kasnejšem obdobju komaj še predstavljivim naporom, kakor svet, ki mu je kot svet objektov akcije v zgodnjih fazah kolikor toliko blizu. Otrok želi biti gotov v pomen besed, in ukvarjanje s tem, morda tudi psihoanalitično razložljiva, poredno nadležna samovolja, ga privede do razmerja besede in stvari. Svojo mamo utegne sekirati z neprijetnim problemom, zakaj se klop imenuje klop. Njegova naivnost je nenaivna. Kultura je kot jezik prešla v zelo zgodnje vzgibe njegove zavesti; neka hipoteka na govorjenje v izvornosti. Smisel besed in njihova vsebina resničnosti, njihovo »stališče do objektivnosti« še nista med seboj ostro ločena; vedeti, kaj pomeni beseda klop in kaj klop dejansko je — k čemur vendarle sodi tudi eksistencialna sodba — je tej zavesti vseeno ali se ji vsaj ne zdi diferencirano, sicer pa to v številnih primerih le s težavo ločuje. Orientirana na naučen besedni zaklad, je v tej meri ravno otroška neposrednost posredovana v sebi, preformirano je vrtnanje za tistim zakaj, za prvim. Jezik se izkusi kot $\phi\nu\sigma\epsilon\iota$ ne kot $\theta\epsilon\sigma\epsilon\iota$, »taken for granted«; na začetku je fetišizem in temu začetku ostane lov za začetkom zmerom podložen. Seveda je ta fetišizem komajda moč spregledati, ker je popolnoma vse mišljeno tudi jezikovno, nepremišljeni nominalizem je ravno tako napačen kot realizem, ki pomanjkljivemu jeziku dodeli attribute razodevajočega jezika. Heidegger pravi, da ne obstaja nek nejezikoven »na sebi«; da je torej jezik v resničnosti, ne resničnost v jeziku kot nekaj kar jezik zgolj označuje. Toda konstitutivni delež jezika v resničnosti ne ustvarja nobene identičnosti enega in drugega. Moč jezika se izkaže v tem, da se v refleksiji ločita izraz in stvar.⁴ Jezik postane instanca resnice samo v zavesti neidentičnosti izraza s tem, kar je menjeno. Heidegger noče te refleksije; on se ustavi po prvem koraku jezikovno-filozofske dialekti-

⁴ Številni uvodi, predgovori Heglovih del, kot tudi njegova nastavitvev na kritiko Kanta se ne dajo razumeti drugače kot prav s kritiko »metode« kot sredstva, ki jo pogosto označi s kategorijami naravoslovja, matematike ipd.

ke. Njegovo mišljenje je repristinacija tudi v tem, da bi rad z nekim ritualom imenovanja ponovno vzpostavil nasilje imena. Toda to nasilje ni tako prisotno v sekulariziranih jezikih, da bi le-ti to dovolili subjektu. S sekularizacijo so subjekti tem jezikom odvzeli imena in za objektivnost jezika je potrebna njihova intransigenca, ne filozofska vera v boga. Več kot signum je jezik, samo zaradi svoje signifikativne moči, tam, kjer najtočneje in najtesneje zajame menjeno. Jezik je samo, kolikor postane, v stalni konfrontaciji izraza in stvari; po tem se je ravnal Karl Kraus, ki se je vendar sam morda približeval nekemu ontološkemu naziranju jezika. Heideggerjev postopek pa je, po izrazu, ki ga je skoval Scholem, nemško-vrtoglava kabalistika. Do zgodovinskih jezikov se obnaša, kot da bi bili to jeziki biti, romantični kakor vse nasilno antiromantično. Njegova vrsta destrukcije onemi pred nepredvideno filološko tvorbo ki jo obenem suspendira. Takšna zavest pritrjuje temu, kar jo obdaja, ali se vsaj sprijazni s tem; genuini filozofski radikalizem, kakor koli že je historično nastopal, je produkt dvoma. Navidezno je radikalno vprašanje sâmo, ki ne zruši ničesar razen tega dvoma.

Vprašanje biti

Emfatični izraz besede bit utrjuje Heideggerjeva stara kategorija pravšnjosti, ki se jo seveda kasneje komaj še omenja. Transcendencâ biti nasproti pojma in bivajočega hoče zadovoljiti deziderat pravšnjosti kot tisto, kar ni videz, niti narejen, niti minljiv. Protestira se, po pravici, proti tem, da je zgodovinsko razvijanje filozofije niveliralo razlikovanje bistva in videza, inherentni impulz filozofije kot $\theta\alpha\upsilon\mu\alpha\tau\epsilon\iota\upsilon\nu$, nezadostnosti fasade. Nereflektirano prosvetljenstvo je metafizično tezo o bistvu kot resničnem svetu za pojavi negiralo z ravno tako abstraktno protitezo, po kateri je bistvo, kot najvišje metafizike, videz: kot da bi bil videz zaradi tega bistvo. Zaradi razcepljenosti sveta je zakon cepitve, tisto pravšnje, skrito. Pozitivizem, ki se temu prilagaja, vtem ko vse, kar ni podatek, kar je skrito, prečrta kot mit in subjektivno projekcijo, enako utrjuje videznost, kakor nekoč nauki, ki so trpljenje v mundusu sensibilisu presegali s priseganjem na noumenalno. Nekaj od tega mehanizma je začutil Heidegger. Toda pravšnje, ki ga on pogreša, se takoj preobrne v pozitivnost, pravšnjost, kot obnašanje zavesti, ki, v tem ko se izseli iz profanosti, nemočno posnema teološki habitus starega nauka o biti. Skrito bistvo je varno pred sumom, da je nebistvo. Nobeno razmišljanje si ne upa tako daleč, da bi potrdilo, da bi same kategorije tako imenovanega pomasovljenje /Vermassung/, ki so razvite tako v knjigi 'Bit in čas', kakor v Jasperovi knjižici o duhovni situaciji časa, ki je izšla v zbirki Göschen, mogle biti kategorije onega skritega nebistva, ki ljudi naredi takšne kakršni so; ti ljudje morajo potem še dovoliti, da jih filozofija grdi, kar naj bi pozabili na bistvo.

Upor proti postvareli zavesti, ki ga je še čutiti v patosu pravšnjosti, je zlomljen. To, kar ostane od kritike se iztroši na pojavu, namreč na subjektih; nedotaknjeno ostane bistvo, katerega krivda se reproducira

in jo krivda subjektov zgolj reprezentira. Medtem, ko se fundamentalna ontologija ne pusti odvrniti od *ᾠαμαθεῖν*, si zagradi odgovor na to, kaj pravzaprav je, z obliko vprašanja. Ni slučajno, da se to vprašanje opremi z degoutantnim terminom vprašanja biti. To je zlagano zato, ker se apelira na živi interes vsakega posameznika — goli interes Hamletovega monologa ali je posameznik absolutno uničen s smrtjo ali ima upanje krščanskega non confundar — to pa, kar Hamlet misli z biti ali ne biti, se nadomesti s čistim bistvom, ki golta eksistenco. Vtem ko eksistencialna ontologija, po fenomenološkem običaju, nekaj tematizira z obilico deskripcij in distinkcij, zadovolji ta interes in obrne pozornost drugam. »Vprašanje biti« pravi Heidegger »zato meri na nek apriorni pogoj možnosti ne samo znanosti, ki bivajoče raziskujejo kot tako in tako bivajoče ter se pri tem vselej že gibljejo v nekem razumevanju biti, temveč na pogoj možnosti samih ontologij, ki imajo svoje mesto pred ontičnimi znanostmi in jih fundirajo. Vsaka ontologija, naj razpolaga s še tako bogatim in trdno povezanim sistemom kategorij, ostane v osnovi slepa in sprevrnjenje svoje najlastnejše namere, če ni pred tem zadovoljivo razjasnila smisel biti in to razjasnjevanje dojela kot svojo fundamentalno nalogo.« (5) S pretiravanjem tega, kar v takšnih stavkih fenomenološko okolišnje priredi kot vprašanje biti, to vprašanje izgubi to, kar si je pod to besedo mogoče predstavljati in to predstavljeno se, če se le dà še tako razvrednoti v prizadevno pristranost, da se kot višja resnica, kot pravišnji odgovor izognjenemu vprašanju ponuja odpoved. Samo da bi bilo dovolj pravišnje, se tako imenovano vprašanje biti zoži na brezdimenzionalno točko tega, kar dopušča kot edini pristni pomen biti. Vprašanje se pretvori v prepoved, da bi preseglo samega sebe, končno ono tautologijo, ki se pri Heideggerju manifestira v tem, da razkrivajoča se bit ne govori nič drugega kot vedno znova samo bit. (6) Heidegger bi tautološko bistvo biti, če bi bilo le mogoče, podal celo kot neko superiorno določilom logike. To pa je treba razviti iz aporetike. Kakor že Husserl, se Heidegger brezbržno vzporedno ukloni dezideratom mišljenja, ki so v zgodovini metafizike, ki jo je on vse preveč suvereno razveljavljal, izkazali kot inkompatibilni: desideratu čistega, osvobojenega vsake empirične primesi in zato absolutno veljavnega, in desideratu neposrednega, naravnost danega, neovrgljivega, ker nima pojmovnega dodatka. Tako je Husserl kombiniral program »čiste«, namreč eidetske fenomenologije s programom samodanosti pojavljajočega se predmeta. Že v naslovu »čista fenomenologija« so združene kontradiktorne norme. To, da ni hotela biti spoznavna teorija, temveč naravnost, ki jo je mogoče poljubno po želji zavzeti, jo je oprostilo razmišljanja o razmerju, ki ga imajo njene kategorije med seboj. Z ozirom na to se Heidegger razlikuje od svojega učitelja samo v tem, ko kontradiktorni program iz Husserlovega prizorišča, zavesti, premesti v to, kar je zavesti transcendentno, kar je sicer koncepcija, ki je bila s prevlado razvita pri srednjem Husserlu. Inkompatibilnost čistega in nazornega pa prisili k temu, da se substrat njune enotnosti izbere tako nedoločeno, da ne vsebuje več nobenega momenta, na katerem bi katera od obeh zahtev mogla postaviti na laž drugo. Zaradi tega Heideggerjeva bit ne sme

biti niti bivajoča niti pojem. Za tako doseženo neizpodbitnost mora plačati s svojo nihiliteto, s tem, da ni izpolnjiva z nobeno mislijo in nobenim zrenjem, ki mu ne ostane v rokah ničesar razen samoenakosti golega imena.* Tudi brezkončna ponavljanja, ki jih mrgoli v Heideggerjevih publikacijah, velja naprtiti manj njegovi zgovornosti kot aporetiki. Samo preko določila fenomen preseže samega sebe. To, kar ostane popolnoma nedoločeno, se kot nadomestek vedno znova izgovarja, tako kakor so geste, ki se odbijajo od svojih objektov akcije, vedno znova izvršene v nesmiselnem ritualu. Ta ritual ponavljanja je skupen filozofiji biti in mitu, in filozofija biti bi tako rada bila mit.

Voltižer

Heidegger potlači dialektiko biti in bivajočega: to, da nobena bit ne more biti mišljena brez bivajočega in nobeno bivajoče brez posredovanja: momenti, ki niso momenti, ne da bi bil eden posredovan z drugim, so zanj neposredovano eno in to eno pozitivna bit. Toda račun se ne izide. Razmerje dolga med kategorijami bo izterjano. Z vilami izgnano bivajoče se vrne: bit, očiščena od bivajočega, je samo tako dolgo prafenomen, dokler ima ponovno v sebi bivajoče, ki ga izključuje. Heidegger opravi s tem z nekim strateškim mojstrstvom; to je matica njegovega mišljenja sploh. S terminom ontološka diferenca njegova filozofija položi roko tudi na nerazrešljiv moment bivajočega. »To, kar je vsekakor mogoče razumeti pod neko takšno, od sfere ontičnega dozdevno popolnoma neodvisno bitjo, mora ostati odprto. Njeno določilo bi jo potegnilo v dialektiko subjekta in objekta, iz katerega naj bi ravno bila izključena. Zaradi te nedoločenosti, v pač najosrednejšem mestu Heideggerjeve ontologije, morata ekstrema bit in bivajoče tudi drug proti drugemu ostati nujno nedoločena, tako da ni mogoče navesti niti tega, v čem obstoji njuna diferenca. Govorjenje o 'ontološki diferenci' se reducira na tautologijo, da bit ni bivajoče, ker je bit. Heidegger naredi torej napako, ki jo očita zahodni metafiziki, da je namreč vselej ostalo neizrečeno kaj meni bit z razliko do bivajočega.« (7) Z nadihom filozofije bivajočega postane ontološko dejansko stanje,* zastrt in hipostaziran izraz tega, da je bit tako malo mogoče

* »Premoč objektivnosti, ki se ji« — biti — »pripisuje, povzroči, da se ta objektivnost pokaže v vsej svoji praznini: 'kot prazno mnenje kratko in malo o vsem'. Samo s pomočjo nekega quid pro quo: namreč s tem ko moderna ontologija pomen, ki pripada biti kot menjenjemu, podtakne sami biti, je bit pomembna tudi brez subjektov, ki menijo. Samovoljna odcepitev, subjektivnost torej, se izkaže s tem kot njen principium vitale. Ontologija ne zamore biti sploh koncipirati drugače kakor izhajajoč iz bivajočega, toda ona zataji ravno to njeno pogojenost.« (Karl Heinz Haag, Kritik der neueren Ontologie, Stuttgart 1960, Str. 69.)

* Heideggerjev nauk o prednosti tubiti kot ontičnega, ki je obenem ontološko; o prisotnosti biti, vnaprej hipostazira bit. Samo če je bit, kakor bi on to želel, osamosvojena kot nekaj kar predhaja tubiti, tubit zadobi ono prosojnost za bit, ki na jbi vendarle ponovno šele odkrila to bit. Tudi toliko je dozdevno preseganje subjektivizma prevara. Heideggerjevemu reduktivnemu načrtu navkljub, prek nauka o transcendenci biti v bivajoče, se je ponovno vtihotapil ravno ontološki primat subjektivnosti,

misliti brez bivajočega, kakor, po Heideggerjevi temeljni tezi, bivajoče brez biti. S tem Heidegger pogoljufa pri mešanju kart; njegova karta dobi mesto, ki ga on hoče. Stiska ontologije, da ne more brez svojega zoperstavljanja, brez ontičnega; dependanca ontološkega principa od svojega nasprotja, škandal, ki se nujno zgodi, postane njen sestavni del. Heideggerjev triumf nad drugimi, manj iznajdljivimi ontologijami je ontologiziranje ontičnega. To, da ni nobene biti brez bivajočega, se pretvori v formulo, da k bistvu biti spada bit bivajočega. S tem se neko resnično spremeni v neresničnost: bivajoče v bistvo. Bit se polasti tega, kar zopet ne bi hotela biti v dimenziji svojega nasebstva, bivajočega, katerega pojmovno enotnost besedni pomen biti vedno tudi meni. Celokupna konstrukcija ontološke diference je Potemkinova vas. Postavljena je samo zato, da bi bilo tem bolj suvereno mogoče odgnati dvom v absolutno bit s pomočjo teze o bivajočem kot nekemu načinu obstoja biti.* V tem ko je vse posamično bivajoče zvedeno na svoj pojem, pojem ontičnega, iz tega izgine to, kar ga, nasproti pojmu, napravi za bivajoče. Formalna splošnopojavna struktura govorjenja o ontičnem in vsi ekvivalenti tega govorjenja zavzemajo mesto vsebine tistega pojma, ki je pojmovnemu heterogen. To je omogočeno s tem, da je pojem bivajočega — v tem sploh ni nepodoben pojmu biti, ki ga slavi Heidegger, — tisti pojem, ki obsega naravnost nepojmovno, to kar se ne izčrpa v pojmu, ne da bi vendarle sploh kdaj sam izrazil svojo diferenco do tega, kar obsega. Ker je »to bivajoče« pojem za vse bivajoče, bivajoče samo postane pojem, neka ontološka struktura, ki gladko preide v strukturo biti. Ontologizacija bivajočega je v 'Biti in času' privedena do pregnantne formule: »'Bistvo' tubiti je v njeni eksistenci.« (8) Iz definicij tubivajočega, eksistirajočega kot eksistirajočega, iz pojmov tubit in eksistenca izhaja, da je to, kar na tubivajočem ravno ni bistveno, ni ontološko, ontološko. Ontološko diferenco se odstrani s popojmovljenjem nepojavnega do nepojmovnosti.

Mitologija biti

Ontično samo tedaj ne nadleguje onologije, če ji je enako. Subrepcija utemeljuje to, da ontologija predhaja ontološki diferenci: »Tu pa ne gre za neko zoperstavljanje eksistence in esence, ker sploh še ne more biti govora o teh dveh metafizičnih določilih biti, kaj šele o njunem razmerju.« (9) To, ontološki diferenci dozdevno predhodno, pri Heideggerju kljub kontrarnemu zagotavljanju pade na stran esence: vtem ko se zanika razlika, ki jo izrazi pojem bivajočega, je pojem povišan preko nepojmovnega, ki naj bi ga imel pod sabo. Na nekem drugem

ki se mu jezik fundamentalne ontologije odreka. Heidegger je bil dosleden, ko je kasneje analizo tubiti obrnil v smislu neokrnjenega primata biti, ki ga ni mogoče utemeljiti iz bivajočega, ker zaradi njega biti ravno ni. Seveda je s tem odpadlo vse, s čimer je bil učinkoval, a ta učinek je že postal del avtoritete kasnejšega.

»...če sicer pripada resnici biti, da bit nikoli ne biva brez bivajočega, da ni bivajoče nikoli brez biti.« (Heidegger, Was ist Methaphysik?, 5. izdaja, Frankfurt am Main 1949, Str. 41.)

pasusu iz traktata o Platonu je to mogoče dojeti. On vprašanje po eksistenci odvrne od eksistence in ga transformira v vprašanje po esenci: »Stavek: 'Človek eksistira' ne odgovarja ne vprašanje ali človek dejansko je ali ni, temveč odgovarja na vprašanje po 'bistvu' človeka.« (10) Govorjenje o 'še ne' tam, kjer se zavrača antitezo o eksistenci in esenci (11), ni nobena slučajna temporalna metafora za neko nečasovno. Dejansko je to arhaično mišljenje, veliko bolj mišljenje jonskih hilozoistov kot eleatov; v njihovih skopo prenešenih filozofemih se nejasno mešata eksistenca in esenca. Delo in napor antične metafizike, od Parmenidove, ki je morala ločiti mišljenje in bit, da ju je lahko identificirala, do Aristotelove, sta obstajala v tem, da bi izsilila ločevanje. Demitologiziranje je ločevanje, mit je varljiva enotnost neločenega. Ker pa je nezadostnost praprincipov za razlago sveta, ki je v njih menjen, privedla do njihovega razstavljanja in se je s tem magična eksteritorialnost biti kot nečesa, kar blodi med bistvom in dejstvom, ujela v mrežo pojmov, mora Heidegger, privilegiju biti na ljubo, obsodi kritično delo pojma kot zgodovino propada, kakor da na bi filozofija mogla, onkraj zgodovine, zavzeti zgodovinsko stadij, ki se jo ontologizira kakor eksistenco. Heidegger je antiintelektualističen zaradi nujnosti sistema, antifilozofski zaradi filozofije, tako kakor sodobne religiozne renesanse ne inspirira resnica njihovih nauk, temveč filozofija, da bi bilo dobro imeti religijo. Zgodovina mišljenja je, kolikor si jo je sploh mogoče predočiti, dialektika prosvetljenstva. Zato se Heidegger, dovolj odločno, ne ustavlja niti pri eni njenih stopenj, kar ga je morda privlačilo v njegovi mladosti, temveč se z nekim wellsovskim časovnim strojem vrže v prepad arhaizma, v katerem vse more biti vse in pomeniti vse. On izteguje roko za mitom; tudi njegov mit ostane eden od mitov dvajsetega stoletja, videz, kakor ga je demaskirala zgodovina in ki postane eklatanten zaradi popolne nezdržljivosti mita z racionalizirano podobo dejanskosti, v katero je ujeta sleherna zavest. Ta zavest pogreša mitološko stanje, kot da bi bilo to stanje zanjo možno, ne da bi mu bila enaka. S Heideggerjevim pojmom biti se oglašja mitični pojem usode: »Prihod bivajočega temelji v usodi biti.« (12) Hvaljena neločenost eksistence in esence v biti je s tem imenovana po imenu kot to, kar je: slepota naravne celote, usoda sklopa, absolutna negacija transcendence, ki tremolira v govorjenju o biti. Videz v pojmu biti je ta transcendenca; vzrok tega videza pa je, da se Heideggerjeva določila, izvedena iz tubiti kot stiske realne človeške zgodovine do danes, osvobodijo/otresejo spomina na to stisko. Postanejo momenti same biti in s tem nečesa, kar je oni eksistenci nadrejeno. Njihova astralna moč in veličastnost je ravno tako hladna do sramote in zmotljivosti zgodovinske realnosti, kakor je le-ta sankcionirana kot nespremenljiva. Matična je celebracija nesmiselnega kot smisla; ritualno ponavljanje naravnih celot v simboličnih posamičnih dejanjih, kot da bi bile s tem nadnarava. Kategorije, denimo tesnoba, o katerih niti malo ni mogoče stipulirati, da morajo večno trajati, postanejo s svojo transfiguracijo konstituente biti kot takšne, neko oni eksistenci nadrejeno, njen

apriori. Instalirajo se ravno kot 'smisel', ki ga v sodobnem zgodovinskem stanju ni mogoče imenovati pozitivno, neposredno. Nesmiselnemu se dodeli smisel, vtem ko se smisel biti pojavi ravno na njegovem nasprotju, goli eksistenci, kot njena forma.

Ontologiziranje ontičnega

Hegel anticipira ontološki posebni položaj tubiti s pomočjo idealistične teze o prednosti subjekta. Hegel izkorišča to, da je neidentično s svoje strani mogoče določiti samo kot pojem; s tem je neidentično zanj dialektično spravljeno s poti, privedeno do identičnosti: ontično je ontološko. Jezikovni odtenki v 'Znanosti logike' to kmalu izdajo. Prostor in čas sta, izvaja tretja opomba k »Nastajanju«, navezujoča se na Jacobija, »izrecno določena kot nedoločena, kar je — da se vrnemo k njegovi najpreprostejši obliki — bit. Ravno ta nedoločenost pa je to, kar napravi njeno določenost; kajti nedoločenost je zoperstavljena določenosti; nedoločenost je potemtakem kot zoperstavljeno sama določeno, ali negativno, in sicer čisto, popolnoma abstraktno negativno. Ta nedoločenost ali abstraktna negacija, ki jo tako bit ima na sami sebi, je to, kar izreka tako zunanja kakor notranja refleksija, vtem ko jo izenačuje z ničem, jo proglaša za prazno reč misli, za nič. — Ali, če se izrazimo drugače, ker je bit ono brez določila, ni (afirmativna) določenost, ki je, ni bit, temveč nič.« (13) Kot sinonim za ono nedoločeno se molče uporabi nedoločenost. V njenem pojmu izgine to, katerega pojem je; izenačuje se ga z nedoločenim kot njegovim določilom in to dovoljuje identifikacijo nedoločenega z ničem. S tem je v resnici že suponiran absolutni idealizem, ki bi ga morala logika šele dokazati. Enak pomen ima Heglovo odklanjanje, da namesto z bitjo začne z Nekaj. Trivialno je, da neidentično ni nobena neposrednost, da je posredovano. Toda Hegel na osrednjih mestih ni pošten do lastnega uvida. Ta uvid pravi, da je neidentično sicer identično — kot sâmo posredovano — a vendarle neidentično, drugo nasproti vsem svojim identifikacijam. On ne izvede dialektike neidentičnega do konca, čeprav ima sicer intencijo, predkritično rabo jezika braniti pred rabo jezika v filozofiji refleksije. Njegov lastni pojem neidentičnega, pri njem sredstvo, da neidentično spremeni v identično, v samo-sebi-enako ima neizprosno za vsebino njegovo nasprotno; on odbrzi preko tega. To, kar je izrecno ugotavljal v spisu o diferenci, da bi to takoj integriral v svojo lastno filozofijo, postane najtežji ugovor proti tej filozofiji. Heglov absolutni sistem, ki temelji na trajnem uporju neidentičnega, negira, proti svojemu samorazumevanju, samega sebe. Brez neidentičnega ni resnična nobena identičnost, a identičnost, kot totalno, si pri njem vendarle prisvoji ontološko prednost. K temu pripomore povzdigovanje posredovanosti neidentičnega v njegovo absolutno pojmovno bit. Namesto da bi teorija s pojmi privedla nerazrešljivo do tega njegovega, ga preko subsumpcije golta z njegovim splošnim pojmom, pojmom nerazrešljivosti. Odvisnost identičnosti od neidentičnega, ki jo je Hegel skoraj dosegel, je ugovor proti vsaki filozofiji identičnosti. Aristotelova kategorija steresis

postane njegov adut in njegova usoda. To, kar abstraktnemu pojmu nujno manjka: da sam ne zmore biti nepojmovno, mu naračuna nasproti temu, iz česar nujno abstrahira, kot zaslugo, kot neko višje, kot duha. Manj naj bi bilo resničnejše, kakor se kasneje pojavi v samozadovoljni Heideggerjevi ideologiji o sijaju skromnega. Apologija pičlosti pa ni zgolj neka apologija mišljenja, ki se je spet skrčilo na točko, temveč ima svojo precizno ideološko funkcijo. Afektacija vzvišene preprostosti, ki pogreva dostojanstvo revščine in frugalnega življenja, se vda v nadaljujoči se nesmisel realnega pomanjkanja v neki družbi, katere stanje produkcije ne dovoljuje več sklicevanja na to, da ni dovolj dobrin za vse. Vtem ko filozofija, ki zaradi svojega lastnega pojma teži k nenaivnosti, flirta z renskim hišnim prijateljem, pomaga iti mimo tega: njeni zgodovini biti se pomanjkanje za-blesti kot višje kar naravnost ali vsaj ad Kalendas Graecas. Že pri Heglu velja to, do česar pride preko abstrakcije, za substancialnejše. Po istem toposu obravnava materijo, tudi prehod v eksistenco. (14) Ker je njen pojem nedoločen, ker mu kot pojmu manjka ravno to, kar je z njim menjeno, vsa luč pade na njegovo formo. To vključi Hegel v zahodno metafiziko na njene skrajne meje. Engels je to videl, a je potegnil obratno, ravno tako nedialektično konsekvenco, da je materija prva bit. (15) Dialektično kritiko zasluži sam pojem prve biti. Heidegger ponovi Heglov pavlihovski maneuver. Samo da ga Hegel prakticira odkrito, medtem ko Heidegger, ki ne bi bil rad idealist, ontologiziranje ontičnega zakriva z oblaki. Gonilo pa, da se to manj na pojmu naliči kot njegov več, je povsod tisto staro platonsko odrekanje, po katerem je nečutno (ono) višje. Logika do kraja sublimira asketski ideal in ga obenem fetišizira, osvobojena nape-tosti do čutnega, v kateri je vsebovana resnica asketskega ideala proti prevari koncesionirane izpolnitve. Pojem, ki postane čist, vtem ko zavrže svojo vsebino, skrivoma fungira kot model neke ureditve življenja, iz katere, pri vsemu napredku aparature — kateri ustreza pojem — revščina vendarle za nobeno ceno ne sme izginiti. Če sploh, potem bi bila ontologija mogoča ironično, kot skupek negativnosti. To, kar ostane samo sebi enako, čista identičnost, je ono slabo; mi-tična usoda je brezčasna. Filozofija je bila, kot njena sekularizacija, njen suženj, vtem ko je z gigantskim evfemizmom nespremenljivo razlagala kot dobro, prav do Leibnizovih in Heglovih teodicej. Če bi se hotelo zasnovati neko ontologijo in pri tem slediti temeljnemu stvarnemu stanju, ponavljanje katerega ga spremeni v invarianto, tedaj bi bilo to stanje groza. Vrh tega bi morala ontologija kulture zabeležiti, v čem je kulturi sploh spodletelo. Mesto filozofsko legitim-ne ontologije bi bila preje konstrukcija industrije kulture kot konstrukcija biti; dobro pa bi bilo šele to, kar se ontologiji izmakne.

Funkcija pojma eksistence

Na onotologiziranje ontičnega meri primarno nauk o eksistenci. Ker tega nauka, po prastarem argumentu, ni mogoče izvesti iz esence, naj bi sam bil esencialen. Eksistenco se povzdigne nad Kirkegaardov

vzor, a ravno zaradi tega zgubi ostrino nasproti njemu. Celo biblijski stavek, da jih boste spoznali po njihovih sadovih, zveni v templju eksistence kakor njena profanacija in mora umolkneti. Kot Način bivanja biti, eksistenca ni več antitetična pojmu, njeno boleče je odstranjeno. Eksistenca zadobi dostojanstvo Platonove ideje, a tudi neprobojnost nečesa, česar ni mogoče misliti drugače, ker ni nobeno mišljeno, temveč je preprosto tu. V tem se strinjata Heidegger in Jaspers. Jaspers nič hudega sluteč prizna nevtraliziranje eksistence nasproti Kirkegaardu: »Čutil sem ... v njegovih odločitvah ... nasprotje vsega, kar sem ljubil in hotel, kar sem bil pripravljen in kar nisem bil pripravljen storiti.« (16) Celo Jaspersov eksistencializem, ki ni pustil, da ga v konstrukciji pojma biti okuži pater subtilis, se je od samega začetka razumel kot »vprašanje po biti« (17); eden kot drugi bi se lahko, ne da bi se izneverila samima sebi, prekrizala pred tem, kar je v Parizu, v znamenju eksistence, za njun okus vse prehitro prodrlo iz predavalnic v kleti (18) in se slišalo tam manj respektabilno. Dokler, seveda, kritika zastaja pri tezi, da ontičnega ni mogoče ontologizirati, je sama še vedno sodba o invariantnih strukturnih razmerah, tako rekoč preveč ontološka; to je bil filozofski motiv Sartrovega obrata k politiki. Gibanje po drugi svetovni vojni, ki je imenovalo samo sebe eksistencialistično in se je obnašalo avantgardistično, je imelo nekaj slabotnega, senčnega. Eksistencializem, ki ga nemški establishment sumniči za subverzivnega, je podoben bradam svojih privržencev. Le-ti se kostumirajo opizičionalno, mladostniki v jamske ljudi, ki nočejo več igrati v prevari kulture, a si vendar samo nalepijo embleme patriarhalnega dostojanstva svojih dedov, ki je že iz mode. Resničen na pojmu eksistence je ugovor proti nekemu stanju družbe in scientifičnega mišljenja, ki izžene nereglementirano izkustvo, virtualno subjekt, kot moment spoznanja. Kirkegaardov protest proti filozofiji je bil tudi protest proti postvareli zavesti, v kateri je, po njegovih besedah, zmanjkalo subjektivnosti: on je proti filozofiji zastopal tudi njen interes. To se anahronistično ponovi v eksistencialističnih šolah v Franciji. Subjektivnost, ki je medtem realno razveljavljena in notranje oslabljen, je izolirana in — komplementarno Heideggerjevi hipotezi njenega nasprotnega pola, biti — hipostazirana. Odcepitev subjekta, prav nič drugače kakor odcepitev biti se konča, kar je očitno v Sartrovem 'L'être et le néant', v iluziji neposrednosti posredovanega. Tako, kakor je bit posredovana s pojmom in s tem s subjektom, tako kakor je obratno subjekt posredovan s svetom, v katerem živi, tako je nemočna in zgolj notranja tudi njegova odločitev. Zaradi te nemoči rečevna nebit premaga subjekt. Pojem eksistence je mnoge pridobil kot nastavek filozofije, ker je dal videz, da združuje divergirajoče: refleksijo o subjektu, ki konstituira vsakršno spoznanje in s tem vsakršno bivajoče, in konkretno, vsakemu posameznemu subjektu neposredno individuacijo njegovega izkustva. Divergenca obojega je iritirala celoten subjektivni nastavek: konstitutivnemu subjektu je bilo moč očitati, da je zgolj izločen iz empiričnega in zato neprimeren za njegovo utemeljevanje in uteme-

ljevanje kakršne koli empirične tubiti; individuumu pa, da je slučajen kos sveta in da nima tiste bistvene nujnosti, ki je potrebna, da se bivajoče zaobseže in če le mogoče spostavi. Eksistenca ali, v demagoškem žargonu, človek, se zdi tako obči, vsem ljudem skupno bistvo, kakor specifičen, kolikor si tega občega ni mogoče predstavljati niti samo misliti drugače kot v njegovem vposebljenju, določeni individualnosti. A pred vsako spoznavno kritiko, v najpreprostejšem spominjanju na pojem človeka v *intentio recta* ta hevreka zgubi svojo evidenco. Tega, kaj je človek, ni mogoče navesti. Človek danes je funkcija, nesvoboden, regrediran za vsem tem, kar se mu pripisuje kot invariantno, razen morda nezaščitenega pomanjkanja, nad katerim uživajo marsikateri antropologije. Pohabitve, ki ga prizadevajo že tisočletja, vleče s seboj kot družbeno dediščino. Če bi dešifrirali človeško bistvo iz njegovega sedanjega stanja, tedaj bi bilo to sabotiranje možnosti človeškega bistva. Tako imenovana historična antropologija bi bila komajda vredna kaj več. Sicer bi upoštevala nastalost in pogojenost, a bi ju pripisala subjektom, abstrahirajoč od razčlovečevanja, ki jih je spremenilo v to, kar so, in ki ostane tolerirano v imenu neke *qualitas humana*. Čim konkretnije antropologija nastopi, tem bolj je varljiva, ravnodušna do tega v človeku, kar sploh ni utemeljeno v njem kot subjekt temveč v procesu desubjektivizacije, ki je že od pamtiveka paralelno potekal z zgodovinskim formiranjem subjekta. Teza arivirane antropologije, da je človek odprt — redko ji manjka škodoželjen namig na žival —, je prazna; svojo lastno nedoločenost, svoj polom, hlini kot neko določeno in pozitivno. Eksistenca je moment, ne celota, proti kateri je bila izmišljena in od katere je, odkrušena, prevzela neizpolnjivo pretenzijo po celoti, brž ko se je stilizirala do filozofije. To, da ni mogoče reči, kaj je človek, ni nobena posebno vzvišena antropologija, temveč nek veto na vsako antropologijo.

»Tubit je po njej sami ontološka«

Medtem ko Kirkegaard, nominalistično, izigrava eksistenco proti esenci, kot orožje teologije proti metafiziki, on že v skladu z dogmo božje podobnosti osebe, eksistence, posameznika neposredno obdari s smiselnostjo. On polemizira proti ontologiji, toda bivajoče, kot tubit »oni posameznik«, posrka njene attribute. Ne dosti drugače kot v izhodiščnih refleksijah 'Bolezni na smrt' je eksistenca odlikovana tudi v 'Biti in času'; Kirkegaardovska »prosojnost« subjekta, zavest, je pravni naslov njenega ontologiziranja: »Samo bit, do katere je tubit lahko v takšnem in takšnem razmerju in je vedno v nekakšnem razmerju, imenujemo eksistenco,« (19) ali dosebedno: »Tubit je na osnovi svoje eksistenčne določenosti po njej sami 'ontološka'.« (20) Pojem subjektivnosti se ne blešči nič manj kot pojem biti in ga je zato mogoče poljubno usklajevati z njim. Njegova večznačnost dopušča, da se tubit izenači z nekim načinom bivanja biti in da se odanalizira ontološka diferenca. Tubit je potem ontična zaradi svoje prostorsko-ča-

sovne individuacije, ontološka kot logos. V Heideggerjevem sklepanju iz tubiti na bit je dvomljiv tisti »obenem«, ki implicira Heideggerjevo govorjenje o »mnogoteri prednosti »tubiti« »pred vsem ostalim bivajočim«. S tem, da je subjekt določen z zavestjo, ni tudi vse ono v njem zavest, prosojno, 'ontološko', s čimer je zavest neločljivo povezana. Noben nekaj, samo stavki bi sploh mogli biti ontološki. Individuum, ki ima zavest, in čigar zavesti ne bi bilo brez njega, ostane prostorsko-časoven, fakticiteta, bivajoče; ne bit. V biti tiči subjekt, kajti bit je pojem, ni neposredno dana: v subjektu pa tiči posamična človeška zavest in s tem ontično. To, da to bivajoče more misliti, ne zadošča, da se mu odvzame njegovo določilo kot neko bivajoče, kot da bi bilo bivajoče neposredno bistveno. Ravno »na njemu samem« ni »ontološko«, kajti to sestvo postulira ono ontično, ki ga doktrina o ontološki prednosti eliminira iz sebe.

Nominalistični aspekt

Kritiko pa ne izziva samo to, da ontološki pojem eksistence ekstripira nepojmovno, vtem ko ga poviša v njegov pojem, temveč tudi vrednostno mesto, ki ga nepojmovni moment zadobi v tem. Nominalizem, eden od korenin eksistencialne filozofije protestantskega Kirkegaarda, je poskrbel Heideggerjevi ontologiji atrakcijsko silo tega, kar ni spekulativno. Tako kakor je v pojmu eksistence eksistirajoče napačno popojmovljeno, tako se, komplementarno, eksistirajočemu prisoja neka prednost z ozirom na pojem, od katere ima potem ponovno korist ontološki pojem eksistence. Če je individuum družbeno posredovati viden, tedaj je to njegova spoznavnoteoretska forma refleksije. Ni mogoče pojasniti, zakaj naj bi bila individualna zavest vsakega govorečega, ki že v partiklu 'moja' predpostavlja neko jezikovno obščost, ki jo zataji s primatom svoje vposebljenosti, predhodna čemur koli drugemu; ono slučajno, ki ga prisili v to, da začne s svojo zavestjo, v katero je zdaj uraščen, mu postane temelj nujnosti. Pri tem je, kakor je Hegel zgodaj spoznal, v limitaciji na 'moje' a priori impliciran odnos do onega drugega, ki naj bi bil s tem izključen. Družba je pred subjektom. To, da se subjekt ima za bivajoče, ki je pred družbo, je njegova nujna zmota in o družbi govori zgolj negativno. V tem 'moje' se je jezikovno ovekovečilo lastniško razmerje, postalo je skoraj logična forma. Čisto tože ti je brez momenta občega, na katerega kaže »moje«, s tem, ko se od njega razlikuje, tako abstraktno kakor ono obče, ki ga izolirano tože ti graja kot praznega in ničnega. Kirkegaardov filozofski personalizem, morda tudi Buberjev odlivek tega personalizma, je v nominalizmu zaslutil latentno šanso metafizike; konsekvantno prosvetljenstvo pa se vrača v mitologijo na tistem mestu, kjer zabsolutizira nominalizem, namesto da bi tudi njegovo tezo dialektično preželo; tam, kjer v veri v neko naravnost dano prekine refleksijo. Takšna prekinitev refleksije, pozitivistični ponos na lastno naivnost, ni nič drugega kot v togi pojem spremenjena, nezavedna samoohranitev.

Pojem eksistencialnega, Heideggerju je ljubši že ontologizirani eksistencial tubit qua bit, obvladuje predstava, da merilo resnice ni njena kakršna koli objektivnost, temveč ono čisto 'tako je' in 'tako se dela' tistega, ki misli. Subjektivni um pozitivistov se oplemeniti s tem, ko se mu odvzame njegov moment uma. Jaspers v tem brez okolišenja sledi Kirkegaardu; Heideggerjev objektivizem bi sicer težko podpisal stavek, da je subjektivnost resnica; pa vendarle ta stavek pride do veljave v analizi eksistencialij v 'Biti in času'. K njegovi nemški priljubljenosti prispeva to, da se radikalna gesta in posvečeni ton srečata z na osebo merjeno ideologijo jedrnega in pristnega, to je na kvalitete, ki jih individue v duhu privilegija z zvito topoumnostjo pridržujejo samim sebi. Če subjektivnost, s svojim bistvom, ki ga je Kant označil kot funkcionalnega, razreši trdne, nadrejene substance, tedaj njena ontološka afirmacija ublaži strah pred tem. Subjektivnost, pojem funkcije $\kappa\alpha\tau' \epsilon\lambda\omicron\chi\eta\varsigma$, postane tisto absolutno trdno, kakršno je bilo sicer osnovano že v Kantovem nauku o transcendentelni enotnosti. Toda resnico, konstelacijo subjekta in objekta, v kateri je eden prežet z drugim, je tako malo mogoče reducirati na subjektivnost, kakor obratno na tisto bit, katere dialektično razmerje do subjektivnosti skuša Heidegger zabrisati. Kar je resnično na subjektu, se razvija v odnosu do tega, kar ni subjekt sam, nikakor ne z nasilno afirmacijo njegove tako-bit. Hegel je to vedel, a šolam re-pristinacije je to odveč. Če bi resnica dejansko bila subjektivnost, če misel ne bi bila nič drugega kot ponovitev subjekta, tedaj bi bila nična. Eksistencialno povzdigovanje subjekta eliminira njemu na ljubo to, kar bi lahko dognal. S tem se izroči relativizmu, nad katerim se čuti vzvišeno, in zniža subjekt na njegovo nepregledno slučajnost. Takšen iracionalen eksistencializem se tolče po prsih in ščuva proti intelektualcem, vtem ko priznava, da je to 'tudi sam': »Filozof pa si drzne govorjenje, v katerem ni nobenega objektivnega razlikovanja med pravim govorjenjem iz filozofirajočega izvora in prazno intelektualnostjo. Medtem ko ima človek kot raziskovalec za svoje rezultate vsakokrat splošno veljavne kriterije in najde svoje zadovoljstvo v neizogibnosti njihove veljave, ima kot filozof za razlikovanje med praznim govorjenjem in govorjenjem, ki budi eksisten-co, samo vsakokrat subjektivni kriterij svoje lastne biti. Zato obstaja v znanosti in v filozofiji nek v korenini drugačen etos teoretičnega delovanja.« (21) Brez onega sebi drugega, do katerega se povnanja, eksistenca, ki se na ta način proklamira kot kriterij misli, avtoritarno priskrbi veljavnost za svoje gole dekrete, kakor v politični praksi diktator za svetovni nazor. Z reduciranjem misli na tiste, ki mislijo se zaustavlja njeno napredovanje, v katerem bi šele postala misel in v katerem bi subjektivnost edino živela. Subjektivnost se postvari kot trdno poteptana tla resnice. Vse to je bilo moč slišati že v zvo-ku staromodne besede osebnost. Mišljenje se spremeni v to, kar tisti, ki misli že je, v tautologijo, neko formo regresivne zavesti. Uto-

pični potencial misli namesto tega bi bil, da bi misel, posredovana z umom, utelešenem v posamičnih subjektih, prebila omejenost tistih, ki mislijo na ta način. Njena najboljša moč je v tem, da prekaša tistega, ki misli šibko in se lahko zmoti. Eksistencialni pojem resnice hromi to moč — od Kirkegaarda naprej v obskurantistične namene, omejenost se propagira kot moč za resnico; zato kult eksistence cvete v provinci vseh dežel.

»Zgodovinskost«

Ontologija je že zdavnaj plačala opozicijo pojma eksistence proti idealizmu. Bivajoče, ki naj bi nekoč pričalo proti posvetitvi idej, ki so jih napravili ljudje, je postalo opremljeno z daleč ambicioznejšo posvetitvijo same biti. Eter te posvetitve jo vnaprej oplemeniti nasproti pogojem materialne eksistence, ki jo je menil Kirkegaard 'trenutka', ko je idejo konfrontiral z eksistenco. Z absorpcijo pojma eksistence v biti, celo z njegovo priredbo v splošni pojem, primeren za diskusijo, je zgodovina ponovno eksamotirana, zgodovina, ki je pri Kirkegaardu, ki ni dal malo na levohegeliance, pod teološkim znamenjem paradoksalnega stika časa in večnosti prodrla v spekulacijo. Ambivalenca nauka o biti: da bivajoče obenem obravnava in ontologizira, torej da ga z rekurzom na njegove characteristic formalis razlasti vsega njegovega nepojmovnega, določa tudi njeno razmerje do zgodovine.*

Na eni strani se z njeno transpozicijo v eksistencial zgodovinskosti odstranjuje sol zgodovinskega, zahteva vsake prima filozofije po nekem nauku o invariantah se raztegne čez to, kar varira: zgodovinskost tiho postavi zgodovino v nezgodovino, ne oziraje se na zgodovinske pogoje, katerim sta podvržena notranja sestava in konstelacija subjekta in objekta.* To potem dopušča razsodba o sociologiji. Sociologija je, kakor pred tem psihologija pri Husserlu, popačena v relativiziranje, ki je sami stvari zunanje, ki škoduje zanesljivemu delu misli: kakor da realna zgodovina ne bi bila nakopičena v jedru vsega tega, kar je treba spoznati; kakor da vsako spoznanje, ki se zares

* »Samo bivajoče, ki je bistveno v svoji biti bodoče, tako da se, svobodno za svojo smrt, razbijajoče se ob njej, more pustiti, da se ga odbija nazaj na svoj faktični Tu, to pomeni samo bivajoče, ki je kot bodoče bilo istega izvora, more, izročujoč samemu sebi podedovano možnost, prevzeti lastno vrženost in biti trenutno za 'svoj čas'. Samo pravi časovnost, ki je hkrati končna, dela nekaj takega kakor usodo, to pomeni lastno zgodovinskost, mogočo.« (Heidegger, »Sein und Zeit, a. a. O, Str. 385)

* Po njeni jezikovni podobi je fundamentalni ontologiji mogoče dokazati nek zgodovinski in družbeni moment, ki ga z njegove strani ni mogoče ponovno zvesti na čisto essencio zgodovinskosti. Jezikovno-kritične ugotovitve v »Žargonu pravičnosti« so zato ugotovitve zoper filozofsko vsebino. Poljubnost, ki jo Heidegger vlačí s sabo v pojmu osnutka, neposredna dediščina fenomenologije od njenega prehoda v neko materialno disciplino, postane flagrantna v rezultatih: specifična določila biti in eksistence pri Heideggerju, to, kar on prišteva k condition humaine in vidi kot ključ nekega resničnega nauka o biti, niso stringentna, kakor to podtika on, temveč deformirana s slučajnim privatnim. Napačni ton to zabriše in ravno s tem tudi priznava.

upira postvarelosti, ki bi premaknilo otrdele reči, ne bi ravno s tem spoznalo zgodovine v njih. Po drugi strani pa spet dopušča ontologiziranje zgodovine, da se slepi zgodovinski sili pripisuje mogočnost biti in s tem da se opravičuje podrejanje historičnim situacijam, kot da to podrejanje ponuja sama bit. Ta aspekt Heideggerjevega nazora o zgodovini je povdaril Karl Löwith.** Da je glede na to zgodovino moč ignorirati ali povišati v boga, je praktikabilno politično sklepanje iz filozofije biti. Sam čas in s tem minljivost je v eksistencialno-ontoloških osnutkih kot večno enako zabsolutiziran kakor poveličan. Pojem eksistence, kot bistvenosti minljivosti, časovnosti časovnega, drži eksistenco na distanci z njenim imenovanjem. Če se jo enkrat obravnava kot fenomenološki problemski naslov, je že integrirana. To so najnovejše tolažbe filozofije, tipa vrste mitičnega evfemizma; narobe oživiljena vera, da se silo naravnega zlomi s tem, da se jo posnema. Eksistencialno mišljenje zleze v votlino predpretekle mimezis. Pri tem pa vendarle ustreže najusodnejšemu predsodku iz zgodovine filozofije, ki ga je dopustilo kakor odvečnega nameščenca, platonskemu, da neminljivo mora biti ono dobro, s čimer ni rečeno nič več kot to, da imajo v permanentni vojni prav tisti, ki so v danem primeru močnejši. Če pa je Platonova pedagogika negovala bojne kreposti, tedaj so se te vendarle morale, v skladu z dialogom Gorgias zagovarjati pred idejo pravičnosti, najvišjo idejo. Toda na omračenem nebu nauka o eksistenci ne sveti več nobena zvezda. Eksistenco se posvečuje brez posvečujočega. Od večne ideje, pri kateri naj bi bivajoče imelo svoj delež in s katero naj bi bilo pogojeno, ni ostalo nič drugega kot gola afirmacija tega, kar tako ali tako že je: pritrjevanje moči.

** »Narekovaji, pod katere Heidegger v gornjem citatu postavi 'svoj čas', naj bi domnevno opozarjali na to, da pri tem ne gre za nek poljuben 'vstavek' za nek sodobni danes, ki se momentalno vsiljuje, temveč za odločilen čas nekega pravega trenutka, katerega odločitveni značaj izhaja iz razlike med vulgarnim in eksistencialnim časom in zgodovino. Toda, kako je mogoče v danem primeru enoznačno razlikovati, ali je čas odločitve nek 'izvorni' trenutek ali je samo nek vsiljiv 'danes' v toku in poteku nekega zgodovinskega dogajanja? Odločnost, ki ne ve, čemu je odločna, ne daje odgovora na to. Ne samo enkrat se je že zgodilo, da so se zelo odločni zavzeli za neko stvar, ki je nastopila za zahtevo, da bo usodna in odločna, a je bila vendarle vulgarna in nevredna žrtve. Kako bi bilo sploh mogoče znotraj nekega povsem zgodovinskega mišljenja potegniti mejo med 'pravnjim' dogajanjem in tem, kar se dogaja 'vulgarno', ter enoznačno razlikovati med usodo, ki jo človek izbere sam in tistimi dogodki, ki jih ni izbral in ki na človeka navaljujejo ali ga zavedejo v neko momentalno izbiro in odločitev? In, ali se ni vulgarna zgodovina dovolj jasno maščevala Heideggerjevemu zaničevanju onega, kar danes zgolj obstaja, ko ga je v nekem vulgarno odločilenem trenutku zapeljala v to, da pod Hitlerjem prevzame vodstvo freiburške univerze in da odločno najlastnejšo tubit prepelje v neko 'nemško tubit', da bi ontološko teorijo eksistencialne zgodovinskosti prakticiral na ontičnih tleh dejansko zgodovinskega, se pravi političnega, dogajanja?« (Karl Löwith, Heidegger, Denker in dürrftiger Zeit, Frankfurt am Main 1953, Str. 49.)

David Macgregor: The communist ideal in Hegel and Marx¹

Recenzija

Tonči Kuzmanič

So knjige, ki se jih lotimo, ker upamo, da nam bodo izpovedale naša stališča ali pa jih preberemo, ker menimo, da se z njimi ne bomo strinjali. So tudi knjige, ki jih enostavno želimo prebrati ali pa knjige z intrigirajočimi naslovi, ki nas privabijo in priklenejo do svoje zadnje strani. Ena takih je tudi knjiga Davida Macgregorja. Čeprav bi se ne moglo reči, da je visoka izpovedna intenzivnost in koncentracija idejnih redkosti enakomerno razporejena v vseh osmih poglavjih, ki so razpredeni na več kot 300 straneh, pa lahko trdimo, da gre za omembe vreden poskus nekega »obrata« pri raziskovanju razmerja med Heglom in Marxom.

I

Naslov dela vnaprej sugerira skupinsko sliko, identiteto ideala (komunizma) tako pri Heglu² kot tudi pri Marxu. Vse razlike med tema dvema mislecema, ki so v sicer bogatem tekstu dokaj korektno nakazane ali celo elaborirane, izgubijo težo in se prevesijo v »iluzorno razlikovanje«, v paralele med njunima teorijama, ki so menda »dosti bolj nepremagljive kot pa razlike« (259). Skratka, razlike so, toda **znotraj** nerazlike. Ost knjige je avtorjev poskus dokazati razlike med Heglom in Marxom kot nekaj sekundarnega, **akcidentalnega** glede na **substancionalno enotnost**.

¹ George Allen & Unwin, London and Sydney 1984.

² Po avtorjevem mnenju Heglova »država« je identična z Marxovim »komunizmom«.

V tem kontekstu se utegne zazdeti presenetljivo, da je začetna tarča Macgregorjevega prijema poskus rešitve »Heglovega mišljenja pred interpretacijo, ki mu jo je vsilil (imposed) Marx«. Pravi, da je treba opraviti kritiko znane točke Kapitla, kjer Marx govori o t. i. »racionalnem jedru znotraj mistične lupine« Heglove filozofije.

Toda v trenutku, ko si avtor zastavi to nalogo, jo hkrati tudi okrne. Pravi namreč, da »ni nobene 'mistične strani' Heglove dialektike«, ker je bojda »Heglova uporaba dialektike identična z Marxovo« (11 podč. T. K.). Apriorna kastracija zahtevnega in prepotrebne opravila »rešitve Heglovega mišljenja pred Marxovo interpretacijo«³ je vsebovana v tem, da avtor predpostavlja Heglovo »uporabo dialektike«. Problem razmerja med Heglom in Marxom se mu zato nakaže kot različnost načinov uporabe dialektike. S tem se seveda dobesedno nastavi pogostim Heglovim kritikam, ki podčrtujejo, da metoda ni nobeno orodje, sredstvo...,⁴ ki bi se ga dalo »uporabiti« na kleparski, revolucionaren ali pa na kakršenkoli drug način. Metoda pri Heglu ni ne srp in ne kladivo; sploh ni nič takega, kar bi se dalo »uporabiti«, kaj šele na ta ali drug način. Če bi (neupravičeno) substancializirali to trditev, potem bi lahko celo rekli, da je Hegel, če je že kaj storil v »zgodovini« mišljenja, pokazal prav to, da se vsaka instrumentalizacija mišljenja (kot metode ali kakorkoli drugače) izkaže kot samo-instrumentalizacija »subjekta, ki ve«.

Od tod izhaja — po našem mnenju — osnovno Heglovo stališče, njegov Absolut.

Dialektika Heglu »ni zunanje dejanje subjektivnega mišljenja«, temveč »duh, lasten vsebini«. »Mišljenje kot subjektivno« ne da je zgolj »priča tega razvoja«, ampak celo s svoje strani temu razvoju »nič ne dodaja«⁵ (podč. T. K.).

Kot da bi se bilo treba komu v neskončnost opravičevati, češ, Hegel govori o »mišljenju«, to pa ni »tisto ta pravo«... Kot da »mišljenje« ni že na sebi izkusilo »udejanitve dejanja« pod pretvezo, da le-to »še

³ Enega novejših poskusov prim. v Michael Rosen, *Hegel's dialectic and its criticism*, Cambridge University Press 1984, posebej strani 23—50.

⁴ Številni uvodi, predgovori Heglovih del, kot tudi njegova nastavitve na kritiko Kanta se ne dajo razumeti drugače kot prav s kritiko »metode« kot sredstva, ki jo pogosto označi s kategorijami naravoslovja, matematike ipd.

⁵ Prim. Osnovne crte filozofije prava V. Masleša, Sarajevo, 1964, str. 50. Nerazumljivo je, da Macgregor, ki je sicer mišljenja, da se ni treba strinjati »z večinskimi interpretacijami« prehoda Hegel-Marx, ki svetujejo, da je treba za Heglovo osnovo vzeti Fenomenologijo, Logiko, Zgodovino filozofije ali kaj drugega, ni opazil tega mesta iz Pravne filozofije. Četudi trdi, da je Heglova Pravna filozofija »krucialna za razumevanje Hegla« (54) in da se šele v njej razločno lahko dobi vpogled v to, kako je bil Hegel daleč pred Marxom, ki ga je tako pogosto in neinventivno (10) uporabljal, in da je Filozofija prava najbolj dozorelo delo, ki mora biti »zapopadeno kot konkretna aplikacija dialektične metode«, ki »izven tega (aplikacije metode, op. T. K.) enostavno ne more biti razumljena« (180), izpusti zelo pomembno mesto Heglovega nastavka.

ni udejanjeno«, kot da se to ni izkazalo predvsem kot ukinitev same možnosti mišljenja?!

Prav zaradi tega, ker Macgregor v nakazani ravni neutemeljeno črta razliko med Heglom in Marxom in ker se mu le-ta prelevi v razliko načinov uporabe dialektike, so skorajda zaman njegove številne ostro-umne in včasih daljnosežne opombe.

II

Osrednja točka, v kateri skuša Macgregor pokazati konceptualno identiteto med Heglom in Marxom in kjer mu to tudi najbolj očitno spodleti, ne da bi ta neuspeh skušal korigirati, je **vprašanje razredov**. Gre za (slučajno?) rehabilitacijo Heglovega koncepta **poslovnega razreda (business class)**, ki — v prvem približku rečeno — zajame tako razred delavcev kot tudi razred kapitalistov. Poslovni razred je tipično heglovska pozicija, ki se ne ozira preveč na zanj površinske, večje ali manjše praske med tema dvema razredoma oz. ki ne dobi nobenega upanja iz njunega obojestranskega »brezupa«, temveč ju skuša misliti kot samonapredujoče nanašanje, izven katerega ni nobenega od njiju.

Upravičena avtorjeva trditev o aktualnosti Heglovega koncepta »poslovnega razreda«, ki vključuje »modre« in »bele« ovratnike, uslužnostne delavce pa tudi »razred lastnikov sredstev za proizvodnjo in menjavo — kapitaliste« (181) pa je hkrati (na žalost?) tudi izničena. In sicer tako, da Macgregor v isti sapi trdi, da je »pojem enotnosti kapitalistov z delavci bistveni element razredne teorije tako pri Heglu kot tudi pri Marxu« (180). Čeprav je tako postavljen problem razredov vreden diskusijskega ekskurza, pa na ta način avtor povzroči vsaj dvojje: črta bistveno mesto samoizrekanja celote Marxove teorije (v smislu Marxovega in marksističnega samorazumevanja) — delavski razred kot razred (samo) emancipacije, kot tisto skrajno subjektivirano možnost, na drugi strani pa dela neprecenljivo škodo Heglovemu zastavku, ki se s tem konceptom prebija v sam vrh možnih tematiziranj iztekajoče se dobe industrializma in revolucionalizma. To je le eno značilno mesto, kjer se — po našem mnenju — raztrešči izredno obetavna obljuba »poskusa rešitve Heglovega mišljenja pred interpretacijo, ki mu jo je vsilil Marx«.

Toda navkljub temu je Macgregorjeva rehabilitacija Heglovega poslovnega razreda zelo pomembna, ker opozori na to, da se je iz pozicije porajajočega se industrializma **že v Heglovem času** dalo misliti to, kar je sedaj že povsem naravno. Namreč to, da se je za zlom religije, za (samo) vzpostavitev razsvetljenjskega subjekta »zgolj na sebe« (pri Marxu samostvariteljstvo skozi jeklenečo šolo dela) treba »zahvaliti industriji« (31). Od tod avtor (za Heglom) naredi sklep, da »ni nobenega močnega kontrasta glede na **strukturo zavesti** med kapitalisti in delavci« oz. da sta si »misel podjetnika in delavca podobni«, če ne celo identični (31. podč. avt.). Meni namreč, da njuna skupna »participacija v produkciji« industrijske dobe »najpoprej implicira **skupne**

želje«, nato pa že »skupno skrb za njih zadovoljitev« (31). V tem tudi vidi vzrok, da jih je Hegel »ponižal« na Razum, da jim je prisodil ideje Lastnine, Svobode, Reda in Zakona, in da v 62. paragrafu Pravne filozofije trdi, da »čeprav njihovo razmerje ni v tem, da so skupni lastniki nad lastnino«, je njihov »prehod od tega k skupnemu lastništvu zelo lahek« in da ni kdove kako bistvenega, kaj šele civilizacijskega pomena.

Macgregor v tej točki (s Heglovo pomočjo) dokaj prepričljivo argumentira, da je Marxov delavec določen prek »manka lastnine«. Medtem ko mu celota »Bildungsprozessa« ostaja izven dosega, se zgodi, da boj za omiko »privzame formo **boja za lastninske pravice**« (30), formo, ki se vedno bolj zapira v oblastiželjnost in celo v boj **proti omiki**.

V Marxovem razmerju do Hegla pa avtor vidi predvsem napačno in na Feuerbachovi filozofiji slonečo kritiko, ki najpoprej bombardira Heglov »obči razred«, nato pa s popolnoma neteoretskimi prijemi na njegovo mesto vstavi proletarijat, proletarsko zavest, proletarski razred... Marx potemtakem spregleda Heglovo opozorilo, da se »delavska zavest ne razlikuje od buržoazne« (33) in sploh ne jemlje resno dveh zelo pomembnih Heglovih prispevkov: »korporacije« in »javne avtoritete«. Poleg že povedanega in tudi zato, ker je »Marx manj odkrit do bralcev in tudi do sebe« (161) nam Macgregor svetuje, da je Hegel (če že gre za izbiranje med tema dvema) »boljši vodič« (38) v novo družbo, v naš čas.

III

Naslednji dve pomembni mesti, kjer avtor skuša »približati« Hegla in Marxa, sta lastnina in delo. Medtem ko je Heglu veliko do privatne lastnine, do tega, da jo določa kot »determinanto individualne svobode« oz. pravi, da »manko privatne lastnine negira svobodo« (1986), pa Marx v epikurovski maniri hlastanja za »asociacijo skupnih dobrin vidi v privatni lastnini predvsem tisto »poneumljajoče«, kar je treba ukiniti, oz. še več, ukinitev česar je **PRED-pogoj** vsakega osvobajanja. Toda avtorjev poenotujoč pristop do Hegla in Marxa nasilno briše tudi to zelo pomembno, če že ne odločilno razliko.

Glede dela Macgregor trdi, da je Heglov »koncept dela (idealiteta)« izpeljiv in izpeljan iz aristotelovskega mišljenja kot negibnega gibala, kar naj bi se končalo v naivnem aristotelovskem in tudi marxovskem razmerju človek — sredstvo — narava, v katerem se človek s pomočjo sredstev izogne trpnemu razmerju do narave. Hkrati pa pozabi na citirane (!) razdelke iz Logike, kjer pravi Hegel prav nasprotno. Namreč da v svojih orodjih človek sicer »poseduje moč nad zunanjo naravo«, da pa jim je taisti človek ne le glede na ta sredstva, ampak celo »glede na svoje namene« »podrejen« (93). Zato tudi Hegel govori o Bogu, ki »pušča ljudi delati tako kot hočejo«, toda rezultat njihove dejavnosti ni in ne bo izvršitev »njihovih«, ampak »njegovih načrtov«, ki se »odločno razlikujejo od prvotnih namenov« ljudi (95).

Macgregor iz metodoloških razlogov spregleda, da so taki toni okostje heglovskega snovanja, medtem ko se to pri Marxu, Engelsu, Leninu (ki ga ima avtor zelo v čislih zaradi »genialnosti« njegovih Filozofskih zapisov) itn. pojavi na obrobju, šele kot resignacija, kot tisti nebodigatreba oz. ponekod v zadnjem času kot radikalna iztreznitev.

IV

Morda eno najbolj ključnih mest razlike med Heglom in Marxom se nanaša na rousseaujevsko temo »neenakosti«. Medtem ko je pri Marxu neenakost **razdeljena** na naravno (neukinljivo) in nenaravno (od človeka narejeno in potemtakem⁶ tudi ukinljivo), kjer je odtujevalne učinke treba ukiniti (kar je oporišče izrekanja celotne Marxove pozicije), Hegel neenakosti ne da ne deli, ampak jo ima celo za nekaj **naravnega** in neukinljivega. Še več, prav neenakost je — po njegovem — treba najbolj skrbno ohraniti. V nekem smislu je paragraf 200 Pravne filozofije programskega karakterja za morebitne kritike Marxa iz Heglove pozicije. Karakteristično mesto se glasi: »Ljudje so po naravi neenaki, neenakost je njihov element; v civilni družbi je pravo partikularitete daleč od izničenja te naravne neenakosti... Nasprotovanje temu pravu, deklamiranje za enakost je norost Razuma, ki ima za dejansko in umno svojo abstraktno enakost in svoje MORA BITI«. (153).

Lahko soglašamo s tem, da je »revolucionarna praksa«, »Idealiteta« itn. »Heglovo odkritje«, kot pravi Macgregor (107). Prav tako bi lahko v tej smeri naložili še več kot on. Recimo to, da je bil Hegel v slavnem letu 1789 v nekaterih policijskih poročilih večkrat kontinuirano zaznamovan kot tisti, ki je nagnjen k »političnemu ekstremizmu«, ki »nekontrolirano spremlja francoske publikacije antireligiozne in revolucionistične vsebine«, ki mu v internatu zelo močno »upada disciplina«, ki je prvi v spodjedanju »predpisanega reda«, ki »na glas bere odstavke iz knjige francoskega revolucionista Rousseauja« ali pa ki skupaj s Hölderlinom vodi »Jakobinski klub« in piše traktate o »ukinitvi države«, osvoboditvi izpod »religioznih okov« in ki se odkritosrčno identificira z Roberspierrovim populističnim geslom »svobode skozi teror« itn.⁷

Toda hkrati ne gre pozabiti, kar pa se je iz povsem neekspliciranih razlogov zgodilo Macgregorju, da je Hegel zelo hitro izrekel več kot en kritičen stavek na račun lastne mišljenjske in praktične drže, da je torej izrazilo »samokritično« udaril po sebi in se pogreznil v iskanje nečesa, kar je takrat (pa tudi danes) funkcioniralo kot obskurno in nesprejemljivo dejanje. Kaže, da je točka, ki Macgregorja pri tem najbolj moti ta, da po eni strani prizna, da je Hegel zavrzel subjek-

⁶ Glede na neupravičene marxovske identifikacije med narejenim in ukinljivim, ki je napravljena po Vicojevem zgledu, primerjaj predgovor v zborniku Boj proti delu (1985).

⁷ Prim Zoran Đinđić: Subjektivnost i nasilje, Izazovi, Beograd, 1982, str. 21 in nasl.

tivno revolucionarno držo, da pa mu po drugi strani ne gre v račun, da je ohranil 'revolucionarno prakso'/Idealiteto«. Zaradi tega vseeno ni pripravljen stopiti na Marxovo pozicijo in izreči Heglu recimo, da je »objektivist«, »pozitivist«, »statusquojevec«, in prav tako ni pripravljen do konca izpeljati svojega zastavka »rešitve Hegla pod marxovsko interpretacijo«. Raje se odloči za medli »bricolage« marksiziranega Hegla.

Z Macgregorjevim poskusom dokazovanja identitete med Marxom in Heglom se lahko do neke mere tudi strinjamo. Oba recimo govorita o zgodovini, ki na ta ali drugi način napreduje k nečemu, pušča za seboj ali jemlje s seboj... Toda tisto, kar bistveno loči enega od drugega (in kar je za Marxa najbolj neznosno) je prav to, da se Marx po eni strani hoče na vse kriplice in z vsemi močmi postaviti v službo prav te zgodovine, da na vsak način hoče biti njen subjekt, aktiven vojak njene samoizpolnitve, v upanju, da bo »njegova«, za Hegla pa sicer lahko rečemo, da temu samonapredovanju zgodovine pravi pač tako je, da pa se nikakor ni pripravljen še bojevati, da bi tako kot bo tudi bilo. Heglu gre za neko, najbolj milo rečeno (in iz *Marxove perspektive* gledano), distanco do tega, kar je, medtem ko pri Marxu ta sploh ne obstaja, če pa že obstaja, potem jo požre 11. teza o Feuerbachu. Drugače se po našem mnenju ne da pojasniti dejstva, da je Hegel iz svoje par excellence revolucionarne vneme zaradi napredovanja svobode v času francoske revolucije in po njej zapustil »optimistično« in upa polno držo naskoka na nebo, da ni več drezal v »ukinitev države« (ker to je bila njegova drža) itn., temveč da je posegel po neki vrsti »pravne države«, Marx pa jo je tako hudo grajal, da se je na tej graji samovzpostavil.

V

Macgregorjevo nihanje med tem, ali naj »obsodi« Marxov nastavek oziroma ali ga naj ubrani pred (tudi lastnimi) očitki, tako da ga potisne v Heglovo okrilje, zadobi v zaključnih poglavjih knjige skorajda groteskne poteze. Kot da bi mu bilo nelagodno zaradi sklepov, do katerih ga je pripeljala raziskava. Eden med temi je vsekakor tisti, ko pravi, da je »Marx fundamentalno zgrešil Heglovo filozofijo«, da je nekritično sprejel Feuerbachovo kritiko Hegla in da ni uspel popraviti lastnega zgodnjega in napačnega mnenja o absolutnem idealizmu. Obema, Feuerbachu in Marxu je spodletelo, da bi razumela Heglovo razlikovanje med tremi nivoji zavesti ali ideologijami, čeprav je ta distinkcija, kot pravi Hegel, 'kapitalnega pomena za razumevanje narave in zvrsti znanja« (236). Toda v isti sapi in z zelo komično argumentacijo, češ da Heglova »superiornost« do Marxa izhaja iz tega, ker da je Hegel imel »dosti več časa«, ker da je glede na Marxa bil »finančno neodvisen«,... skuša prestaviti razliko (ki jo izničuje) v vprašanje zunanjega, objektivnega, v vprašanje časa, prostora, okoliščin, razmer. Ravna docela marxovsko. Toliko slabše za Hegla!

Kaže da imamo pri Macgregorju opravka po eni strani z nekim »heglovskim« apriorizmom enotnosti Hegla in Marxa, toda apriorizmom, ki po drugi strani išče lastne vzvode v na prvi pogled blede objektiviteti okoliščin, razmer, v nekem elementu, ki je šele z Marxom postal (teoretičen«. Pod to »metodologijo« Hegla bolj kot pa Marxa zadene neka — po našem mnenju — zelo kratka in omejujoča »sinteza«, ki z razliko med dvema avtorjema zapravi vse o čemer je še vredno govoriti na tem področju.

V sklepnem stavku knjige David Macgregor pravi, da upa, da je izpolnila svoj namen, ki je bil »gojitev boja za individualno svobodo in umno državo« (259).

Z njegovega zornega kota sta tako Hegel kot tudi Marx zaobsežena — v formulaciji »boja za«. Od tod sledi tisto, kar smo skušali nakazati, namreč identičnost stališč, ki prevladuje nad razlikami, kot tudi neodločnost pri oceni enega in drugega. Knjigo smo skušali predstaviti s pozicije razlike, in sicer v tem smislu, da pri Marxu resda gre za »gojitev boja za...«, da gre za nevprašljivost »boja« in še bolj za nevprašljivost »gojitve« tega boja, za nevprašljivost, ki črpa svojo moč iz obljub tistega, kar je za prehodno besedico »ZA«: iz »individualne« in vsakršne druge »svobode«, razodtujitve« in »umne države«, ki pa ostajajo nevprašljive oziroma, ki se podrejo, brž ko jih zastavimo kot vprašljivo.

Pri Heglu pa se — po našem mnenju — postavi pod vprašaj najpoprej sam »boj«, nato »gojitev«, nato pa še vse tisto, kar sledi za famozno in navidez nevtrarno besedico ZA.

V tem smislu je najbrž upravičeno izreči trditev, da je Macgregorjeva knjiga izpolnila svoj namen. S tem pa se še zdaleč ni napotila k svojemu izhodišču »poskusa rešitve heglovskega mišljenja pred interpretacijo, ki mu jo je vsilil Marx« (11). Nasprotno!

Vsa Macgregorjeva knjiga je pravzaprav radikalen poskus dokaza nerazlike med Heglom in Marxom, ki hoče pokazati identiteto predvsem znotraj problematike dela, delovnega procesa, razredov... To mu tudi na neki način uspe. Toda zato, ker takoj ko razliko med obema avtorjema pokaže, jo hkrati tudi izniči. Ta namreč ne ustreza avtorjevi Želji. Tako v »končni instanci« dobimo v neskončnem nizu marksiziranih Heglov še enega Hegla, ki kljub številnim oprijemljivim dokazom marxovske neoriginalnosti funkcionira zgolj kot plagiat nečesa, kar je hotelo skočiti čez.

Zdi se, da je za del »zahodnega sveta« radikalna iztreznitev še vedno vprašanje slabe neskončnosti.

¹ Ciril Klanjšček: (De)totalizacija rehabilitacije kot posebne družbene prakse in (de)personalizacija družbeno vloge rehabilitacijah delavcev. Časopis za kritiko znanosti 19/94, 1995, str. 131–140.

² Ibidem.

O oblikovanju sociološkega pristopa k invalidnosti

Zvonka Pretnar

Povod za to razmišljanje je sestavek Cirila Klanjščka,¹ ki poskuša sociološko opredeliti invalidnost, rehabilitacijo in vlogo rehabilitacijskih delavcev. Spodbudno je, da se o tem razmišlja tudi s širšega družbenega vidika in ne le z vidika posameznih strok. Zato ni namen tega sestavka odpirati polemiko v domačem stilu, to je, kdo je bolj pameten, kdo ima bolj prav in kdo bo komu naložil več polen, pač pa dodati nekaj misli oblikovanju sociološkega pristopa k invalidnosti.

Izhodišče razmišljanja je konkretna jugoslovanska družba s protislovji, razvojnimi tendencami in konkretnimi možnostmi. Če opazujemo pojav invalidnosti kot zgodovinsko kategorijo, ne moremo mimo ugotovitve, da je invalidnost družbena konvencija. Koliko se bo invalid počutil invalida oziroma koliko bo družba dala čutiti invalidu, da je invalid, je stvar družbene osveščenosti in družbenih možnosti, ki invalidu omogočajo, da se čimmanj počuti invalid. Zato niti »rehabilitacije kot delovnega procesa niti rehabilitacije kot družbene prakse«² ne moremo zreducirati zgolj na socialni inženiring. Dosedanja rehabilitacijska praksa pri nas sploh še ni dosegla stopnje socialnega inženiringa, zato bi se s sociološko utemeljeno rehabilitacijsko teorijo takšni praktiki lahko izognili.

¹ Ciril Klanjšček: (De)teologizacija rehabilitacije kot posebne družbene prakse in (de)personalizacija družbene vloge rehabilitacijskih delavcev, Časopis za kritiko znanosti 79/80, 1985, str. 131–140.

² ibidem

Postavlja se vprašanja, kaj vpliva na iniciranje interesa za sociološko opredelitev invalidnosti, še posebej če vemo, da še vedno prevladuje medicinski model tako invalidnosti kot rehabilitacije.

Poskus odgovora nudi povzetek nekaterih osnovnih značilnic, ki vplivajo na oblikovanje sociološkega pristopa k invalidnosti in rehabilitaciji:

1.

Dejstvo je, da so vzroki konkretne invalidnosti (temu se pri proučevanju pojava invalidnosti ne moremo izogniti) vse manj medicinski ali oragnskobiološki, vse pogostejše pa imajo družben značaj. Protislovja v naši družbi, ki so se z vso silo pokazala v sedanjem kriznem obdobju, se konkretno kažejo na individualnem nivoju: predvsem kot odnosi v konkretnem delovnem okolju, občutek socialne in pravne (ne)varnosti itd., kar povzroča beg v neko varnost, ki jo še najbolj uresničuje medicinski model.

2.

Vse močnejša orientacija rehabilitacijske doktrine kot interdisciplinarnega strokovnega pristopa, od tega, česa invalid ne zmore, k temu, kaj invalid zmore, dinamizira odnos med invalidnostjo in neinvalidnostjo. Opuščajo se tradicionalni interpretativni modeli pojmovanja invalidnosti in rehabilitacije. Vse več je dinamičnih procesov interakcije med družbo in invalidom, kjer ima rehabilitacijski delavec v bistvu dvojno vlogo: (1) družbeno v odnosu do stopnje razvitosti konkretne družbe, njenih protislovij in razvojnih tendenc in (2) individualno v odnosu do konkretnega invalida.

3.

Dvojna vloga rehabilitacijskega delavca vpliva tudi na ločnico, kaj je invalidnost in kaj je neinvalidnost. Pri tem je osnovno spoznanje, da ni invalidnost per se, da ni invalid nekdo že s tem, da je prizadet ali moten, pač pa koliko po družbeni opredelitvi deluje kot invalid. Razmerje med družbeno opredelitvijo invalidnosti in individualno invalidnostjo je še v bistvu terra incognita.

Povsem soglašam z avtorjem, da »bistva današnjega (morda tudi včerajšnjega ali jutrišnjega?) ne nahajamo v množici učenih knjig.³

Vendar pa uvajanje »spoznanja o identiteti (zgodovinskih) interesov invalidov in vseh naprednih sil družbe«⁴ dopušča iluzijo o invalidovi posebnosti, kajti invalid ima poseben družben interes, ki ga lahko izražajo tudi vse napredne družbene sile. Zato definicija invalida kot »individualno bivanje invalidne družbe po sebi«⁵ kontradiktornost

³ ibidem

⁴ ibidem

⁵ ibidem

invalidovega zgodovinskega interesa samo še pogloblja, s tem pa postane vprašljiva tudi družbena vloga rehabilitacijskega delavca. Če uporabimo analogijo tej definiciji, lahko trdimo, da je mlad človek individualno bivanje mlade družbe po sebi, bolan človek individualno bivanje bolne družbe po sebi itd. in s tem privedemo avtonomno segmentiranost družbe do absurda, neglede na to, kakšen družben odnos prevladuje.

Sociološki pristop k invalidnosti ugotavlja vpliv razvitosti, protislovij in razvojnih tendenc družbe kot celote na njen invalidni del. Preseganje teh protislovij in vključevanje v sodobne družbene tokove je verjetno tudi sestavni del rehabilitacije.

P. S.

Če se prav spomnim, je Marx nekje zapisal, da so filozofi svet samo razlagali, da pa ga je treba spremeniti. V tem smislu sem prepričan, da je bolje, če rehabilitacijski delavci invalidom čim manj govorijo ter jih z delom in odnosom osveščajo, da se bodo za začetek vsaj v rehabilitacijskem procesu počutili emancipirane.

Tržič, maj 1986

UDC: 388.7 (02)

UDC: 318.43.711

Synopsis

The author is showing the development of the question of language in the states of the world in which nations of present state lived and are living from the beginning of the century to now. He describes the periods before the World War I, the periods in the Kingdom of SHS and the Kingdom of Yugoslavia, experiences between National liberation war and the Yugoslavization was the subject of the author's research. The author is showing the development of the question of language in the states of the world in which nations of present state lived and are living from the beginning of the century to now. He describes the periods before the World War I, the periods in the Kingdom of SHS and the Kingdom of Yugoslavia, experiences between National liberation war and the Yugoslavization was the subject of the author's research. The author is showing the development of the question of language in the states of the world in which nations of present state lived and are living from the beginning of the century to now. He describes the periods before the World War I, the periods in the Kingdom of SHS and the Kingdom of Yugoslavia, experiences between National liberation war and the Yugoslavization was the subject of the author's research.

Janez Janša: Enakopravnost jezikov v JLA

Sinopsis

Avtor prikaže razvoj jezikovnega vprašanja v oboroženih silah držav, v katerih so živeli in živijo narodi sedanje Jugoslavije od začetka stoletja pa do danes. Opisuje prakso pred I. svetovno vojno, v kraljevini SHS in kraljevini Jugoslaviji, med NOB ter v povojni Jugoslaviji. V nadaljevanju podaja argumentiran predlog za spremembo 243. člena ustave SFRJ, v smislu uvedbe enakopravne rabe jezikov v JLA.

2.

UDC: 355.7.(02)

Janez Janša: The equality of Languages in the JLA

Synopsis

The author is showing the development of the question of language in the armed forces of the states in which nations of present SFRJ lived and are living from the beginning of the century to now. He describes the praksis before the World war I, the praksis in the Kingdom SHS and the Kingdom Yugoslavia, experiences between National liberation war and in the Yugoslavia after war. He suggests in the continuity the changing of the SFRJ's constitution (claim 243) in meaning of the equality use of different languages in the JLA.

Povsem soglašam z avtorjem, da -bistva današnjega (morda tudi včerajšnjega ali jutrišnjega?) ne nahajamo v množici starih knjig.

Vendar pa uvažanje -spoznanja o identiteti (zgodovinskih) interesov invalidov in vseh naprednih sil družbe- dopušta iluzijo o invalidnosti posameznika, kajti invalid ima poseben družbeni interes, ki ga lahko izražajo tudi vse napredne družbene sile. Zato definicija invalida kot -individualno bivanje invalidne družbe po sebi-3 kontradiktornost

* Ibidem

* Ibidem

* Ibidem

Jelka Pirkovič Kocbek:

O sodobni arhitekturi (in urbanizmu) v že pozidanih celotah

Sinopsis

Sodobno arhitekturno in urbanistično oblikovanje sta razvila tri vrste odnosov do realnega prostora. Najpomembnejši je odnos tako imenovane »tabule rase«, kjer novo oblikovanje sicer vzpostavlja nov kompozicijski red, hkrati pa zanika formalno, socialno in semantično povezavo z obstoječim okoljem. Druge vrste odnos skuša doseči formalno integracijo z že pozidanim okoljem tako, da uporablja učinke zrcalnih fasadnih open, ki le odsevajo neposredno mesto sliko, ne ustvarjajo pa novih arhitekturnih pomenov. Tretji, in najnovejši odnos, ki je značilen za tako imenovani postmodernizem, naj bi ustvaril formalno kontinuiteto s tem, da upošteva »naravna načela« urbane arhitekture. Kljub temu se sodobni arhitekturi in urbanizmu zaenkrat ni posrečilo oblikovati koherentnejših, pomensko zaokroženih celot, ki bi bile sorodne prostorskim zasnovam tradicionalnega mesta.

UDC: 316.43:711

Jelka Pirkovič Kocbek:

About modern Architecture (And urban design) in Built-up environment

Synopsis

Modern architecture and urban design have developed a threefold relationship to the real space. The first relationship is characterised by a »tabula rasa« attitude: new design in already built-up areas neglects every formal, social and semantic connection with history by trying to produce a new compositional order. The second relationship wishes to achieve formal integration into the built environment with the help of mirror architectural effects. Such solutions simply reflect the image of a city without producing any architectural meaning. The third and most recent relationship that is characteristic for so-called post-modern movement tries to produce formal continuity by following »innate rules« of urban architecture. Nevertheless, modern urban design has failed to create coherent, meaningful structures on a larger scale that could be compared to structures of the traditional city.

Avtorji v tej številki:

Jaka Avšič, generalpodpolkovnik JLA, umrl leta 1978 v Ljubljani
Milan Balažic, diplomirani politolog, Ljubljana
Janez Janša, diplomirani obramboslovec, Ljubljana
Valenti Jež, diplomirani psiholog, Ljubljana
Tonči Kuzmanić, diplomirani politolog, Ljubljana
Željka Mudrovčić, magister sociologije, Sarajevo
Jelka Kocbek-Pirkovič, umetnostni zgodovinar, Ljubljana
Matjaž Potrč, doktor filozofskih znanosti, Ljubljana
Lucijan Vuga, magister strojništva, Nova Gorica
Siniša Zarić, doktor ekonomskih znanosti, Beograd

Iz vsebine prihodnjih števil:

Dušan Plut / Prostorskoekološka razpotja slovenske energetike
Tonči Kuzmanić / Knjižna novost o »izrednih razmerah«
Milan Balažic / Épisteme revolucije
Dušan Pirc / Pripombe na rob nekaterim vprašanjem teorije in prakse socializacijskega procesa v agrarnih odnosih
Karola Bloch / Intervju
Janko Zlodre / Confusio linguarum
Janez Janša / Sodobni svet in naša obramba
Miomir Jakšić / Fridmanovo razumevanje obresti
Izkušnje rabe več jezikov v eni armadi večnacionalnih držav
Lidija Mohar / Stavka da ali ne?

Vasko Lavrenčič / Na rob ekofoida Papaja Janeza Pavla II.
«Dominum et vivificantem»

89/90 1986

UDK 3

